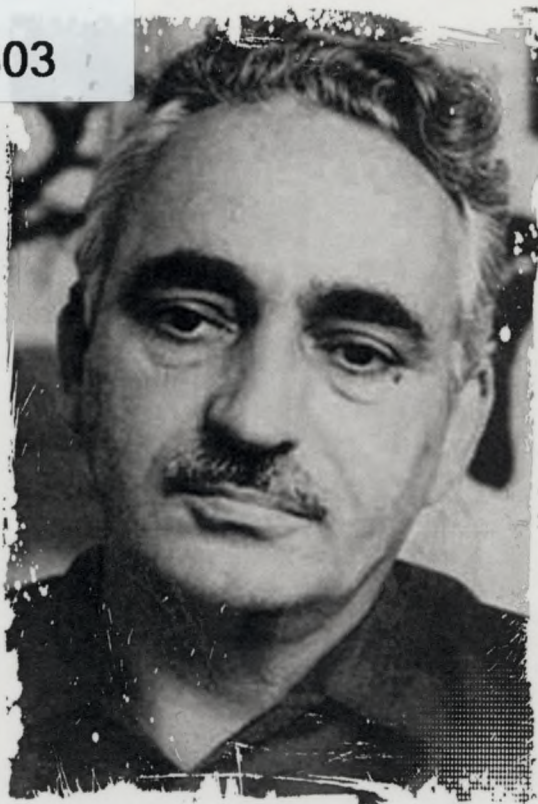

VASY GÉZA

Sánta Ferenc

MB
268.303

NAP KIADÓ

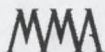
VASY GÉZA
SÁNTA FERENC

MAGYAR ESSZÉK

VASY GÉZA
SÁNTA FERENC

NAP KIADÓ

Támogató

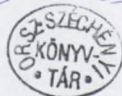

MAGYAR MŰVÉSZETI
AKADÉMIA

A kiadvány megjelenését
a Magyar Művészeti Akadémia
támogatta.

Átszerkesztett, javított kiadás

MB 268303

2017

© Vasy Géza, 2017

© Nap Kiadó Kft., 2017

MONOGRÁFIA

THE JOURNAL OF THE ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE

Volume 100, Part 1, 2000

Edited by
Professor Sir Ian H. Stewart

Published by
Blackwell Science Ltd

Subscription prices (per volume) for institutions and libraries
£120.00 (US \$180.00)

Subscription prices (per volume) for individuals
£40.00 (US \$60.00)

Subscription prices (per volume) for students
£20.00 (US \$30.00)

Subscription prices (per volume) for members of the Royal Anthropological Society
£10.00 (US \$15.00)

Subscription prices (per volume) for members of the American Anthropological Association
\$10.00

Subscription prices (per volume) for members of the British Anthropological Society
£5.00

Subscription prices (per volume) for members of the Canadian Anthropological Society
\$5.00

Subscription prices (per volume) for members of the European Anthropological Society
€5.00

Subscription prices (per volume) for members of the Japanese Anthropological Society
¥500.00

Subscription prices (per volume) for members of the Korean Anthropological Society
₩500.00

Subscription prices (per volume) for members of the Russian Anthropological Society
₽500.00

AZ INDULÁS: SOKAN VOLTUNK

Kevés írói pálya indult mesébe illőbben Sánta Ferencénél. A Székelyföldről elszármazott legényke a debreceni kényszerűen megszakadt tanulmányok után férj, családapa, ipari munkás lett, majd egyszerre csak – 1954-ben –, talán még önmaga számára is váratlanul, az irodalmi élet középpontjába került: íróvá avatták, beszéltek róla, figyeltek a szavára.

A pályakezdés körülményeit maga az író is felidézte egy interjúban: „1954-ben két barátommal elmentem egy irodalmi estre. Ott a magyar falu gondja-bajáról beszéltek. Én is. Elmondtam mindazt, ami fájt. És soroltam és mondtam. Azt is, hogy a nép emlékezetéből kiirtja azokat, akik nem az igazat írják. Annyi kibuggyant belőlem, hogy barátaimmal jobbnak véltem gyorsan kereket oldani. Szabó Pali bácsi jött utánam. Akkor láttam először. Azt kérdezte: – Van-e írásod. – Mondtam, hogy nincs. – De szoktál írni – faggatott. Nem – válaszoltam. Ő így szólt. – Biztos van, mert te olyan vagy, hogy akkor is írsz, ha nem írsz.

– *És elküldted a Sokan voltunkat.*

– Azt, mert azt csakugyan megírtam. Még két évvel azelőtt. Ötvenkettőben. Szinte az utcán. Nagy gonddal mentem hazafelé, és egyszer csak elkezdtem mondani magamban. Mert nem lehetett csendben maradni. Aztán leírtam és eltettem. A deszkaláda aljára, a könyvek közé. Alig látszott már az írás, amikor Pali bácsi megke-restette velem. Másnap bevittem a gyárba, a Vörös Csillag traktorgyárba, legépeltettem és így küldtem el.”¹

Ilyen előzmények után jelent meg az *Irodalmi Újság* 1954 januárjában induló Fiatalok rovatában 1954. március 13-án a *Sokan voltunk* című elbeszélés. Nem sokkal ezután az *Új Hangban* jelentkezik a kezdő író. Szabó Pál mutatja be:

„Móricz Zsigmond *Hét krajcárja* robbanhatott ilyen erővel az akkori irodalmi életbe, mint a mostaniba a *Sokan voltunk*. Én ma-

¹ *Új Írás*, 1965. 1. 69.

gam jó pár napig a táskámban hordozom, s ha valami fájt az életben, most sokszorososan fáj. Fájtak a régi emberi sorsok, szenvedések, a régen kipergett könnyek égették a szívemet, de másként olyan gyönyörűségemre volt az írás, hogy szinte borzongató.”¹ Igaza volt Szabó Pálnak, amikor Móricz *Hét krajcárját* emlegette. A két író sikerében azonban van egy lényeges különbség. Mikor Móricz megírta a *Hét krajcárt*, már vaskos kötetnyi elbeszélés s majd évtizedes írói próbálkozás állt mögötte. Sántának viszont valóban legelső írása a *Sokan voltunk*, s olyan írás is mindjárt, amely a legjobb Móricz-elbeszélések nagyságrendjével mérhető. Az első művel, az első kötettel jelentőset alkotott Sánta. Ez inkább Tamási Áronnal, Asztalos Istvánnal rokonítja. A sajátos lírai-balladás formanyelv, a lázadó szociális indulat mindhármuk közös sajátja a pályakezdekor, még ha ez más-más módon nyilvánul is meg.

A *Sokan voltunk* nemcsak Sánta Ferenc, de egy egész prózaíró nemzedék indulásának jelképe lehet. Egy-két év eltéréssel ekkor jelentkezett rajban egy tehetséges prózaíró nemzedék: Sánta mellett Csurka István, Kamondy Tóth László, Szabó István, Moldova György, s ide kell sorolnunk a korábban indult, de később beérkező Galgóczi Erzsébetet, valamint az erdélyi Sütő Andrást.

Az ötvenes évek első felének irodalmában kevés volt az igazán értékes elbeszélés. S azok is többnyire az idősebb írók munkái. A hiány leginkább akkor vált szembetűnővé, ha a két világháború közötti korszak különösen gazdag termésével esett összehasonlítás. S a derűlátást nem volt, ami indokolja. A költészetben egy új fényes nemzedék indult el a negyvenes-ötvenes évek fordulóján, de e nemzedék igazi prózaírói még nem jelentkeztek. A fiatalabbak közül egyedül Sarkadi Imre verekedte magát élre a kisprózában, de hát ő már a derékhadhoz számított, s ötvenegy-ötvenkettőben ő is válsággal küzdött, a sematizmus buktatóit elkerülni ő sem tudta. Indulók, új nevek jelentkeztek szép számmal, csak a névhez kapcsolódó *arc* hiányzott rendszerint. A korszak sok téves elképzelését az irodalomról az indulóknál lehetett a leginkább viszontlátni –

¹ *Új Hang*, 1954. 5. 46.

sokszor az irodalmi értéket teljesen nélkülöző próbálkozásokban. Így egyrészt érthető az a lelkesedés, amellyel Juhász Ferenc, Nagy László végre elinduló társait fogadták sokan, s érthető az az aggodalom, elégedetlenség is, amely szintén hangot kap. Déry Tibor például – valószínűleg az *Emberavatás* című antológia elolvasása után¹ – marasztalja el a kezdő prózaírókat. A kritikai közvélemény legfőképp a kortárs prózaterméshez méri a jelentkező újat, Déry – s persze nem egyedül – inkább a magyar irodalom történetének csúcsaihoz. S Déry elégedetlensége aligha szólt a kiugró tehetségeknek: inkább az átlagnak.

A *Sokan voltunk* megjelenése szinte napra egybeesett *Az új magyar irodalom egyes kérdéseiről* készített párthatározat közreadásával, amelynek elvileg helyes fő gondolata a nagyobb alkotói szabadságot s a nagyobb felelősséget hangsúlyozta. Sánta és társai ösztönösen is szem előtt tartották e követelményt: hisz már a tollat is a felelősség adta a kezükbe. Az *Emberavatás* írónemzedékének nagyobb része „tisztá lappal” indulhatott a pályán. Nem terhelte őket a sematizmus nehéz öröksége. Ám ennek a „tisztaságnak” árnyoldala is volt: az első művekben már nem lelkesíthette őket a *fényes szellők* országépítő lendülete. Amikor írni kezdtek, éppen a számvetés volt időszerű: az eszmények és a valóság szembesítése. Ez az élmény növesztette őket sokszor időnek előtte, húszéves fővel íróvá. S a számvetés-jelleg tette, hogy általában erősen etikai töltésűek, drámai összeütközéseket bemutatók voltak már az indulás novellái is.

Nem magukban, társtalanul születtek a fiatal írók novellái. Bátorítást kaptak az idősebbektől, s bátorítottak is. Egész kórus hangzott fel az életforma kérdését faggatva. Az ember eredeti teljességében került újra a középpontba: nem csupán a közösségi lény, de az egyén is.

A *Rossz asszony*, Veres Péter műve szinte a nyitányát jelenti e megújulásnak, s előfutára lesz a hatvanas években kibontakozó

¹ *Irodalmi Újság*, 1955. augusztus 27. és in: *Útkaparó*. Bp., 1956. 295–305.

erkölcsi kisregénynek.¹ Sarkadi 1955-ös *Viharban* című kisregényében is az életforma kérdése kerül a középpontba. S melléjük sorakoznak a fiatalok. Szabó István *A lázadóval* jelentkezik Sántánál valamivel hamarabb az *Új Hangban*, Csúrka István pedig nem-sokára a *Nász és pofommal*. Moldova György 1955-ben indul, s első reprezentatív elbeszélése, a *Mandarin, a híres vagány* jellegzetes láncszeme e sornak. S ami a fiatal novellistáknál sokszor csak a megérzett mondanivaló nagy erővel megörökített remeklése, azt Déry 1955-ben teljes tudatossággal fogalmazza meg a *Vidám temetésben*. Déry rendkívül éles kritikáját adja a személyi kultusz tévesztett életforma-ideáljának, a közösségiség túlburjánzásának. S ezt csak hitelesebbé teszi, hogy az elbeszélés rokonszenves hőse fogalmazza meg önkritikaképp a halála előtti órákban:

„– A magamfajta embereknel – mondta csendesen – gyakran tapasztalható a jövőnek ilyen kóros túlduzzadása. Nem éri be azzal a szerény jövővel, mely minden jelen mozdulatában benne rejtőzik, s természetesen, szép ütemben fejlesztené fel az életét. Nem, neki több kell, sok kell, legkevesebb száz év, az örökkévalóság. Nem hallgat természetes hajlamaira, melyek idejében figyelmeztetnék, mielőtt a jövő morfinistájává válik. Eszi, falja a jelenét, az egyetlen valóságot. Azt hazudja magának, hogy az emberiséget szolgálja. Lassanként minden perce, minden mozdulata hazugsággá válik.”

Mindezek az írások közvetetten utalnak a kor diszharmóniájára. A teljes közvetlenség hangján 1956-ban szólal meg Déry és Sánta is.

Az *Emberavatás* című antológia (1955) egybegyűjtötte Sánta nemzedékének többségét. A címadó novella Sánta munkája. De más módon is őt emelte ki ez a könyv. Négy írása volt itt olvasható, míg tizenkét társa egy-két munkával szerepelt.² A kiemelés már ekkor jogosnak mutatkozott, s művek fedezete tette máig érvényesé a megállapítást: e nemzedék legjelentősebb írója Sánta Ferenc. Sőt mindazok közül, akik a felszabadulás után kezdték építeni élet-

¹ Erről írt: B. Nagy László: *Örökös számadás*. In: *A teremtés kezdetén*. Bp., 1966. 325–326. A *Rossz asszony* 1954-ben jelent meg.

² Földes Anna az antológiáról szólva – *Irodalmi Újság*, 1955. június 18. – helyeslően említi Sánta Ferenc hangsúlyos bemutatását.

művüket, egyedül a tragikusan félbeszakadt pályájú Sarkadi Imre jelentősége vetekszik a Sántaéval.

Sánta Ferenc 1927. szeptember 4-én született Brassóban, „székely szegényparaszt és brassói likörgyári munkásnő”¹ fiaként. „Anyai ágon módos volt megismerni a munkások életét – vallja –, apai ágon a paraszti sorsot. Emberi alkat dolgában is két pólus között nevelődtem: lobogó, indulatos, csupaszív apámnak szinte teljesen ellentéte volt zárkózott és racionális, a tényeket tisztelő és mérlegező, mindenfajta szabadosságtól irtózó anyám.”²

Ferenc a harmadik gyermek a sokat vándorló, helyét, egzisztenciáját nehezen találó családban. Élete első esztendeit Sepsibikkszádon, egy háromszéki faluban tölti,³ majd hétesztendőskoráig Marosvásárhelyen laknak. Innen Kolozsvárra költöznek. Itt járt elemi iskolába, s itt kezdte középiskolai tanulmányait a piarista gimnáziumban, ahonnan kicsapták, mert egy iskolai ünnepélyen paptanárjának verse helyett Jókai egyik szatirikus versét szavalta el. Ekkor került a kolozsvári unitárius gimnáziumba, amely igen nagy hatással volt szellemi fejlődésére. „A szüleim után talán leginkább ennek az iskolának köszönhetem az íróságot” – vallotta.⁴

A második világháború, Erdély hadszíntérre válása Kolozsvárról Debrecenbe sodorta. A református kollégium diákja lett. Hetedikes korában – hogy ki ne csapják innen is – önként elhagyta a kollégiumot. „Diáksztrájkot szerveztünk 1945-ben. Fűtött az ifjúi hev és kicsit végletesen fogtam fel a demokráciát. Nekem és társaimnak azért néhány kérdésben mégis igazunk volt. Mi termeltük ki a fát, jogosan követeltük tehát, hogy a tantermekben is fűtsenek, ne csak a tanári szobában. Meg hogy ne kívánják az ateistáktól a templomlátogatást. De akkor már túloztunk, mikor bele akartunk szólni az osztályozásba, választani akartuk a tanárokat és lemondadni az

¹ Bozóky Éva: „A lelkiismeret készített írásra”. Beszélgetés Sánta Ferencel. Könyvtáros, 1964. 2. 96.

² Vati Papp Ferenc: *Sánta Ferenc*. In: *Írók, képek*. Bp., 1970. 275.

³ Orbán Balázs írja Sepsibikkszádról, hogy 1782-ben üveggyárat telepítettek oda. Orbán adatgyűjtésekor (1860-as évek) a falu 1091, 1930-ban pedig 2126 lakosú.

⁴ Vati Papp Ferenc: *Sánta Ferenc*. In: *Írók, képek*. Bp., 1970. 277.

igazgatót. Egy hónapig tartott a sztrájk. Ezalatt a MADISZ helyiségben tanultunk, én voltam a magyar tanár. Ma már mosolygok ezen az eseten, meghatottan gondolok az öreg kollégiumra, de arra most is büszke vagyok, amit akkor jegyzőkönyvbe mondtam: »nem születtem csordalénynek, hogy tereljenek, hanem szabad és független embernek.«.¹

A diáksztrájk után megnősült, négy fia született szép sorjában. Fizikai munkás lett: bányász. Később népi kollégiumi nevelő, katonatiszt, aztán újból munkás. Az ötvenes évek elején Budapestre kerül, vasmunkás lesz.

Huszonöt éves korára tehát, mire megírja a *Sokan voltunkat*, egész emberöltőre elegendő élmény és tapasztalat birtokába jut. Első novelláskötetének megjelenése után többen beszéltek a megjelenített valóság szűk körre korlátozottságáról s ennek veszélyeiről. Akkor még nem volt látható, de mára igen, hogy Sánta Ferenc lényeges írói tulajdonságai, alapvető élményei ide – gyermek- és ifjúkorára – gyökerezethetők. S mindezek sűrítetten jelentkeznek a *Sokan voltunkban*. Milyen volt hát az a novella, amelyre felfigyelt az irodalmi élet? Mivel érdemelte ki szerzője az íróvá avatást?

A *Sokan voltunk* balladai hangvételű mű a kilátástalan szegénység szorításában élő emberekről. „Már harmadik hónapja éhezünk, s két hete csak egyszer ettünk egy nap. Anyám már marékkal mérte a puliszkát. Egy marék, két falás, másnapig semmi.” Így indul a novella, s a látszólag közömbösen, hideg tárgyilagossággal megformált mondatok hatalmas indulati töltést hordoznak. Az éhezés tényének megállapítása után rögtön az ebből való kilábalás lehetlenségének rögzítése következik: „Apám már nem járt napszámba, élet után. Eleget próbálta. Sok volt a szegény, kevés a gazda, neki nem jutott.” Ez az utóbbi, közmondásszerűen tömör mondat az egész elbeszélés alaphelyzetét megfogalmazza.²

¹ Bozók Éva idézett interjújából. *Könyvtáros*, 1964. 2. 96.

² Hasonlóan puritán, közmondásszerű Asztalos István több pályakezdő elbeszélésének az indítása is. Például *A tejes emberé*: „A szegénységnél csak a betegség ha rosszabb.”

„Nagy dolog az éhség. Aki nem volt benne, el sem gondolhatja.” Újból visszatér, nyomatékkal az első motívum, az éhség, s következik a napi étkezés szűkszavú leírása.¹ A novellának ezt a rövid, a helyzetet felvázoló részét már a bekövetkező tragédiát előrevetítő sorok zárják: „Ilyen nagy éhségben minden száj számít. Minél több van belőle, annál nagyobb a baj. Mi pedig voltunk elegen.”

Így veszi kezdetét a történet, amelyet a négy gyerek közül a legidősebb, Ferike mesél el. A gyerekek számára érthetetlen, sohasem látott dolgok kezdődnek egyik este. Nagypjuk, „aki már túl volt a hetven éven, vagy már a hetvenötön is”, a maga adagját szétosztja az unokák között. Keserves gyászszertartás íratlan szabályok szerint rögződött első pontja ez. Az életet még elbíró nagypapa indul önmagát temetni, hogy az unokák túléljék a telet, hogy egy váratlan falat puliszkával ezentúl több jusson nekik.

A nagypapa „végrendelkezik”, elmondja régi tervét, a teljes nyomorból való kiemelkedés lehetőségét kínál, reálisnak tűnő, de mégis illuzórikus elképzeléseket: Kácsa András földjének kibérlését negyedében és a borvíznek a városba szállítását. Az apa máskor végig sem engedte mondani ezt, de most a készülő tragédia szorításában szótlanul hallgatja.

Alig esett eddig egy-egy szó, ezután sem beszélnek sokat az elbeszélés alakjai. De folytatódik a készülődés. Komor, hangtalan búcsúvacsora tanúi leszünk. Még a falat sem esik jól a nagypapának, most is az unokákra gondol, adni is szeretne nekik, de a fia nem engedi. Ez a tyúk „jár” a nagypapának, ezt nem szabad megosztania senkivel. Csak a mindennapi betevő falat nem jár neki még egy munkás élet után sem.

A nagypapa búcsúzása is szófukar s látszólag érzelemmentes. Külön jelentősége van ennek az elhallgatásos felépítésnek. Azt ugyanis, hogy valójában mi történik, az elbeszélő személy (a gyerek) nem tudja. S vele együtt az olvasónak sincs pontos információja a történet irányáról. Csak annyit észlelünk a gyerekekkel együtt, hogy itt

¹ A novellát – főleg az indítást s főleg stilisztikai szempontból – elemzi Zolnay Vilmos: *Ami megrendít. Könyvtáros*, 1967. 1. 39–41.

valami furcsa, negatív cselekménysorozatnak vagyunk a tanúi. Eddig csak egyes jelek mutatták, hogy rendkívüli események kezdődnek. Az apa valahonnan tyúkot szerez, a nagyapa nem várt időben tiszta ruhát ölt stb. A gyerek érzékeli, hogy apja a szokottnál is indulatosabb, zárkózottabb – most nem arról van szó, hogy nem fejezi be az elkezdett mesét, hanem ránéz a vacsorázó nagyapát bámuló fiára, s „verés volt a szemében, nagy verés”. A fiú csak ennyit lát: „Néztem a nagy csuda dolgot, s valami sírás feszült a torkomba, mint amikor nagy baj van, a ház ég, vagy megvernek.” Sok mindent elárul ez a hasonlat is: sírás markolássza a fiú torkát, de még nem tudja, hogy valóban nagy baj van, eddigi életében a legnagyobb: elveszíti a nagyapját.

A nagyapának a gyerekek számára még mindig érthetetlen s a szülőktől sem megmagyarázott távozása után az elbeszélés fókuszába az apa alakja kerül. Az apa belső világa közvetlenül nem mutatkozik meg előttünk. A *Sokan voltunk* felépítése nem is ad erre lehetőséget, hiszen egy kisfiú szemével láttat. De így is érzékletesen bontakozik ki az apa tragédiája. Az apa eddig csak a legszükségesebbeket cselekedte, de mindig volt valami feladata. A nagyapa távoztával olyan éjszaka vár rá, amelynek során el kell siratnia az édesapját, el kell siratnia egy olyan embert, aki a siratás kezdetekor még él, s akinek *közvetlenül* önmaga okozta a halálát a döntő szó kimondásával.

A nagyapját egy darabig elkísérő Ferike visszatértekor az apa „...nagyon mérges volt. Húzta a szemét, járkált fel s alá, mint a láncolt medve a botos ember kezén. Megfogott ezt, azt, le is tette mindjárt, míg végül leült a vékára. Elkezdte nézni a tüzet. Mikor anyám behozta az ágat, elkezdte rakni rá. Csak rakta, rakta. Akkora tűznek, hogy olyant még nem láttam a kemencében. A lángja kicsapdosott a fején, az ajtaján is úgy fújta ki magát, mint az istennyi-la, úgy forogtak, pattogtak a szikrái, mint a pokol tüze. És ropogott, nyöszörgött az egész alkotmány. Ő meg ott ült és rakta olyan féltelmes arccal, hogy gondoltam, pisszenni sem volna jó, mert biztos agyonütne.” Ezzel a hatalmas tűzzel áldoz a nagyapa emlékének a fia, ez az ő temetési szertartása. Az elbeszélés ezután érke-

zik el a csúcsponthoz. Csűrös Ignác, a nagypapa komája jön keresni barátját. Nem szólnak hozzá, hát ő kérdi, igaz-e, hogy elment a nagypapa a Büdösbe. A gyerek így tudja meg, hová távozott a nagypapa. Az olvasó számára is most válik világossá minden. S a nagypapa, majd az édesapa drámája után most a fiúé következik. Mind-egyiket érzelmileg jeleníti meg Sánta, de a leglíraibb most lesz. Hisz Ferike most kezdi elveszíteni igazán gyermek-voltát, most tudja meg igazán, milyen kegyetlen a világ. A gyerek érzéseinek leírásakor a balladai hangvételt Sánta nagymértékben felfokozza, szinte teljesen népballadaivá teszi az elbeszélést, amelynek ez a része nem is igen mondható el másként, mint egy székely népballada. A szöveg „verssorokra” tördelése szemléletesen mutatja, hogy prozódiai szempontból szinte szabályosan tagolt.

*Akkorát lökött a szívem,
mintha megütötték volna.
Olyan száraz lett a torkom,
mintha most hirtelen
beléfüttak volna.
Olyan forró lett a takaró,
mintha tüzes vas volna.
Jaj a Büdös.
Aki csak belészippant,
mind megfullad egy sorban.
Onnan élő fia ki nem jön.
Ha madár belérepiül,
ki nem száll, mert meghal.*

Sánta pályakezdő írásaiban számos ehhez hasonló, a népballada és a népmese legközvetlenebb hatását tükröző részlet található. Formailag leginkább ezzel a tulajdonságukkal kapcsolódnak novellái Tamási Áron világához. Tamásinál még erőteljesebben érvényesül olykor a balladai hang. A *Szép Domokos Anna* egyes részletei

például felező tizenkettes ritmusúak.¹ Sántánál azonban a népballadai hangvétel sohasem lesz olyan zárttá, folklórszerűvé, a mű lényegét jelentővé, mint Tamásinál számtalanszor. Sántánál csak akkor szárnyal fel a líra, amikor valami rendkívül érzelmgazdag pillanatot akar megörökíteni, amikor már elviselhetetlen a világ embertelensége. Kitüntetett szerepe van tehát az éneklésnek.

A *Sokan voltunk* szintén szüksézáura fogott befejezéséből megtudjuk, hogy a nagyapa sorsát választotta barátja is. Ez a lezárás egyáltalán nem epizód jellegű, sőt így fejeződhet csak be az elbeszélés, hogy megtudjuk: a nyomornak ezen a fokán a nagyapa sorsa nem esetleges, hanem az adott világban törvényszerű. Már korábban is van egy utalás erre: a fiúnak mesélték, hogy ennek „ez a rendje”. Az embertelen rend mutatkozik meg a maga teljességében Csűrös Ignác halálával.

A történet népszokásként mutatja be a munkaképtelen, „kenyérpusztító” öregek halálba küldését. Olyan népszokásként, amelynek kialakult elemei vannak, elsősorban az utolsó vacsora megtartása, ahol az étel-ital tyúkhús és pálinka. A valóságban azonban a halálnak ilyen módja nem volt szokásos sem a közelmúltban, sem régebben Erdélyben. Előfordultak ilyen esetek, de nem voltak általánosak.² A néprajztudomány sem tud ilyen magyarországi népszokásról, s az öregek elpusztításának ilyen módját csupán a nomád népeknél ismeri. Viszont mi is tudunk az öregek erőszakos megölésének más módjairól, például a tiszazugi arzénos gyilkosságokról. De azok semmiféle erkölcs számára nem fogadhatók el, mert az örökség megszerzése volt a cél, nem volt létszükséglet az, ami e novellában annak bizonyult. Orbán Balázs *A Székelyföld leírása* című munkájának 3. kötetében³ foglalkozik a torjai Büdösbarlanggal, s az ő ismeretei szerint főleg a katonaság elől öngyilkos-

¹ Ír róla kismonográfiájában Izsák József: *Tamási Áron*. Bukarest, 1969. 32–33.

² Az író szóbeli közlése.

³ A már említett munka 1869-ben jelent meg.

ságba menekülők pusztultak el a barlangban. S bár Orbán szövege nem zárja ki a Sánta leírta esetet, konkrétan nem is utal rá.¹

Sánta egy esetlegesen előforduló halálnemet népszokásként mutat be, de ez mégsem a valóság meghamisítása, hanem az „ennek így kellett történnie” tudatának írói hangsúlyozása. Az általánosítás, a nagyapa sorsának tipikussá tétele elősegíti azt – túl a döbbenetes művészi hatáson, sőt épp az által a katarzis által, amit itt szükségszerűen átélünk –, hogy teljes mélységében mutakozzék meg előttünk egy embertelen „farkasos” világ, s hogy kötelességünknek érezzük változtatni ezen a világon.

Az ellenséges külvilág tehát jóvátehetetlen tragédia okozójává válik a *Sokan voltunkban*: a nagyapának meg kell halnia, s az apa ezt nem akadályozhatja meg. E novella két egyenrangú főhőse a nagyapa és az apa. A fiú melléjük nő ugyan egy pillanatra, de neki csak tudomásul kell vennie az embertelenség létét, cselekednie még nem kell, nem lehet. Erre majd a *Kicsi madárban* kényszerül, s a *Naphoz érő* tűzben.

A nagyapa helytáll, feláldozza saját életét. Az apa kutyaszorító helyzetbe került: szülőjét kell halálba küldenie, hogy gyermekei életben maradhassanak. S az apa nem tud nemet mondani. A nagyapa sorsa tragikus, halála felemelő áldozatvállalás. Az apa sorsa is tragikus, de bármiként választ, vét emberségeszménye ellen. Olyan a helyzete, hogy bizonyos erkölcsi normákat kénytelen elfelejteni ahhoz, hogy gyermekeit megőrizhesse a jövőnek. Igen hasonló ez a drámai szituáció ahhoz, amelyet Gyurica mester él át *Az ötödik pecsét* című regényben. Ott egy élőhalott kommunista foglyot kell a

¹ „Ekként a betegen idejötték többnyire meggyógyulva, életvidoran távoztak. Eljönnek azonban e helyre az élet balzsamát, az egészséget keresők mellett azok is, kik az élet terheit hordozni megunták, kiknek szívvirágait leforrázta a csalódások dere, úgy azok, kik önmagukkal és a világgal meghasonlottak, valamint azok is, kik üldözve vannak, akik kétségbe estek. Az ily szerencsétlen reményvesztettek szintén ide jönnek a gyors, fájdalom nélküli halált keresni, mert a kénbarlangban csak pár lélegzetet kell venniök, s az elviselhetetlen élet megsemmisült. Mivel pedig ilyen szerencsétlenek és boldogtalanok mindenütt vannak, azért e barlang közelében, valamint a szomszédos hegyoldalon is sok sír domborodik; sírkövek vagy egyszerű fejfák emelkednek e sírhantokból, ezek mindeneke egy-egy gyászos eseményt jelképez.”

főhősnek megpofoznia – s így véteni az erkölcsi normák ellen –, hogy ő maga életben maradhasson és tovább gondozhassa a rejtegetett zsidó gyermekeket. Mindkét hős iszonyú kelepcébe kerül – mert a jövőt jelentő gyermeki életekért felelős –, s csak egy halálíg kísértő megbélyegzettség-érzés árán tudják magukat kivágni. Nem tehetnek róla: a kegyetlen világ kényszerítette e kelepcébe őket. Ezért nyerne az írótól feloldozást.

És még valamiért. Az apa is, Gyurica is erős jellemek. Mernek és tudnak választani. Nem térnek ki a felelősségteljes helyzetben, nem hagyják magukat sodortatni a történelemmel, hanem szembe szállnak vele. Még feloldhatatlannak tetsző lelkiismereti dráma árán is.

Cél és eszköz dilemmája feszül az apa döntésében. Sántában egy pillanatra sem rémlik fel az a lehetőség, hogy a cél bármilyen eszközt igazolhat. Éppen ellenkezőleg: igazolhatatlannak látja a cselekedetet. De a felelősséget az apa vállairól a társadalom egészére hárítja. Mert az apa nem tehet róla, hogy életet kell áldozni. Nem ő küldi halálba az apját, hanem a nincstelenség kényszere. Sőt tehetlenség jelzése az elbeszélő forma is: a gyermek beszéli el, amit látott. A gyermek, aki nem talál magyarázatot a körülötte létező embertelenségre. Aki értetlenül szemléli a történetet: csak később érti meg a cselekedetek valódi jelentését. Akit összetör az, hogy íme, a legemberibbnek hitt közösség – a család – sem tud tisztának megmaradni. Az egyes szám első személyű előadásmód még személyesebbé teszi a *Sokan voltunkat*: a mi közösségünkben történik a tragédia. De az értelme nemcsak ez. A *gyermekért való élet* motívuma is hangsúlyos. Mindjárt az indulásnál felhangzik Sánta egyik legfontosabb gondolata, amely novellák sorában s idáig mindegyik regényében szerepet kap. Kitörölhetetlenül él ez a motívum Sánta írói világképében, még ha megjelenési formája, tartalma változik is az idővel. Az értelmes munka mellett a gyermeknevelés itt az emberi tudat legerősebb meghatározója. Hisz ez a terület, ahol mindenki *alkothat* a képességei szerint. Itt a közösség, amely felelősre tanít, nem enged magányba zúlleni.

A *Sokan voltunk* cselekménysorának irodalomtörténeti érdekessége, hogy ezt a témát mások is feldolgozták. Nyíró József és Hicsiró Fukazava írása ismert nálunk.

Fukazava elbeszélése, a *Zarándokének* 1956-ban jelent meg, s elnyerte a legnagyobb japán irodalmi díjat. A mű eredeti címe: *Tanulmány a Narajama dalokról*. A japán író tudatosan a hűvösen tárgyilagos néprajzi leíró tanulmány felé tolja el formailag az elbeszélést. Ezzel egy valamikor nyilván többé-kevésbé eleven népszokást megbízható pontossággal tud elének varázsolni, sőt beágyaz a történetbe több, a főbb cselekménysorhoz szorosan nem kapcsolódó szokásmódot s az úgynevezett Narajama dalokat is. A *Zarándokének* mégis szépirodalmi alkotás, egy régebbi kor tökéletesnek tetsző rekonstrukciója – s legfeljebb szokatlan, de mindenképp figyelemre méltó, hogy ezt nem a történettudomány, hanem a néprajz segítségével éri el az író. Ez a rekonstrukció elsősorban a középponti alak, O Rin személyében általános érdekű emberi kérdéseket érint. Az öregasszony a maga módján s a maga szerény lehetőségei közt teljes életet élő ember, s élete értelmét a munkában, a családért dolgozó létben találja meg. Miután úgy érzi, hogy minden rá váró feladatot teljesített, s eléri a kritikus hetvenedik életévet, ő is kötelességének tudja (bár szeretne még élni, de ezt a „gyengéséget” elnyomja magában szégyenkezve), hogy fiával ne kívágyon a nagy útnak: elmenjen a havasokba elpusztulni. A Sánta ábrázolta közösséghez képest itt különös az, hogy a japán közösség íratlan szabályai szerint mindenkinek, aki eléri a hetvenedik évet, ily módon el kell pusztulnia, s az öregek hosszú időn át készülődnek, amíg elszánják magukat a távozásra. A falubeliek pedig úgy kérdezgetik az öregektől, hogy mikor mennek fel a hegyre, mintha ebben nem volna semmi különös. Fukazava története annyiban is párhuzamos Sántaéval, hogy a távozásnak nála is kialakult szertartása van. Persze a keleti népek jellegének megfelelően ez a szertartás sokkal összetettebb, mint a magyar, s nagyrészt elrejt a tragédiát.

Fukazava elbeszélése azzal a tanulsággal szolgál a számunkra, hogy az embertelen társadalmi körülmények – amelyekben a létminimum megszerzése is megoldhatatlan problémák elé állítja az

elmaradott, feudális jellegű közösségeket – törvényszerűen azzal járnak a világ bármely részén, hogy magát az emberi életet kell feláldozni, hogy azoknak, akik már éltek, le kell mondaniuk a további életlehetőségről a fiatalok javára.

Ám a két elbeszélésnek van ennél mélyebb rétege is. Sánta a közel múltba, Fukazava a régebbi múltba helyezi a történetét, Sánta érzelmi felfokozottsággal, Fukazava hűvös tárgyilagossággal szól. De mindkét mű csak kifejezési formának használja a történetet, s a múltba helyezés nem annyira az írói bátorság meghátrálása az egyenes beszédűtől, inkább az embertelenség szörnyű anakronizmusának kiemelése.¹

Egészen más jellegű tanulságokkal szolgál Nyíró József elbeszélése. Ez a *Kopjafák* című novellafüzér második, bővített kiadásában² a XX. darabként látott napvilágot. Sánta és Nyíró írásának párhuzamos vizsgálata szemléletesen mutatja, hogy az igazi műalkotás és a felszínes mily lényegesen különbözik egymástól. Induláskor ugyan Nyíró is jelentősnek ígérkező pályát kezdett, de a *Kopjafák*nak már az első, 1933-as kötete, meg egyéb írásai is azt mutatják, hogy a könnyebb ellenállás, a felszínesség felé folytatta útját.

Szinte szóról szóra azonos a két történet cselekménye, mégis, míg Sántaé torokszorítóan tragikus, az olvasóban katarzist keltő s nagy nyelvi erővel megírt elbeszélés, addig Nyíróé lapos, hiteltelen és hatástalan, s nyelvében is stíluszavart mutat. Nyíró írásának a felépítése is az írói tehetetlenséget tükrözi. Ábrázolni próbálja az öregembernek a barlangba való belépését, a haláláig eltelő időt, s itt ütközik ki leginkább az írói gyengeség: a központi gondolat hiánya. Nyíró „kopjafái” mellé még néhányat szándékozott sikeríteni, s ez az elsődleges szándék elnyomta a kitűnő téma kibontásának lehetőségét.

A főhős, Szabandi Mihály „A végső pillanatban megértette az élet értelmét. A nyomorúságok megszépültek. Saját lelke megdicsérte. Tisztán látta, milyen nagy dolog az életünkkel megváltani az utolsó darab kenyeret, az áldozat isteni misztériumát végbe vinni.”

¹ Fukazava elbeszélését elemzi Tőkei Ferenc a *Zarándokének*. Bp., é. n. kötet utószavában. Sánta művének eszméivilágáról a következő fejezetben még szó lesz.

² SZEFEH könyvek. Révai, Bp., é. n.

A „misztérium” kifejezés többször is előfordul. S talán még hajlamosak lennénk Szabandi Mihály tragédiáját is átérezni, de mindjárt az indítás megfoszt minket ettől a lehetőségtől: „...a menyecske, igaz, hogy nagy szívfájdalommal, mégis megölte a tyúkot az utolsó traktára.” „Valamivel hozzájárulhattak volna a testvérek is, mérgelődött a menyecske.” „– Veletek is lesz valahogy – békítette az öreg Szabandi –, az én részemmel legalább több lesz! – Attól még megmaradhatna – szégyellte magát az asszony.”

Az ábrázolt helyzet tehát olyan, hogy a többiek életbenmaradásának nem feltétele Szabandi halála. A család anyagi helyzete megengedné, hogy éljen. Teljesen értelmetlen s ezért végleg embertelen az öreg pusztulása. A hatást már az indulásnál rontja a rossz szóhasználat is: – menyecske, fehérnép – nem illik a sötét hangulatú történethez, a népnyelv erőszakolt használata is célt téveszt. Az öregnek itt számos vendég részvételével búcsúvacsorát rendeznek – már pusztán ebből is hosszú ideig élhetett volna még. A vacsora résztvevői „csak sejtik az élet rettentő hullámának titkát, az egyszerű, cicoma nélküli, meztelen áldozatot, amelyre az öreg ember készül a föld kemény törvénye szerint a falat kenyérért”. Nyírónek nem sikerült elhítenie azt, hogy ez az áldozat az adott esetben szükségszerű. Egy olyan valóságmozzanatot akart ábrázolni, amelyet nem ismert igazán. A művészi erő hiánya mellett ezért lesz hiteltelen az elbeszélése.

A *Sokan voltunk*ban szinte minden szónak megvan a maga nélkülözhetetlen és szükségszerű helye. Jól látta Zolnay Vilmos: „Semmi kis változtatásokkal, némiképp másként elmondva a *Sokan voltunk* közönséges szörny-történet is lehetne. Sőt! bizonyosan az lenne: hátborzongató, de nem megrendítő.”¹ Nyíró gondolatilag is kusza írását épp itt a legkönnyebb tettenélni: „a semmi kis változtatásoknál”. S hogy mennyire más a két elbeszélés koncepciója, azt mutatja, hogy Nyírónél a nagyapa, Sántánál az apa a legfontosabb alak. Nyíró nem érezte meg a történet etikai izgalmát. Ezt mutatja egy másik elbeszélése is. Ugyancsak a *Kopjafákról*, a XVI. novellá-

¹ Könyvtáros, 1967. 1. 39.

ról van szó. Ez az írás sokban rokon a XX-kal is. A vén pásztor, Üdö Márton tűzhalálát beszéli el a történet. Az öreg már nem tudja biztonságosan őrizni a nyáját, ezért elbocsátják, s a tulajdon fia kapja meg az állását. A következő – Nyíróre jellemző – párbeszéd zajlik le apa és fia között:

„– Te ki fia-borja vagy ecsém?

Az ember röhögött.

– Én-e? Én az Üdö Márton édesapámé, Anti...

Az öreg megrándult.

– Az én fiam?

– Az én.

– A közbirtokossági elnök azt mondja, hogy te vetted ki a kinyeret a szájamból. Igaz-e?

– Eleget ette ötven esztendeig. Reánk sohase gondolt. Három gyermekem van. Eleget éheztek. Éhezzék kied es, vagy forduljon fel! Ideje volna már!”

Az öreg amúgy is áldozatot készül bemutatni a havasokban garázdálkodó medve ellen. A pásztorok megrakják a máglyát, s éjjel az öreg meggyújtja és feláldozza magát. Mikor a pásztorok megtudják, hogy ilyen a régi, titkos szertartás, az apját kitúró fiút is tűzbe vetnék, de elfogadják annak védekezését: három éhező gyermeke van. Hasonló indok magyarázza Üdö Antal és a *Sokan voltak*-beli édesapa viselkedését. De Nyíró világa egy civilizáció előtti barbárságot jelenít meg: a „vademberek” világát, amelyre csodálkozással és borzadályal tekint. Sánta viszont egy égető társadalmi kérdésre keresi a választ, s nála a barbárság nem az emberekben, csak a társadalomban van. Nyíró szerint mindkettő barbár. S az előbb idézett párbeszéd elárulja, hogy Nyíró számára idegen volt a szegények világa, s ezt az idegenséget rájuk is kiterjesztette. Nem a kort mutatta embertelennek, hanem a hőseit.

Nyírónek ez az írása mégis lényegesen hitelesebb a *Kopjafák* már vizsgált darabjánál. Van Sántának is egy elbeszélése, a *Naphoz érő tűz*,¹ amely a „fölsleges” öregember önkéntes tűzhalálának

¹ *Csillag*, 1954. 8. 1449–1455.

motívumára épül. S itt Sánta is idegennek mutatja a családi környezetet. Ez az elbeszélés egyébként elég gyenge, Sánta nem is vette fel kötetbe. Részleteiben sikeresen ábrázolja az öreg Mózsi bácsinak, a 48-as honvédnak a tragikumát, de egészében széteső a történet, a népballada itt is tervezett megszerkesztettségét és feszültségét nem sikerült Sántának megvalósítania.

Az öreg Mózsi bácsi önkéntes tűzhalála általánosabb értelmet nyer: a népben kitörölhetetlenül élő forradalmi, negyvennyolcas örökséget hagyományozza át dédunokájára. Ezt az örökséget Sánta megint az első szavakkal kapta meg: „Ha nagyon szidtak, azt mondta apám: »A labanc istenedet...!« Mindenki, aki rossz: labanc volt, mindenki, aki becestelen, útonálló, tolvaj: labanc volt. Álmomban is a labancról féltam s tudtam, az ő szájukból, apám s más felnőttek szájából, hogy az mit is jelent. Ha hajtottuk egymást gyerekekkel: akkor is labancot kergettünk, meg germánt. Visszatérő álmommá vált, hogy labancok jönnek nagyfejű germánokkal és gyűjtják a falut! »Ládd-e« – mondták, ha szó került rájuk, ahogy meséltek negyvennyolcra, mert ott volt számukra a labanc – „pedig itt nyomták a világra azt is, miközöttünk!« Ott hordta ez a szegénység szavában, idegeiben, minden rostjában az emlékezést a forradalmakra, lázadásokra s minden küzdelemre a szabadságért.”¹ Mózsi bácsi nemcsak a forradalmi magatartást örökíti át, hanem egy emberségben és tisztességben gazdag életformát is, melynek tovább kell élnie. Művészi megoldatlansága ellenére nagyobb szándékú, gazdagabb írás Sántáé.

E négy elbeszélés Nyíró és Sánta témavilágának rokonságát mutatja. Látszólag az epigonizmus vádja is felmerülhetne, bár a jelentős alkotók mindig szuverénül bántak a már feldolgozott témákkal is. De bizonyosnak tekinthető, hogy Sántára nem hatott Nyíró. Egészen más eset ez. Nyíró és Sánta, sőt Tamási is, megközelítően azonos vidékről származtak. S gyermekkoruknak legalábbis egy rétege – s írókról lévén szó, ez a réteg igen fontos – közös. Ez a réteg a székely népmese, népballada, a monda- és hiedelemvilág.

¹ Sánta Ferenc önmagáról, munkájáról. *Élet és Irodalom*, 1960. szeptember 2.

Ez az a világ, amelyben mindhármuk első írásai gyökereznek. Nem egymásra hatottak tehát ezek az írók, hanem jelentős részben azonos élményanyaggal indultak.¹

Sánta ezekről az élménygyökerekről többször is vallomást tesz. Legjellemzőbben az *Olvasmányaimban*.²

„...annyi bizonyos, hogy négy-öt esztendő koromtól egészen serdülésemig a népmesék világában éltem, apám mondta őket kifogyhatatlanul. Az ő nagyapja volt nagy mesemondó, faluszerte (Sepsibikkszád, Háromszék vm.) ismert mesélő. Később ezeket a meséket javarészt viszontolvastam gyűjteményekben. Innen eredhet, hogy kisdíák koromban mindennapos olvasmányom és gyönyörűségem volt a népballada. Első könyvvásárlásom is Kriza 1943-as Bibliotheca, háromkötetes gyűjteménye volt. Ma már tudom, hogy micsoda iskolája lehet a prózaírónak a ballada sallang nélküli, célratörő, feszes, szigorú fegyelmű, döbbenetes ellenpontozású, a legmélyebb néplélektan istenei és ördögei természetét megszólaltató művészete.”

Máshol így vall:

„A gyermekkorom úgy telt el, hogy az apám mesélt. Íróságom gyökere voltaképpen oda nyúlik vissza, az ő meséibe. Ő tanított meg a szó becsületére, de tőle tanultam az emberábrázolás alapjait is. Érdeemes lett volna magnóra vagy filmre venni, ahogyan mesél. Nemcsak elmondta, hanem el is játszotta, megjelenítette a történetet. S nemcsak népmesét, balladát mondott, hanem világháborúsi emlékeit, hányatott gyermekkorának emlékezetes eseményeit is elmesélte. Amit tőle hallottam, úgy felszívódott bennem, akárha velem történt volna meg. Első novelláim javarészének az apám a hőse.”³

Árulkodó az is, hogy Sántának milyen versek voltak kedves olvasmányai ifjúkorában: „...nemcsak Arany *Őszikéi*, a görgetegszavú Berzsenyi, az öreg Vörösmarty, a mózesi Ady..., de Babits,

¹ A következő fejezetben erről még szó lesz.

² *Kortárs*, 1968. 3. 449.

³ In: *Írók, képek*. Bp., 1970. 276. Ezt a vallomást tágitja egy korábbi is: *Élet és Irodalom*, 1960. szeptember 2.

Verlaine, Byron, Dante és a görög tragédiák is.”¹ E névsor nagyobb része a költészet látomásos-szimbolikus-mítoszteremtő ágához kapcsolódik, elsősorban ezt szívta magába.

Szinte állandó fordulatként jön elő első novelláiban a mesélés. A *Sokan voltunkban* az édesapa annyira gondterhelt, hogy még mesélni sincs kedve. A *Tündérvilágban* viszont a hallgatag édesanya kezd el váratlanul mesélni és táncolni. („Olyan hangon, ...mint a nagyapám mondta a meséket, megszólalt.”) Az Ezerkilencszáz-negyvennégyben a nagybátyjáról így ír: „nagy-apám után ő mondta nekünk a legszebb meséket.” S az elbeszélő én-forma, a személyesség is a mesék világát idézi fel.

AZ ELSŐ PÁLYASZAKASZ: NOVELLÁK

Sánta eddigi pályája két – elég élesen elkülönülő, de mégis szervesen egymásra épülő – szakaszra bontható. Az első alig hosszabb két esztendőnél, s a *Téli virágzás* című novelláskötet megjelenésével gyakorlatilag lezárul. Igaz, a *Sokan voltunk* még 1952-ben keletkezett, de megjelenésének s az igazi írói indulásnak az éve 1954.

A pályakezdés novellái egységes írói magatartás és hangnem szülöttei. Sánta ösztönös íróként indul. Első hősei önmaga és családjának tagjai. Elbeszélései valóságosan is átéltek vagy a hallott történetet átéltté személyesítőek. Mindenképp saját élményvilágát rögzíti. Nem tesz túl sok erőfeszítést, hogy elrejtse ezt a közvetlenséget. Mindegyik történet egyes szám első személyben íródott. Az elbeszélő kisfiút (később kamaszt, majd családapát) Ferikének, Ferkónak hívják. A szereplők többnyire a család tagjai: az apa (Ferenc), az anya (Anna) és a testvérek. De nemcsak a család, az élethelyzet és a sors is azonos. A *Sokan voltunkban* a nagyapa Kácsa András földjét javasolta kibérteni negyedében, a *Kicsi madárban* ugyanennek a Kácsa Andrásnak a földjén dolgozik a család.

¹ Körtárs, 1968. 3. 449.

Az elbeszélések központi motívuma a szegénység, a nyomorúságnak az a foka, amikor a betévfő falat megszerzése sem mindig lehetséges. Az *éhség*, az *evés* nemcsak motívumként, de sokszor a szerkezetet, a cselekménysort is meghatározóan jelentkezik. A *Sokan voltunkban* a nagyapa halálba ment, hogy a kopláló unokáknak néhány morzsával több jusson. A *Kicsi madárban* Ferike pénzért énekel a gazdagoknak, így vehetnek élelmet, beteg testvérének orvosságot. Az *Emberavatás* kamasz hőse első keresetéből a rég áhított falatokat viszi haza: vajat és tepertőt, ő mégsem kap belőle, mert testvéreinek, a gyermekeknek jár csak ez, a felnőtté a gond meg a sóhajtás. A felelősség. A *Szalmaboldogságban* azért nem tudnak szalmát venni az ágyukba, mert ezzel a gyerekek szájától vonná el a falatot, azt pedig nem lehet megtenni.

Az elbeszélések tehát önéletrajziséggel átítatottan szólnak a szegénységről. Arról a szegénységről, amelyik az életet végigküzdendő feladatnak látja, amelyben *helyt kell állni, bármi történéjk is*. Vérbe ivódott, szigorú erkölcsi törvények készítetnek az emberi jóság, szeretet, nemesség, tisztesség szerinti életre, amelynek két tartópillére a munka és a család. Az irántuk való hűség az emberi lényeg hordozója. Nincs olyan élethelyzet – sugallja szinte minden írásában Sánta –, amelyben hűtlenek lehetnénk eszményeinkhez, amelyben megfeledkezhetnénk arról, hogy legfőbb kötelességünk: embernek maradni.

Innen nézve s így értve még nemesebb veretet kapnak a novellák. A szegénység fájdalmas sorsának felmutatása csak keret, képi kifejezése az írói mondanivalónak: bármilyen kegyetlennek, ellenségesnek mutatkozik is a külső világ, nem szabad feladni emberi lényegünket.

Nem véletlen, hogy az önéletrajzi formát választotta Sánta. Nem csupán azért tette ezt, mert az ösztönös írói alkatnak, s általában az írói indulásnak ez jobban megfelelő, szinte természetes adódó közlésmód. Nem is csupán azért, mert a fikciós alakteremtés, a távolságtartás csak erősebb gondolatiság révén érhető el, s ekkor Sánta még nem jutott idáig. Hanem azért is, mert így könnyebb volt kifejezni (még ha az író ezt nem gondolta is így végig) a novellák

keletkezésének – a személyi kultusz éveinek – a korát. A képes beszéd, a múltba helyezés tette lehetővé a teljes őszinteséget. Egy, a realitástól sok vonatkozásban elforduló, azt figyelembe venni nem akaró politika ellen csak így tiltakozhatott a pályakezdő író. Persze korántsem parabolikus novellák ezek. Tehát nem a személyi kultusz kritikája a közvetlen céljuk. De az írói mondanandó értelmezése, gyakorlatra alkalmazása szükségszerűen e kritikához vezet.

Sánta első novellái közvetlenül önéletrajzi fogantatásúak. Idézem már vallomását a *Sokan voltunk* keletkezéséről. Hasonlót mondott a *Kicsi madártól*: a kisfiú éneklése itt is saját dilemmáját rejt: – lehet-e a művészet kenyérkereső foglalkozás? Tisztességes dolog-e ez? – Az önéletrajziség tehát nem a múlt – a felszabadulás előtti gyermekkor – felidézése szempontjából érdekes, hanem éppen ellenkezőleg: alkalom arra, hogy a jelenről, az író az ötvenes évek elején foglalkoztató gondokról szóljon: a jelen „önéletrajzi” gondjait helyezi el a gyermekkor képeiben. Hiszen nem a téma a döntő, hanem a mondanivaló. És Sánta a legaktuálisabb kérdésekről nem a „mai” témákban szólott ekkor (*Puchner, Objektív nehézség, Útközben*), hanem a „múltat idézőekben”.

A pályakezdő Sánta általában nem érzi szükségét – vagy nem látja művészileg hiteles lehetőségét – annak, hogy az ellenséges világot megszemélyesítse, egyedi képviselőin keresztül mutassa be. Így kivételes a *Kicsi madár*, ahol megjelenik a nagygazda is, aki azt hiszi, kényére-kedvére bánhat bérlője családjával. Pedig emberségében nem tudja megingatni Ferikét, gerincét nem tudja megtörni. A *Téli virágzásban* a komor téli erdő nő mitikussá: csupasz fái a szegénységet szimbolizálják, a szegénységet, amelyet pusztítani kell. A kegyetlen világ megfoghatatlansága, túláltalánosítása szintén a társadalomkritika jele. Kifejezi az eltévedést is egyúttal: nem látszanak azok az erők, amelyekkel fel kellene venni a küzdelmet.

A *Sokan voltunk* mellett a *Téli virágzás* a kötet legszebb elbeszélése. A székely népmesei, balladai nyelv legérzékletesebben itt mutatkozik meg. Szinte az egész elbeszélés verssorokra volna tördelhető, ahogy erre a *Sokan voltunk* egy részlete már példát muta-

tott.¹ A *Téli virágzás* hosszú belső monológjában ismerhető meg legjobban Ferike alakja. S itt fogalmazódik meg szimbolikus módon általánosítva az egész társadalmi rend borzalmassága: „Megfagyott minden itt e tájon, s úgy tetszett, nem lesz múlása sohasem e télnek, nem lesz itt erre soha olvadás.” „Tudtam, minden baj a rosszóság miatt van a széles világon. Anyámtól pedig megtanultam azt is, hogy minden baj nem kezdődik mással, csak a szegénységgel. S én az erdőt, a végtelen nagy erdőt úgy néztem s tartottam, mint a szegénységet. Megannyi nagy fája megannyi fájdalom, minden egyes ága egy-egy jaj s sóhajtás. Ha valamiért szerettem az erdőre járni, ez az egy volt csupán. Mert magamat hatalmas vitéznek képzeltem, a botomat kardnak, sapkámat sisaknak, aranyos süvegnek, a ruhámat pedig csillogó páncélnak, melyet nem látott még a világ, amit semmi át nem üthet s engem sérthetlenné tesz. S csapkodtam az ágakat. Forgattam kezemben a botot, és ütöttem, ütöttem, hullt a lábam elé a sok ág, amelyik soká tartotta magát, arra hogy lábam elé esett, reátapostam. Nesze, szegénység, pusztulj, nyomorúság! Többet vertem mindig, mint amennyit hazavitttem, és szentül hittem, mire öcsém megnőnek, s mind az apró gyerekek, én elpusztítom az utolsó szálig, utolsó áig az erdőt.”

A szegénység-motívum lényegi voltát, az írói mondandó kifejezésének ezt a megjelenési formáját Szabó Pál mindjárt észrevette: „Így féltetni a szegénységet, mint ez az ember, mostanában csak igen ritkán hallottam... A szegénység Sánta Ferenc szívében egyben a magyar népet is jelenti. A magyar népet, amely olyan iszonyú ideig élt a szegénységben, hogy Isten ellen való vétek több szegénység a számára, ha csak egy csipetnyi is.”²

A szegénység motívumához szorosan kapcsolódik a *szereteté*. Szabó Pál erről is szólt: „Akit, író, nagyon megrugdostak az emberek, az tudja nagyon, nagyon szeretni az embereket. Sánta Ferencet nagyon megrugdosták, Sánta Ferenc nagyon szereti az

¹ Kulin Ferenc elemzi e szempontból a *Téli virágzás* egy részletét: *Palócföld*, 1971. 2. 103–106.

² *Új Hang*, 1954. 5. 46.

embereket. Annyira, hogy a *Kicsi madár*ban szinte új erkölcsi alapját rakja le a szeretetnek.”¹

A szeretetmotívumban a népi humanizmus megfogalmazását kell látnunk.² A népi közösség összetartozása, egymásrautaltság-érzésének, egészséges, jóra törekvő etikai igényének a hangsúlyozása egyúttal azt is jelenti, hogy e szeretet nélkül a közösség képtelen a létezésre, hogy ez jelenti számára a megtartó erőt az ellenséges természettel, társadalommal vívott harcban. Ezért találkozunk lépten-nyomon ennek a bemutatásával.

A *Sokan voltunkban* a nagyapa az unokák iránti szeretetből áldozza fel életét. A *Kicsi madár* Ferikéje így gondolja: „Nem a pénzt akartam, hanem édesanyám örömét.” Beteg kishúgának orvosságra valóért megy el énekelni. A *Mécsekben* Ferikében és bátyjában legyőzi a szerzés vágyát a szeretet érzése: nem adtak a szegény katonának olcsóbban gyertyát, megsértették az egymásrautaltság parancsát, de belátják tettük helytelenségét, s az összes szerzett pénzükért vesznek nagy nehezen egy kis gyertyácskát, s ezt az ismeretlen katona halottjának tiszteletére meggyújtják. A *Tündérvilág* is, akárcsak a *Kicsi madár*, anya és fia bensőséges kapcsolatát rajzolja meg. A *Téli virágzásban* az egész család elfelejtkezik a hűlő szoba hidegéről, az isten tudja, mikorra elkészülő vacsoráról, mert egy fagyott kis madárnak adhatják vissza az életet. Az *Örökségben* holtfáradtan tér haza az apa. „Sohasem fordult meg olyasmi a fejemben, de ezután az jött a számra, hogy szépeket mondjak édesapámnak” – érzi Ferike. Az *Emberavatás* kamasz hőse is legyőzi keserűségét, s őszinte örömmel szemléli jóízűen falatozó kistestvéreit. A történet pedig így indul: „Sohasem volt gyönyörűbb az ég, kedvesebb a nap, szebbek a házak, s az emberek is mintha csupa szerető jóságból állnának, úgy láttam a világot.”

A szegénység és a szeretetmotívum mellett lényeginek kell még látnunk a *munka* motívumát is. Nemcsak azért dolgoznak a novelák szegényember hősei, hogy valami betévő falatjuk legyen, ha-

¹ *Új Hang*, 1954. 5. 46.

² „A nép fiának kiölhetetlen humanizmusát” ekkor Juhász Béla vette észre: *Széphalom*, 1956. 5–6. 145–148.

nem azért is, mert a henyélést bűnnek tartják. A *Téli virágzás* egyik részlete szépen mutatja ezt: a beteg, ágyhoz szegezett apa különféle munkákra tanítgatja Ferikét. A *Mécsekben* visszájára fordul a dolog: a munka nélkül szerzett pénznek nincs becsülete, nem is maradhat meg a gyerekek kezén. Örök törvény ez is. Az *Emberavatás* kamasz hőse is visszaviszi a boltba a pénzt, amivel többet kapott vissza. S legszemléletesebben és szimbolikus erővel ez az elbeszélés mutatja a munka központi szerepét az emberi világban. A kamasz fiú dolgozó ember lett, családfenntartó, s a munka végzése, az, hogy felnőttként kezelik ezentúl, „emberré avatják”, minden addiginál nagyobb jelentőségűvé, örömtelivé teszi ezt a napját.

Mindez a fő gondolatot, az emberi helytállás lényegi voltát hangsúlyozza. S ezt erősíti Sánta drámai novellatípusa is. E típus lényeges jegye, hogy a főhős kiélezett, sokszor abszurdnak tűnő helyzetbe kerül, ahol választania kell az adott lehetőségek közül. Ez a drámai típus mindvégig megtalálható Sánta novellái között, sőt az éles hangváltás után még sűrűbben. A pályakezdő írások közül elsősorban a *Sokan voltunk*, a *Naphoz érő tűz* és a *Kicsi madár* tartozik ide, vagyis az első három írás. A választás motívuma itt még inkább ösztönösen jelenik meg: a vívódás az etikai kérdéseken szinte magától értetődően hozott létre határhelyzeteket a hősök számára. S a drámaiság már eleve egy-egy cselekedet helyességét, megtevésének szükségességét kérdezi. Sánta második pályaszakaszában már tudatosan jelenik meg középponti helyzetben a választás motívuma. Kísérője az írói etika határozott tétele: a választásban az embernek lelkiismerete parancsát kell követnie, s akkor helyesen fog dönteni.

Sötét képet mutat Sánta első három írása. A tragikum nyomja rá bélyegét mindegyikre. Örögi szituációban kell döntenie a hősnek. S bár jól választanak, mégsem győzhetnek, a körülmények ezt nem engedik meg. A *Kicsi madár* kisfiúja kétszer is helyesen dönt. Parancsra, de énekel, hogy ki ne tegyék a bérletből a szüleit, tehát a közösség érdeke nyomja el itt is az egyénét, mint a *Sokan voltunk*-ban, majd ez az elnyomottság tör elő s akar elégtételt venni megcsúfolóján, a pöffeszkedő gazdán. Persze a gyereket rúgják meg, ő

a gyengébb. De emberi méltóságát megőrizheti: fellázadt a gazda ellen. A *Naphoz érő tűz* öreg Mózsi bácsija is így áll helyt: elégtételt vesz megcsúfolóin, majd vállalja a tűzhalált. Hogy dédunokája őrizhesse a példa tanulságát: az értelmes halálét.

E három pályakezdő elbeszélés tiszta tragédia. A rájuk következőkben a családi összetartozás, az egymásra utaltság érzése úgy válik vezérlő motívummá, hogy erejével olykor-olykor semlegesíteni is tudja a kegyetlen világot, fokozott erőt adva a helytálláshoz. A család az emberség megőrzésének legfőbb biztosítója lesz, s az emberek egymás iránti szeretete, tisztelete szinte kizárólag ebben a körben érvényesül. Itt már nem üthet rést a családi összetartozás érzésén semmi külső erő. Kikezddhetetlen lesz a kisközösség.

A családmotívum két okból is előtérbe kerülhet. Kivonulás is lehet a magánéletbe, s ekkor elég egyértelműen a történelemmel való szembefordulást jelenti: a történelem hiábavalóságát, értelmetlenségét tételezi, a haladás létét vonja kétségbe egy ilyen szemlélet. De jelentheti – és Sántánál inkább erről van szó – az elvont humanizmus elleni művészi tiltakozást az ösztönös-népi humanizmus nevében. S így nem a történelemmel, hanem egy hibás történelmi gyakorlattal fordul szembe az író. A személyi kultusz végletekig elvont humanizmusával, amelyben az emberiség, az ember általánosságban jelentkezett, s a humanizmus normái többnyire jövőidejűek voltak. Pedig ezeknek a normáknak a jelenhez is szólniuk kell, s nemcsak az emberiséget, hanem a körülöttünk élő embereket is szeretnünk kell.

Az ösztönös-népi humanizmus jelentkezése állítja középpontba a családmotívumot. De a motívum nem egészen tiszta. Sánta szemléletében ekkor még a konkrétság alapvetően helyes és történelmileg jogosult hangsúlyozása keveredik a kivonulás gondolatával. E motívum letisztult értelmezésével – a humanizmusfogalom módosulásával párhuzamosan majd néhány évvel később találkozhatunk (*A Müller család halála*). Az elvont és a konkrét szintéziseként meg születő humanizmusfogalom pedig még ennél is későbbi (*Halálnak halála, Hűsz óra*).

A sötét tónusú elbeszélések mellett felcsillan már egy-egy idilli hang is. A *Tündérvilág*ban a mesélő és táncoló édesanya, a *Téli virágzás*ban a fagyhaláltól megmentett kismadár jelzik: az ember-seget el lehet fojtani, de kiöltni nem lehet.

A családközpontúságból, de a gyerek szemével láttatásból is logikusan következik az édesanya alakjának kiemelt helye. Az elbeszélésekben örökké kiszolgáltatott és elnyomott az anya. Csak egyszer lesz főhős (*Tündérvilág*), de jelen van mindig. Ha másképp nem, példát adó magatartásával, mint a *Mécsekben*, ahol az ő arcának felidéződése téríti vissza két fiát a tisztesség útjára. Az édesanya tragikus sorsát himnikus szépségű vallomásokkal övezi az író, s az ember iránti tisztelet a *Téli virágzás* elbeszéléseiben a legerősebben ebben mutatkozik s csak másodsorban a gyermekmotívumban. E kettő ötvöződik majd *Az ötödik pecsétben*, ahol Gyurica gyermekeket ment a pusztulás elől, s az egyiknek, a nagylánnyá serdülő Évának az anyaság érzéséről beszél.

Az *Emberavatás* és a *Szalmaboldogság* már kiegyensúlyozottabb világképet mutató írások. Mindkét történet egy-egy szép és felemelő győzelmet mesél el, s felragyogtatja a szegénység torokszorító létküzdelmében is megőrződő idilli perceket. Sánta móríczyi erővel s a móríczyi örökséghez hűen támasztja új életre a szegénység világát. Tragikum és idill váltását, egy történeten belüli egymásnakfeszítését korábban Móríczy élet- és írásismerete valósította meg a Sántáéhoz leginkább hasonlító módon. A Móríczy-örökséget sajnos sokszor csak divatos jelszóként hangoztató esztendőkben Sánta megmutatta, hogy a lényegét is meg lehet tanulni a nagy elődtől: a magatartást, az írói szemléletet.

Sem Mórícznál, sem Sántánál nem tiszták, zártak az idillek, mint a műfaj klasszikus alkotásainál. A modern művészetben efféle ábrázolás már nem is lehetne igazán hiteles. A diszharmoniót alapélményként nyújtó 20. században az idill az élet értelmébe, szépségébe vetett hitet, a mégis-morált, a rendteremtés igényét fogalmazza meg. Az idilli műalkotások – inkább műalkotásrészletek – mindig utalnak ezen állapot átmenetiségére, kivételességére, sőt olykor elérhetetlenségére. Az idill nem az élet problémái elől való meghát-

rálást jelenti (mint a giccsnél), hanem annak tudomásulvételét, hogy harmonikus időszakok nélkül az élet elviselhetetlen volna, s ezzel a művészetnek számolnia kell.

Móricznál a húszas évektől kezdve lett hangsúlyos, majd a harmincas években vezérlő motívummá a szegénység helytállásának ábrázolása. E helytállás értelme: emberi értékek őrzése a jövőnek. Sánta pályakezdésekor ez a jövő már jelenné kezdett válni: győzött a népi demokratikus forradalom. A szegénység helytállásának ábrázolása így kettős értelmet nyert. Egyrészt Móriczhoz hasonlóan – példa: az emberi nemesség átvészeli a legnagyobb megpróbáltatásokat is; és mementó: innen jön, ilyen múltból a magyar nép. Másrészt figyelmeztetés a konkrét humanizmus szükségességére. S ez a humanizmusigény nemcsak etikai, hanem szociális is. S ebben szintén rokonítható a két író. A Móricz-életmű utolsó szakaszát is meghatározza a népi humanizmus gondolata. De lényeges különbség, hogy míg Móricz közege egy antagonisztikus ellentétektől végsőig feszített társadalom, amelynek problémáira Móricz csak idealisztikus választ tud adni, s ennek megfelelően a hangsúly a szociális mondandón van, addig Sánta közege egy antagonisztikus ellentétektől megszabaduló, győztes forradalom utáni társadalom, s ezért nála a hangsúly az etikai mondandón van. De az első pályaszakaszban még összefonódik a kettő, el nem hanyagolhatóan jelen van a szociális figyelmeztetés. A *Sokan voltunk* keletkezésének idézett története is jól szemlélteti e két funkció szoros összekapcsolódását. De nemcsak ez. Az éhségmotívum ilyen elementáris erejű kifejezése sem magyarázható másként.

Sánta elbeszéléseinek háttere, létrejöttük motiválója a felszabadulás ténye. Vannak olyan írásai, amelyek témájukkal is utalnak erre (*Útközben*, *Puchner*, *Objektív nehézség*). E novellák a régi és az új világ képviselőit ütköztetik – a forradalom győzelme után. Talán éppen azért, mert nem kiélezett drámai szituáció bomlik ki bennük, s mert témájuk eléggé elcsépeelt volt már keletkezésük idején – kevésbé sikerült írások ezek. Joggal maradtak ki a legjobb novellákat összegyűjtő válogatásból (*Isten a szekéren*). Legfeljebb

az *Útközben* felszabadultan évődő hangja hiányzik innen, mert ez nemcsak kordokumentum, hanem maradandó elbeszélés is.

Mégis, minden vázlatosságuk ellenére érdemesek a figyelemre ezek az írások. Főként az 1958 táján írt elbeszélésekkel összevetve. Az *Útközben* Sántánál ekkor egyedülálló erővel és tisztasággal a szocializmus dicsérete. Mintha még a fényes szellők hitével írta volna. A kocsis és a hegesztőként dolgozó gróf beszélgetése az egyetlen olyan műve Sántának, amely a dolgozó nép szempontjából konfliktusmentesnek ábrázolja a jelent. Pap Sándor határozott világszemlélete, a beszélgetést irányító bátorsága, humora, jókedve, s mindehhez háttérként a gyönyörű nyár eleji este, a békés természet képe világosan bizonyítja ezt. Az ellentét – a gróf mogorva, bezárkózó, világotlító szemlélete – nem tudja kizökkenteni sem Pap Sándort, sem az elbeszélés hangulatát. Komikus figura a gróf, csak kinevetjük, már gyűlölni sem osztályhelyzete miatt kell, hanem azért, mert a végén kiderül, hogy embernek is egészen hitvány: az anyját kezdi káromkodva szidni. S ezt már Pap Sándor sem tudja békességgel elviselni: rendreutasítja a grófot.

Komikus figura Puchner úr is, a hajdani vegyeskereskedő, akiből művezető lett, s beosztottjait kölcsönökkal teszi – tenné – lekötöztettségévé. S amit érdemes még észrevenni Puchner s a gróf alakjánál: mindketten gyűlölik a munkát s így a munkásokat is. Emberi arcukat már csak ezért sem lehet normális – hiszen a munka, s ezt Sánta hangsúlyosan ábrázolta, az emberi lényeghez tartozó, mert „úgy lesz ember az ember”, mondja Pap Sándor, ha dolgozik. Puchner viszont így medítál: „Hát mit gondolnak rólam, nyavalyások? Én is állatnak születtem, hogy befogjanak, mint ezeket a baromokat itt a gép mellett?” S később: „Munkáján kívül ezeket az embereket utálta a legjobban... Ezek itt vannak nyolc-tíz órán keresztül a szemei előtt, s kínozzák, idegesítik, és beteggé teszik. Azzal teszik beteggé, hogy reggel öt órakor felkelnek, munkába jönnek, s ezt úgy csinálják húsz-harminc éven keresztül, mint az élet egyedüli és megbonthatatlan rendjét. Azzal teszik beteggé, hogy úgy hajolnak egy-egy új munkaanyag fölé és úgy gondolkodnak a megmunkálásán, elmerülten és ráncba szedett homlokkal,

mintha a világ legfontosabb dolgát művelnék. Beteggé teszik azzal, hogy úgy viselkednek ebben a koszos, bűzös műhelyben, a gépek között, mintha otthon lennének.”¹

A módosult írói cél mellett leginkább a megformálás módja különbözteti meg Sánta pályakezdő novelláit a móríci világtól. Sánta novelláinak közös jellemzője az erős népköltészeti ihletettség, az írói nyelv ennek megfelelő kialakítása.² Már szó esett róla, hogy az író gyermek- és ifjúkorának legnagyobb élménye a népmesék, népballadák világa volt. S amikor ő maga is írni kezd, nem egyik vagy másik elődjétől veszi a példát, hanem a nép művészetétől. A korai novellákra jellemző a népmesei kezdés, a népmesei, balladai vagy dalszerű szerkezet átvitele a novellaszerkezetbe, s a nagyfokú líraiság. A népköltészet formavilágának felhasználása erősíti s elmélyíti Sánta mondanivalóját. A konkrét humanizmus hitvallását így szemléletesebben, már a forma által is hangsúlyozottan tudja kifejezni.

A *Téli virágzás* kritikusai Mórícson és Tamásin kívül jó néhány íróban vélték Sánta mesterét fölfedezni (Asztalos István, Gelléri Andor Endre, Gorkij, Móra, Nyíró, Tömörkény, sőt József Attila). Ennyiféle hatás nyilván nem érte. Mindössze az élményanyagnak, a valóság szemlélésének részbeni egybeesése teszi ezen írók egyes műveit is rokonná. A legjogosabb párhuzamok mind közös ösre utalnak: Mórícznál, Tamásinál egyaránt nagy a népköltészet ihlető hatása. S ez a hatás – ha korlátozottabban is – de a felsoroltak mindegyikénél észlelhető.

Sánta pályakezdésének értékelésében később is akad zavar.³ Nem volt egyértelmű az első kötet fogadtatása sem. Többen aggo-

¹ Sánta Ferenc vallomása a munkásokról egy üzemi lapban: *Album*. Bemutatkozik Sánta Ferenc író. *Hajó – Daru*, 1968. március 3.

² Koczogh Ákos kiemeli kritikájában – *Csillag*, 1956. 8. 407–410. –, hogy Sánta „visszaadta a nyelv ízeinek, dallamának a szerepét”.

³ Kerékgyártó István úgy látta, hogy Sánta azzal az elhatározással indult írói pályáján, hogy a székelység írója legyen, de ezen később túljutott. Szerinte Sánta színvonalasan összefoglalta, újraismételte a 20. századi népi irodalom eredményeit a pályakezdekéskor. *Alföld*, 1961. 5. 83–86. Bata Imre arról írt, hogy Sánta első novelláinak „friss életszaga tulajdonképp még irodalmi irodalom”. *Kortárs*, 1971. 11. 1809.

dalmukat fejezték ki: vajon nem fog-e Sánta túlságosan bezárkózni gyermekkori élményeinek világába, nem marad-e egykönyves író, lesz-e ereje a megújulásra, a valóság más területeinek a meghódítására. S főképp az alapvetően érzelmi írói magatartás veszélyeire hívták fel a figyelmet. Az aggodalom – a teljes novellatermés ismeretében – némileg jogosult volt. Mert nem szabad ugyan elfelejtenünk, hogy ezek a novellák a *Sokan voltunk* kivételével két év leforgása alatt keletkeztek, tehát írói korszaknak alig nevezhető rövidségű idő alatt, s azt sem, hogy az író – ha egyelőre kevés sikerrel is, de – kísérletezett a gyerekkori emlékezés típusú novellák köréből való kitöréssel; – valóban maguk az emlékező novellák is mutatták néhol a művészi elerőtlenedés jeleit. S főleg az okozott riadalmat, hogy láthatóan az első írása a legjobb Sántának, s ebben máris a művészi hanyatlás jeleit vélték megsejteni. Velük szemben sokkal inkább igaza volt Juhász Bélának, aki szerint ez az élményanyag és eszmekör elegendő alap lehet egy írói pályához.¹

Az érzelmi beállítottság, a lírai jelleg elősegítheti a szentimentális-érzelgős hang eluralkodását. Sántának sikerül borotvaélen táncolva elkerülnie, hogy egészében érzelgőssé váljon egy-egy írása, de a Mécsek például bizonytalanságban hagyja az olvasót, annyira átlátszó a novella erkölcsi példázata. A kötet után közreadott *Kaó*² pedig a művészi zavar egyik jele: erőtlen önisméltás csupán.

Elevenebb veszélynek látszott a századforduló naturalista hagyományainak felelevenítése.³ Ez mindössze két elbeszélésben érhető tetten (*Mári, Buzgó Péter üdvözlete*), tehát e tévesztett irányban csak elindult Sánta. Még természetlenebb művészi érték szempontjából a *Puchner*, amely meg nem formáltsága révén rokon a sematizmus termékeivel. Nem is szólva az első kötetből kimaradt két elbeszélésről. Ezekben még az írások szerkezeti tisztasága, érthetősége is kérdéses. Művészileg legfegyelmezetlenebb írásai ezek Sántának (*Naphoz érő tűz, Objektív nehézségek*).

¹ *Széphalom*, 1956. 5–6. 145–148.

² *Új Hang*, 1956. 6. 14–16.

³ Erről írt Nagy Péter (*Csillag*, 1956. 9. 606.) és Szabó Ede (*Szabad Nép*, 1956. október 9.).

A kísérletező írói törekvésekkel vágott egybe a segítő szándékú kritika. 1956-ban még joggal írhatta a kötet egyik kritikusa Sánta nemzedékéről: „Az intellektuális prózával... még nem boldogul, s e pillanatban nem is látható, melyikük fog Déry és Örkény örökébe lépni.”¹ Néhány évvel később kiderült, hogy elsősorban éppen Sánta Ferenc, aki gyökeresen megváltoztatta írói látásmódját, módszereit. Más író lett, aki csak megszüntetve őrizte korábbi önmagát.

VÁLSÁG ÉS VÁLASZKERESÉS A NOVELLÁKBAN

A második pályaszakasz nyitánya

1956 és az utána következő két-három év Sánta válságos korszaka. A válság kettős. Van egy írói-mesterségbeli oldala: a régi módon nem tud, nem akar írni, de az intellektuális prózára való áttérés nem megy máról holnapra. E változást az író önmaga is nagyon tudatosan élte át, s utólag pontosan beszámolt róla:

„Az eruptív közlési vágy első írásaiban szinte teljesen nélkülözte a tudatosság szigorú és célratörő kontrollját, nagy fájdalmak és a nyomukban támadó, kavargó és feszítő indulatok alkották őket, az érzelem nem fért az emberben, napvilágra kíváncszott valami értelemtől elszakadó felfokozottságban, hol a szavak önmagukat szülték, a képek és hasonlatok gáttalan bőséggel szakadtak a papírosra a pillanat forróságának a parancsa alatt, annak a pillanatnak a lázában, mely pillanatot mintegy isteni vendégnek tekintettem, jön s távozik kedve szeszélye szerint. [...]

Tudtam – s bár szuverén felismerésem volt, az okos és elmélyülten diagnosztizáló kritikának nagy volt a szerepe –, tudtam, hogy oly mértékben közelíthetem meg és érhetem el majdan az alkotásban való szabadságot, amilyen mértékben képes leszek alázatra és engedelmességre fogni a tehetségemet. És itt térek vissza Valéry –

¹ Abody Béla: *Alföld*, 1956. 5. 177. és in: *Indulatos utazás*. Bp., 1957. 210.

ismét hangsúlyozom, hogy esetlegesen helytálló – szabályához: olyan feladatokat tűztem magam elé, melyektől leginkább visolyogtam, s melyekre legkevésbé éreztem alkalmasnak tehetséget. Írásaimban megszűnt a líra áradása, a nyelvnek egyre inkább az értelemhez kellett közvetítenie s mind kevésbé az eladdig egyedül fontos – ez adta kezdő novelláim erejét – hangulatot szuggerálnia. (Egyik kritikuszom azt írta 1956-ban, hogy novelláimról először az jut az eszébe, hogy szép és leginkább a vers nyújtotta élvezetre emlékezteti.) Útját kellett állnom az érzelmek szabad áramlásának, melyek gáttalansága ott hordozza magában az érzelmesség lehetőségét. Figyelmemet el kellett térítenem olyan témák felől, melyek hangulati lehetőségeiknek kiaknázása folytán adták volna az írás erejét és szépségét. Következésképp változtatnom kellett az írói látásmódon is, vigyázva, hogy az eddig egyirányba ható képesség ne sorvadjon el, mindössze alkotóelemét képezze az írói felkészültségnek. Témáim annak előtte kivétel nélkül a valóságból, megtörténtből, átél, vagy ha áttételesen is, de a tapasztalt dolgok talajáról indultak az idea, az eszmei mondanivaló kibontása felé. Most meg kellett tanulnom, hogy mondanivalóimhoz a tudatosan ható és működő képzelet útján teremtsék olyan helyzeteket és alakokat, akik és amelyek a leginkább alkalmasak majd arra, hogy közvetítsék a gondolatot.”¹

A válság másik oldala a világnézeti, gondolkodói válság, amelyet a személyi kultusz okozta torzulások méreteinek a megismerése, 1956 eseményei és azok következményei okoztak. A két ág egymást erősítette. Sánta pályájának meredek felívelése azért vált lehetségessé, mert mindkét válsaggal meg tudott küzdeni s úgy, hogy e küzdelmet művekben követhetjük nyomon.

A második írói korszak voltaképpen 1956 nyarán indul. Felerősödik a váltás igénye, fokozódnak a gondolkodói válság jelei. Mindez magas szinten összegződik *Az öreg ember és a fiatal* című elbeszélésben, ahol egy öregember szakmája fortélyaira, hurok- és csomókészítésre tanítja a hozzá beosztott fiatait. A munka, a szak-

¹ *A mesterség gondjairól. Kortárs*, 1963. 6. 896–897.

ma szeretete tűnik ki a jelenetből,¹ s a fiatalember komoly és megfontolt nézeteivel is megismerkedhetünk. De hamarosan kiderül, hogy az öregember: hóhér, s a fiatal: új segédje. S már hozzák is az első áldozatot. A szocializmus torzulásának megdöbbentő élményét ebben a frissen reagáló írásban sikerül Sántának a leghatásosabban megfogalmaznia. A fiatalember – Sánta nemzedéke, amelynek a szocializmusba vetett hitét, munkaszeretét az „öregek” megcsúfolták, s „hóhérmunkára”, az emberi tisztesség feladására kényszerítették őket. A parabola feloldatlanul végződik, megfelelően a valóságnak, amely ekkor még nem tudta a feloldást meghozni. Ez a feloldatlan tragikum Déry ez idő tájt keletkezett elbeszéléseiben is megtalálható, de Dérynél az emberi lényeg még ekkor is megőrződik, és helytáll a kegyetlen világban (*A téglafal mögött* az emberi szolidaritás, a *Szerelem* a szerelem, a *Niki* mindkettő diadala).

Sokban rokon viszont Sánta elbeszéléisével Mészöly Miklós *Magasiskolája*.² A kisregény részletezőbb módszerével, de szintén egyértelműen az eltorzult szocializmus paraboláját adja. A természetes emberi viszonylatok és a kegyetlen embertelenség kerülnek mindkétszer összeütközésbe. Nem tud felszínre törni az emberség tiltakozása, sőt elnémitja, tehetetlen kábultságú együttlétsékvésre készíti Sántánál a fiatalembert az öreg, s amíg a *Magasiskola* látogatója a sólyomtelepen van, addig ő is Lilik hatása alatt áll. A többlet Mészöly írásában az, hogy a látogató elhagyja ezt a telepet, normálisabb világba tér vissza. Igaz, ez is kérdőjeles jelző, hiszen a kisregényből világos, hogy a telepen kívüli világ is hasonló a telephez, hogy az utasítások „fönről” – kintről érkeznek.

Talán még ezeknél az írásoknál is szörnyűbb – szinte a *Sokan voltunk* rettenetét idéző – Szabó István ugyancsak 1956-os elbeszélése, a *Régi vasárnap*. Apa és későn született kisleány töltöttek együtt a városi kocsmában egy délelőttöt, s az apa régi katonapajtásai előtt letagadja a fiát: unokájának nevezi, mert szégyelli, hogy ilyen későn született csak gyereke. Aztán nem tud tiszta lelkiismerettel a

¹ Hasonló motívum bukkan fel Illyés Gyula *A mester gondjai* c. versében, amely a *Minden lehet* kötetben olvasható. (Bp., 1973. 95.)

² Keletkezési ideje 1956. július–augusztus.

szemébe nézni, a fiú pedig jó darabig nem tudja ezután az apját édesapjának szólítani. Szabó István életművének az ismeretében nem szabad ezt az elbeszélést annyira aktualizálnunk, mint Sánta és Mészöly paraboláit. (Nem is parabola.) Szabónál közvetlenül nem a személyi kultusz hívja életre az elsötétülő világképet, hanem a paraszti életformaváltás kínos-keserves útja: az otthonát elvesztő s a helyette újat nem lelő ember helyzete. De hogy ezt így látja, abban része van az életformaváltás körülményeinek is. Joggal sorolható tehát ez az elbeszélése Sántaé mellé. A tiltakozás itt is ugyanolyan erejű, de Szabó István Sánta „rég” módszeréhez hasonlóan dolgozik. A tragikus látás itt sem az író veleszületett tulajdonsága. Valós élmények növesztették.

Persze nemcsak a próza, sőt elsősorban nem az, hanem a költészet tudja igazán élénk tární a döbbenet állapotát, s nemcsak 1956-ban, de már előbb is. Nagy László sorai „Nagy temető ez, hallgat gép és ember és állat, / csak a befödött vágyak élnek, fölkiabálnak!” (*Víg esztendőkre szomjas, 1954 szilveszter*), vagy később „kezedben a rózsa lefejezve, / tövises szára az, amit szorítasz” (*Születésnapra, 1955*), vagy Juhász Ferenc, Benjámin László számos verse hasonlóan reagál a korra. Bár a versek zömében a kétségbeesés nem jut el olyan végletes állapotig, mint az említett prózai művekben. A költészetben megőrződik a perspektíva, hiszen „korunk lehetne emberi, / csak meg kellene menteni” (Juhász Ferenc: *Emberszabású álmaink*). Illyés pedig mindvégig átgondoltan és következetesen átmenetinek látja a személyi kultuszt; leküzdendő és leküzdhető rossznak, hiszen „mindenen át, mindenütt a nép győz majd, az élet”. (*Levél a vízgyűjtőről és a fenyőről.*)

Ez a jogosult történelmi optimizmus 1956 élményének hatására sokaknál teljesen eltűnik. Sántánál is ez magyarázza, hogy az írói módszer váltásának nehéz küzdelmei közepette a válság átmenetileg uralkodóvá válik. Korábbi írásai bizonyítják, hogy Sánta nem volt érzéketlen az ötvenes évek első felének bonyolult problémái iránt. De bízott a lassú kibontakozásban, abban, hogy a legfelsőbb párt- és államvezetés le tud számolni a személyi kultusszal, hogy az

igazságtalanságok rövid időn belül orvoslódnak. E hit dokumentuma 1956 szeptemberében írott nyílt levele a miniszterelnökhöz.¹

Ez a levél felsorolja mindazt a jogtalanságot, amit az ibrányi parasztoknak el kellett viselniük, s ami ellen sem ők, sem az író nem tudott semmit tenni. Ám a levél elsősorban nem is az ibrányiak keserű sorsa, kálváriajárása miatt fontos számunkra, hanem az eset írói kommentálásáért. A következő főbb gondolatokat olvashatjuk ki belőle: 1. Az író és a párt (a hatalom) viszonya problematikus, ha az író a hatalom számára kedvezőtlennek látszó tényeket akar feltárni, szembekerül a hatalommal. 2. A parasztságot elnyomóritják. Íme: „Miniszterelnök elvtárs! E mögött a parasztság mögött négyszáz esztendő sötétlik. Négyszáz esztendő jogtalanság, keserűség, megalázottság. Ez a parasztság 1953 telén és tavaszán harmincöt és ötven deka kenyérért állt sorba s azt egy hétre be kellett osztania. Miért ütnek rá, ha emelni akarja a gerincét? Miért kell ajtóról ajtóra járnia, ha jogát követeli?” 3. A hatalmi szervezet teljesen elgépiesedik, dehumanizálódik. A felelősséget cselekedeteiért senki sem vállalja: „A községi tanács: Mi senkik vagyunk és semmik. Végrehajtunk, s amíg utasítást nem kapunk, a dologra vonatkozóan semmit sem tehetünk. Másrészt cselekvés helyett csak fenyegetőzni tudnak: a községi tanácselnök mondta, hogy „Az emberek a földhiányról beszéltek, elmondtam a járási titkárnak, azt mondotta: hát elfelejtették már ezerkilencszázötvenkettőt? Úgy látszik, nekem kell kijönnöm közéjük.”

Ezt a levelet nem követi miniszterelnöki válasz. De jön 1956 októbertől, majd novembere. Sánta addigi – feltételes és rezignált – bizalma és hite porrá omlik. Jó ideig nem kérdezni fog, hanem állítani. Nem azt kérdi majd, hogy miért nem követelheti jogát a nép, hanem állítja, hogy a történelem nem teszi lehetővé, hogy a nép jogot kaphasson, hogy kiegyenesíthesse gerincét. A legmélyebb keserűség szólal meg Sánta vívódásaiban. A semmivel perlekedik.

¹ *Lesz-e igazság Ibrányban? Irodalmi Újság*, 1956. október 6.

A szocialista hatalom torzulásai – nemcsak Sánta számára – izgató problémává tették a hatalom természetrajzának a vizsgálatát, hatalom és erkölcs viszonyának a tisztázását. Az 1957 utáni évek legjobb magyar műalkotásai közül jó néhány ezzel a kérdéssel birkózik. Azt gondolják, hogy ha a szocialista államszervezet sem tudta a hatalom demokratikus modelljét megvalósítani, akkor alighanem van valami közös lényege minden hatalomnak, s ez antidemokratikus, antihumánus erőszakszervezetté változtatja még a szocialista hatalmat is. Ez a gondolatsor Sánta elbeszéléseiben ekkor még egy ehhez kapcsolódó másikkal párosul, s ez a világ elidegenítő kegyetlenségének a tételezése. Nyilvánvaló: az „illúziók elvesztésének”, a világnézeti válságnak az időszaka ez – s nemcsak Sántánál.

A szocializmusból való kiábrándultság állapotából többfelé lehetett elindulni. Válhatott valaki renegáttá – véglegesítve a kiábrándultságot. Meg is lehetett rekedni ebben az állapotban, s ekkor vagy cinikussá, vagy apolitikussá vált a magatartás. S végül: meg is lehetett küzdeni ezzel a válsaggal az „újra ezt kezdeném” hitéért. S az utóbbiak közé tartozik Sánta is.

A válság mélypontján az 1956 előtti novellákhoz képest rendkívül felerősödik s vezérlővé válik a kegyetlen világ motívuma. Ebben a világban az ember helytállásának a lehetősége sokkal korlátozottabb, s a kegyetlen világ a legtöbbször elpusztítja az emberi értékeket. A hatalomnak védtelenül kiszolgáltatott ember többnyire csak beletörődhet sorába, küzdelme – még a családjáért való is – eredménytelenné s így értelmetlenné válik. E gondolatsor legszemléletesebb megfogalmazása *Az ötödik pecsét* példázata a szigetről, ahol csak zsarnok vagy rabszolga, hatalmon levő vagy kiszolgáltatott, más nem lehet az ember. De ez a mű, a regényvilág totalitása már kritikáját is tudja adni ennek az alternatívának, felmutatva a hatalommal szembeszegülő kiszolgáltatottak példáját. Az 1958–1959-es novellák zárt világában ez még nem történik meg.

Az új írói mondanivaló már nem volt kifejezhető a régi, lírai típusú novellákban. Azok a novellák ugyanis még régibb és újabb élménysíkok egymásra vetítéséből keletkeztek. S népmesei ihletett-

ségük ellenére nagyon is konkrétak voltak hely- és időviszonyaik. Az újabb novellák viszont térben és időben általános érvényre igényt tartó igazságokat kívántak ábrázolni. S míg korábban az emberi helytállás szépsége, az emberi nemesség győzelme volt – az eredeti népmesék világának is megfelelően – az elbeszélés szervező középpontja, 1956 után – átmenetileg – éppen fordítva: a helytállás hiábavalósága, az emberi nemesség bukása kerül a helyébe.

Sánta első novelláiban egy történeten belül keveredhetett idill és tragikum. A válságkorszak ezt nem teszi lehetővé. A világ elidegenítő kegyetlenségét ábrázoló írások egyértelműen tragikusak. A dezillúzió mélypontján éppen az élet dialektikus szemlélete szorul háttérbe: a diszharmónia-élmény abszolúttá válik. S bár először az idill jelenik meg, ez is ennek a jele. Az idill is abszolút lesz. Mégis, ezek az idillek lesznek a világkép mozdulásának első jelei. A némaság görcsét oldják, s ez már a tisztulást ígéri. Sánta első nagy győzelme a válság felett: maga a megszólalás. Mert egy ideig képtelen az eredményes alkotó munkára. 1958-ban publikál először. Három írása jelenik meg, sorrendben: *Sárga virág, kék virág; Érzelmes emlékezés; Kicsik és nagyok*.

Az *Érzelmes emlékezés*¹ még eredménytelen kísérlet: az első írói korszak novelláira utal vissza, de azok szépsége nélkül. Az önmaga születésére „emlékező”, e születés naiv mítoszáat megteremteni kívánó írás a régi hang erőtlen, de utolsó felbukkanása.

A *Sárga virág, kék virág* hőseinek – a csavargónak és a kislánynak – a története a rút és a bájos egybefonódása révén groteszk hatást keltve indul, de a kibontakozás a kisleány győzelme, az idill kiteljesedése. A mogorva csavargó átalakul: „kacagni kezdett, arca finom lett, a homloka megszimult”. A gyermeki báj feloldja a csavargó zárkózottságát, az idilli világtól való elidegenedettségét. A következő évben megjelenő *A csillagokig* szintén egy férfi és egy kisleány beszélgetése, s elmosódottan ugyan, de némi groteszk itt is jelen van. Ezek az idillek azért lehetnek tiszták (abszolútak a halványan jelenlevő groteszk vonás ellenére is), mert hőseik gyerme-

¹ *Nők Lapja*, 1958. május 1.

kek, a gyermeki világ felhőtlensége és szépsége tükröződik bennük. El nem romlott, tiszta emberség sugárzik belőlük. Az idillek megszületése jelzi, hogy Sánta talált valami fogódzót, ahonnan elindulhat. Hiszen ami azonos a három 1958-as elbeszélésben: a gyermek-motívum központi szerepe.

A gyermekekről szólva Sánta hangja mindig melegebbé, dalolóbbá válik. Férfias lírával ábrázolja a kicsinyek világát, az élet szebbik, őszintébb oldalát látja mellettük. A *Sárga virág, kék virágban*: „nagyon szép, pompázatos tavasz volt”. A csavargó virágot szed a kislánynak: „Hajladozott, lépett erre, arra, s szedte a virágokat. Gyöngye szálak voltak, éppen hogy odatartották arcukat a napnak és a szellőnek. Nem is tudtak arról, hogy csodálatossá varázsolták a földet: beteljesítették a természet parancsát, lettek, hogy azután elenyésszenek, de addig megszépítsék a mindenséget.” A *csillogokig* pedig szőlőhegyen játszódik, verőfényes nyári reggel. Ahhoz, hogy a gyermeki világ igazán idillikus legyen, hozzátartozik a természet idilli volta is. A *Téli virágzás* nem lehetett teljes idill: a könyörtelen téli világban fakadt egy tiszta dallam a kihűlt családi tűzhely körül. Ott a természet még konok ellensége az embernek, a fiú számára az erdő fái a nyomorúságot szimbolizálják. A második korszakban a természet idilli volta csak még jobban hangsúlyozza a teremtetett természet, az emberi világ nem idilli voltát az újrakezdés novelláiban. A párhuzamosságnál nagyobb hatásúvá, kiáltóbbá növeszti a mondanivalót az ellentétes szerkesztés. Ezek a tiszta idillek tehát csak a kegyetlen világ tételét legélesebben feltáró novellákkal együtt érthetők igazán. A kapcsolatot jelzi a groteszk halvány jelenléte is. S bizonyítja, hogy az idill a gyermeki világ felől árad, mint e világ természetes létezési módja, létfeltétele. A gyermek még tiszta lap: a jóra született – mondja Sánta –, és tőlünk függ, hogy mivé neveljük ezt a jóságra termettséget.

A *Kicsik és nagyokban* szembesül először a gyermeki világ a kegyetlenséggel, s egyúttal itt tér vissza az 1956-ban már kipróbált képes beszédhez. Két gyerek eljátssza szülei világát: a részeg apa hazatérve elveri a feleségét. A történetet az teszi különösen borzongatóvá, hogy az író érzékelteti: állandó játéka ez a gyermekeknek.

De az embertelenség a gyermeki világban sohasem lehet lényegi. A *Kicsik és nagyok*ban kényszeredetten és komolykodva utánozzák a nagyokat, nehezükre esik a játék, mert idegen a kegyetlenség tőlük. A gyerekek állandóan „kiesnek” szerepükből.

A kegyetlen világ leküzdésének lehetősége – a regényforma összetettségének megfelelően – legteljesebben *Az ötödik pecsé*tben bontakozik ki. Átmenetileg ugyan itt is teljesen hatalmukba kerítenek egy kislányt a fasizmus farkastörvényei. Az üldözött gyermekeket rejtegető Gyuricához újabb menekülőt hoznak, aki ezt kérdezi:

„– Nekem mekkorára kell megnőni, hogy engem is megöljenek?

– Ilyen butaságokat kérdezel tőlem, Anti?

– Miért kérdeztem butaságot? Nem mindenkit ölnek meg, hogyha megnő? Vagy csak azokat ölik meg, akiknek nincs puskájuk?”

Előzőleg már bemutatta az író a Gyurica teremttette kis világ alapvetően humánus jellegét. S bemutatta azt is, hogy ez a világ csak átmenetileg ilyen szűkre zárt: „Hinned kell! És tudnod kell, hogy ami ma van a világban, az el fog múlni! Semmi nem marad belőle... Ami ma van a világban, az az ember ellenére van! Az ember jó! Ezért múlik el tőle minden gonosz!” S ezzel Sánta etikájának alaptételét mondja ki. Az ember jóságában, tisztességében való hit végigkíséri Sánta egész pályáját, s ezért lehetséges az, hogy – bár átmenetileg vezérmotívum lesz a kegyetlen világé, Sántát megéri a nihil, de cinikussá sohasem válik, nem tudja kiégetni magából az emberbe vetett hitet. Ezért tudja elvégezni a dezillúzió kritikáját. Ez a kritika először áttételesen a gyermekidillek életerőt sugárzó varázsában fogalmazódik meg.

A *Kicsik és nagyok* gondolatvilága és felépítése – a gyerekjáték – megjelenik az újabb magyar irodalom két másik jelentős elbeszélésében is. Szükségszerűen „intellektuális” írónál, hisz ez a szerkezet eleve a parabola lehetőségét kínálja. Talán ezért is próbálta ki ezen a témán Sánta az új hangot, amely így szinte önként adódott. Örkény István *Gyerekjátékja* még a negyvenes évek végén keletkezett, Déry Tibor írása, *A cirkusz* 1960-ban. A lényeges különbség Sántához képest az, hogy náluk a játék kegyetlensége teljesen magával rántja a gyerekeket, ha csak egy kis időre is, deformálja őket

a szédület. A *Gyerekjátékban* az édesanya halálát játsszák el egy repülőúton, s a kontrasztot itt a felnőttek józan világa, a hátteret a második világháború utáni helyzet adja. Déry elbeszélésében circuszt játszanak a falusi gyerekek. Egy aprócska kisfiút aláznak meg, zárnak szűk ketrecbe majomként. Az ellenerő itt az egyik gyerek, Kálmán alakjában a gyermeki világon belül jelenik meg („Embert nem szabad ketrecbe zárn!”), de nem tudjuk meg, hogy győzhetne-e Kálmán, mert a legfeszültebb pillanatban az édesanya hazatérése véget vet a drámaivá fejlődött játéknak. Déry tehát rétegzettnek mutatja be a gyermeki világot is: elválasztja a jót a rossztól. Sánta szerint a gyermek csak jó lehet, s bármilyen kegyetlen is a világ, nem torzíthat rajta.¹ A kiélezett, „fekete-fehér” ábrázolás kiugratja a lényegi gondolatot, az emberi keresését, a küzdelmet az idegenség ellen; a természetes ember felmutatásával. És Sánta nagy győzelme az lesz majd, amikor a természetes ember nemcsak gyermekként áll előttünk. Ezzel egy időben viszont már a gyermeki világ sem lesz érinthetetlen, oda is behatol majd a rossz. (Franz alakja *A Müller család halálában*.) De középpontba sohasem kerülhet.

Más lesz a gyermekmotívum szerepe a pályatárs Szabó István 1957 utáni elbeszéléseinek egy részében. Nála a világban tájékozódni nem tudó gyermek riadt félelme a szembeötlő. Kíméletlenül megnöveszti az otthontalanságot, még erősebbé, mint a *Régi vasárnapban*. Az édesanya alakja lesz a fő ellenség, az *Isten teremtményeiben* (1959), *A szent család reggelében* (1962). A nyiladozó értelmű gyermeknek mindkétszer rá kell döbbernnie, hogy az anyja nem érti őt, az apja pedig nem segíthet rajta. Feldúlt, csonka közösség lesz a család, jelezve a világban eltévedt, helyét nem lelő ember keserűségét.

Szabó István kisprózája kínálja a legtöbb tanulságos összehasonlítási lehetőséget Sántáéval. S ő hasonlóan igényesen követte az önmaga számára a pályakezdekskor kijelölt utat. Novelláinak kö-

¹ Déryéhez hasonló alaphelyzetet idéz föl világhírű regényében, *A legyek uráiban* Golding. A természetes jószágot képviselő Ralphot a végső pusztulás elől mentik meg a szigetre érkező tengerészek.

zépöntjében az ezer év óta legnagyobb – forradalmi – átalakulását élő falusi ember áll, akinek teljes személyiségét át kellene formálnia ahhoz, hogy harmonikus tagja legyen az új életformájú társadalomnak. Az író ennek a személyiségátformálódásnak különböző fokozatait tárja elénk. Míg Sántánál az életformaváltás kérdése csak a hatvanas évek elején, s akkor is a nagyobb kérdésnek – a szocializmus építésének – alárendelve jelenik meg, tehát a maga helyes történelmi arányaiban, Szabó Istvánt szinte csak ez izgatja. Sánta kívülről és eltávolodva, gondolatilag általánosítva tudja az egész magyar társadalom lényeges kérdéseit bemutatni, Szabó István viszont belülről és azonosulva, gondolatilag a leszűkített problémát abszolutizálva beszél a magyar társadalom egyik lényeges kérdéséről.

Sánta igazi írói újramezklése – a *Kicsik és nagyok* – Az öreg ember és a fiatal problematikáját vitte tovább. Két novellája a népmesei örökség végsőkéig finomított felhasználásával, időtlen, balladai környezetben ábrázolja a világ kegyetlenségét. A *Szegény leány*, szegény legényben (megjelent 1960-ban) a tiszta szerelemnek el kell pusztulnia a farkastörvényű világban. A tragédiát csak növeli, hogy a legény kergetné önnön tisztességének feladásáig a lányt, aki viszont képtelen az alkura, nem hajlandó bemocskolni szerelmét, öngyilkosságba menekül. A legény a szegénység ellen lázadna, de rosszul: a hatalmonlevők kegyetlen törvényei szerint akar élni, és feladja emberi tisztességét.

Választania kell itt is mindkét főszereplőnek. A legénynek a cél és eszköz dilemmáját kellene megoldania; gondtalanabb életük érdekében áruba bocsáthatja-e szeretője testét? Azét a nőt, aki tőle vár gyereket. S a legény úgy dönt, hogy igen. A lánynak más a helyzete, ő egy pillanatig sem gondol a jobb életre. Az ő gondja: mi a fontosabb, a legény mindenáron való megtartása (ha nem lesz az úrfi szeretője egy időre, a legény szakít vele), vagy ember voltának, szerelme tisztaságának megőrzése. „Ördögi” szituáció ez is, akár csak a *Sokan voltunké*, vagy *Az ötödik pecsété*. De míg ezekben a művekben az embertelenség vádja alól felmenti az apát s Gyuricát is a cél, amely érdekében elkövették a rosszat, itt nem így van. Az apa és Gyurica két jó cél közül csak egyet választhat. Nem így a

legény. Ő nincs ilyen kényszerítő helyzetben: nála nem szükségszerű egyes erkölcsi törvények feladása. Bár megokoltan motivált a cselekedete – szegény anyján, kistestvérein szeretne segíteni, s megalapozni a saját családjuk jövőjét –, mindez kevés indok. Hiszen hogy tehetné gondtalanabbá leendő feleségének sorsát, ha emberileg megalázza, s legszentebb érzéseiben: szerelmében és anyaságában. Nem az életét, „csak” ennyit követel a legény a lánytól, de ennél még a halál vállalása is könnyebb.

A leány nyitja meg az aktív hősök sorát, azokét, akiknek természetes emberségét nem tudja kiölni semmi. A leány választhat, és helyesen választ. Még akkor is fontos ez, ha lehetőségei nagyon korlátozottak. Hisz Sánta végső felismerése az lesz ebben az időszakban, hogy bármilyenek is a körülmények, az emberi tartást meg lehet és meg is kell őrizni. Ez már a győzelem a nihil felett. A nihil teljes tagadását pedig olyan hősök jelentik már néhány hónap múlva, akik alakítani is tudják a sorsukat meghatározó körülményeket. Sánta nem foglal nyíltan állást ebben az írásban. Nem ítéli el a legényt, de fel sem menti. Nem tartja hősnek: megmutatja hogy téves útra tért. Mégis, mentséget kínál számára az utolsó mondat: „már nem bírja a nyomorúságot, s az isten sem segít már rajta”.

Két ember drámája a *Szegény leány*, *szegény legény*, s az a *Biró Juli* is, ahol viszont megjelenik háttérként, majd ítéletmondóként a falusi közösség. A *Biró Juliban* (megjelent 1959-ben) összegződik mindaz, amit Sánta a népmesei, népballadai hagyományból felhasználott. Egyik kritikusa igen szerencsés kifejezéssel, balladás táncjátéknak nevezte.¹ Valóban a *Székelysfonó*-hoz hasonló jellegű alkotás ez, szinte zene és koreográfus után kiált. Biró Juli kegyetlensége megfagyasztja a körülötte élők vidámságát. Szépsége és fiatalsága hatalmat ad a kezébe: bolondulnak érte a legények. De ez a hatalom csak addig él, míg a közösség erkölcsi normáinak a rendszerét át nem lépi. Amint kívül helyezi magát e normákon – csúfosan elbukik. Népmesei feloldással végződik Biró Juli története: a gonosz elnyeri méltó büntetését. Ekkor csak így, csak népmesei

¹ Kerékgyártó István. *Alföld*, 1961. 5. 84.

formában tudta Sánta a kegyetlenség feletti diadalt megjeleníteni, vagyis még e diadal elérhetetlenségét kívánta hangsúlyozni.

A *Mag a tarlón* kisfiúja már értelmes módon akar harcolni. E kisfiú elődje *Téli virágzás*-beli társa, aki pusztítja a szegénység, nyomorúság erdejét, hogy mire megnő, nyoma se maradjon. A mesei atmoszféra itt a legerősebb, a kisfiú a háromfejű sárkányt akarja legyőzni, kinek egyik feje éhség, a másik sírás, a harmadik szegénység. A fiú nem hajlandó elfogadni nagyapja szemléletét: bele kell törödni a van-ba, hanem meghívja a sárkányt életre-halálra. Így szól: „...én annak a sárkánynak fogok megnőni... Az ő három fejinek! Mert a királyfi, akiről maga mesélt volt, az rosszul csinálta! Mert a sárkánynak csak egy fejét kell levágni, azt, amelyiknek Szegénység a neve! S akkor a többivel már nincs dolga az embernek, mert abban az egyben van az ő ereje... – Akkor annyi búzája lesz, amennyit learat, mindenkinek... Magának meg csak annyi dolga lesz, hogy meséljen!” Ez a helytállás persze szintén korlátozott érvényű: a *Bíró Juli*hoz hasonlóan itt is a mesei atmoszféra teszi csak lehetővé az igazságszolgáltatást.

Sánta második novelláskötete a *Farkasok a küszöbön* címet kapta (1961), s ezzel nem csupán Bíró Juli történetére utal,¹ hanem központi motívumára: a kegyetlen világra. E kötet *Olasz történet* ciklusa: variációk egy témára.

Az első pályaszakaszban az emberi helytállás diadalt énekl meg Sánta. A szegények sorsának bemutatásával, az összetartozás tudatának hangsúlyozásával a népi humanizmus megtartó ereje a lázadás lehetséges útját jelzi. A második pályaszakasz első felében megkérdőjeleződik az emberi helytállás lehetősége. Felerősödött kegyetlennek mutatja Sánta a világot, amelyben így a népi humanizmus se tud megtartó erőt jelenteni. A közösség csak fiktív létező, még a kis közösségek is hazugak, tartalmatlanok lesznek, vagy olyanok, melyek nem tudnak elég ellenálló erőt kifejteni a kegyetlen világgal szemben, legfeljebb mesei közegben. A lázadásban, a

¹ A kötet cím és a novella kapcsolatára Beney Zsuzsa figyelt fel kritikájában. *Jelenkor*, 1961. 4. 476–478.

helytállási kísérletekben most már olyan egyének vesznek részt, akik mögött nem áll megtartó erejű közösség. Magányos lázadók, sokszor értelmetlenül torzan küzdők, megtörni kényszerülők lesznek Sánta hősei. Az *Olasz történet* ciklus írásai mind ezt mutatják (*Tyúk és kakas; Kicsik és nagyok; Olasz történet; Nácik; A Müller család halála*), de nem szakítható el mereven ezen novellák tanulságától a másik ciklusban helyet kapó *Sok úr, egy paraszt*, a *Szegény leány, szegény legény* sem.

A legreménytelenebb a hang akkor, amikor már a fizikai fennmaradás lehetősége is kérdéssé válik. Az *Olasz történetben* (megjelent 1959-ben) a disszidens munkanélküli két napja semmit sem evett. Végső elkeseredésében egy hirdetés alapján jelentkezik cirkuszi oroszlánszelídítőnek, pedig soha életében nem volt dolga vadállatokkal. Az oroszlánok ketrece a senki földje, ahol nem az emberi társadalom törvényei érvényesülnek. Innen hiányzik a könyörtelen kegyetlenség, de hiányzik az emberi öntudat megőrzésének lehetősége is: „Nem sok maradt emberi méltóságból! Mégis, gondolom, annyi még akad, hogy képes legyek nem lehunyni a szemeimet ezek előtt a dögök előtt... akik egyébként semmiről sem tehetnek!” Így medítál a ketrecbe lépő fiatalember. Majd így folytatja:

„– Abból kell kiindulnom, hogy annyit féltem már életemben, hogy ez, amikor itt vagyok, csupán egy variációja a félelemnek, ami még nem volt, de a lényegen, hogy félek, nem változtat. Fizikai szimptomái sem mások! Akár rendőrrel, munkaadóval, vagy bármiféle hatósággal állanék szemben. – [...]

– A következőkre kell gondolnom, és semmi egyébre ezentúl: ezek a szerencsétlenek tulajdonképpen nem félnek tőlem! Tudniuk kell, hogyha megteszik mindazt, amit megtanultak – mert én semmit sem tudok –, akkor visszatérhetnek a vackaikra, és zabálni kapnak. S mert nem félnek, nincs is, ami meggondolatlanságra, kegyetlenségre ösztönözzé őket. Tehát nem akarnak mindenáron megsemmisíteni. Ennyivel vagyok előnyösebb helyzetben itt, ahol most vagyok. Tulajdonképpen most vagyok először olyan körülmények között, nem félek senkitől, és tőlem sem fél senki!...

– Mert azonban mégiscsak van bennem némi félelem, úgy kell viselkednem, mint a hatalom: magabiztosnak tűnnöm, és kíméletlennek lennem!”

A fiatalembernek sikerül megvalósítani a hatalmi mikromodellt: az oroszlánok engedelmeskednek, megteszik, amit tanultak. De az állást a férfi mégsem vállalja el. Indoklása groteszk: az oroszlánok bűdösek. De ez a felszínesnek tetsző lezárás, amely a józan észnek, az önfenntartás ösztönének is ellentmond, nagyon mély mondanót takar. A fiatalember nem tudja vállalni az erőszakos és kíméletlen hatalom pozíciójában való létet. S nem tudja vállalni az ezzel szükségyszerűen együtt járó elembertelenedést. A ketrec sivár és kietlen világából, ahol a kommunikációs lehetőséget csak a korbács és az alig artikulált üvöltés biztosítja, visszatér az emberek világába, a kiszolgáltatottak közé, ahol továbbra sem kap munkát, s így alighanem az éhhalál vár rá.

A fiatalember választási lehetősége rendkívül korlátozottnak tűnik, mégis a leglényegesebb dologról kell döntenie. Helyzete – még kevésbé kibontottan ugyan, de – előlegezi *Az ötödik pecsét* példázataát az elnyomó hatalom és az elnyomottak sorsa közötti választásról. S hasonlóan a regény mesterembereihez, az *Olasz történet* hőse is azt az utat választja, amely fizikai pusztulásához vezet ugyan, de amelyen önbecsülését nem kell feladnia. Ámde a helytállás értéke itt sokkal kérdésesebb, mint a regényben, ahol nagy történelmi célokkal azonosulnak a hősi halállal elpusztuló szereplők. Ott az értelem teszi a cselekedetet valóban helytállássá. Itt erről nem beszélhetünk még. De az tisztán látható, hogy Sánta hősei még a nihil-novellákban is értékes emberek. A gondolkodói válság nem a jellemeket kezdi ki elsősorban, hanem az értékes emberek reménytelen helyzetét mutatja be. Ezt a háború kiélezett pillanatai tudják a legszemléletesebben példázni, ezért Sánta szívesen helyezi hőseit háborús időkbe.

A legáltalánosabban a *Tyúk és kakas* (megjelent 1959-ben) szól. A frontok közötti senkiföldjén fekvő tanya gazdját az olasz és az osztrák katonák – egymás között megegyezve – mindenéből kifosztják, házat rommá lövik, ráadásul két fia is meghal a háború-

ban. E paraszt szimbóluma az elnyomott, kiszolgáltatott, a hatalom ellen semmit tenni nem tudó néptömegeknek, akiknek egyetlen lehetősége: a fizikai lét mentése a történelem viharaiban. Sánta egyes hőseinek kedves gondolata ez jó ideig. *Az áruló* parasztja ugyanezt a létfilozófiát fogalmazza meg. Ugyanez a nézete Müllernek *A Müller család halálában*, s ugyanezt hangoztatja *Az ötödik pecsét* asztaltársasága. De ami a *Tyúk és kakas*ban még abszolút igazsággént jelenik meg, az a többi történetben fokozatosan rész-igazsággá alakul. Az áruló szerkezetileg is tisztán mutatja ezt: négy életfilozófia csap össze, s ebből a paraszt nem kerül – s a történelem dialektikája szerint nem is kerülhet – ki egyedüli győztesként. A paraszt filozófiáját megértjük, de egyértelműen azonosulni nem tudunk vele. S nem tud Sánta sem – ezt *Az áruló* vitadráma jellege és végkifejlete világosan mutatja.

Az elbeszélések közül *A Müller család halála* tükrözi leginkább a kritikai éllel megfogalmazott azonosulást. Sánta régi kedves gondolata (az ember feladata a munkáért és a családért való élet) lesz Müller cselekedeteinek mozgatójává, de úgy, hogy hangsúlyossá, szinte mániákussá a családért való élet válik. Müller számára semmi más nem érdekes, nincs semmi más meggyőződése, semmi más elkötelezettsége: „Mi egészséges és felelősséget érző embereket kell neveljünk – ennél többet nem tehetünk, mert ennél több, Marthám, egyszerűen nincs” – mondja. De micsoda felelősség az, amely családján nem lát túl, nem tud emberiségben és nemzetben gondolkozni? Mert Müller számára a felelősség csak a család iránti felelősséget jelenti. De az ember társadalmi lény, sokféle közösséghez kötődhet egyszerre és kell is kötődnie, hogy igazán ember lehessen. Ezt elfelejtani nem lehet büntetlenül. Utódait az állat is felnevelheti, fajtája folytonosságáról az is gondoskodik. Hiába vállalják Müllerék a nélkülözést, hiába vonnak meg maguktól minden „fölslegeset”, hogy a gyermekeknek több legyen, hiába táplálják kalóriatáblázatok segítségével őket, az kevés. A testi nevelés mellett elsikkad a lelki. Ezt a legnagyobb fiú, a tizenöt éves Franz már észreveszi. Igaz, torz módon, téves irányban keresi azt, amit nem kapott meg otthon, de hiszen éppen a szülők felelőtlenségének a

következménye ez. Franz búcsúlevele – számunkra közvetve – vádirat. Vádolja a fasizmust, amely ennyire elvakítja a gyermeki világot is, és vádolja a szülőket, akik nem tanították meg gyermeküket a helyes magatartásra. Mindez tehát Sánta önkritikája is. Korábban a konkrét humanizmus nevében bírálta az elvontat, s ehhez használta fel a családmotívumot. Most már ezt a konkrétat túl előtérbe helyező s így féloldalas szemléletet is a maga helyén látja, értékei mellett megmutatja fogyatékoságait. A dialektikusabbá váló szemlélet számára a kiélezett történelmi helyzet már nem a dezillúziónak, hanem a humanizmus- és a történelemfogalom elválaszthatatlanságának a megjelenítési közege.

Müller rendőrként teljesít szolgálatot a fasiszta Németországban. 1944-ben anyósa (!) figyelmezteti arra, hogy a háborút elvesztették. Müller, hogy állását s ezzel családjának eltartását a háború utáni időre is biztosítsa, saját körzetében antifasiszta röpiratokat ragaszt a falakra éjjelente. A teljes elkötelezetlenség torz formában s a szubjektív szándéktól függetlenül valamiféle elkötelezettséggé változik. Müllert ugyanis leleplezik és halálra ítélik. Fellebbez, s az eredményre várakozva elmeséli cellatársának az „ügyét”. Még ekkor sem döbben rá szemlélete helytelenségére, meg van róla győződve, hogy legfeljebb egy-két évre ítélnék. Pedig nagyon tisztességes ember volna egyébként Müller. S önzetlen is, ha gyerekről van szó. Amikor szerelmi gyilkosság miatt ugyancsak halálraítélt társától megtudja, hogy annak gyermeke magára marad, felajánlja, hogy ők örökbefogadják és felnevelik.

De nem elég csak a gyerekhez önzetlennek lenni. Alapvető kötelesség a felnőtt világ dolgaiban is állást foglalni, főleg ha olyan kérdésekről van szó, mint az emberség és az embertelenség élethálharca, a fasizmus legyőzésének ügye. Müller gondolatvilágából ez kimarad, s ezért nem lehet egy pillanatra sem tragikus alak. Azt, hogy Müller mennyire értelmetlenül élt, a halála előtti jelenet teszi egészen nyilvánvalóvá. Kivégzése előtt találkozik az ugyancsak halálraítélt Kurt Schmidttel. Schmidt antifasiszta munkás. Tudatosan vállalta sorsát. Tudja, hogy hamarosan hóhérai is lőgni fognak. S megtudjuk, hogy Schmidtnak tizenegy gyermeke van. Mégis

vállalta a harcot, a halált. Halála tragikus, Schmidt hőssé magasztosul.

Sánta sajnálja Müllert, részvétet érez iránta, de nem menti fel. Még annyi mentséget sem talál számára, mint a *Szegény leány*, *szegény legény*-beli legénynek. Elítéli, mert így nem szabad élni. S hogyan kell élni? Az ábrázolt körülmények között úgy, ahogy Kurt Schmidt, vagy legalább úgy, ahogy Kühle hadnagy, aki szeretné megmenteni Müllert, s aki kijelenti felettesének, hogy a háborút elvesztették. Persze Kühle csak romantikus-humanista lázadó, az aktív szembeszállást nem meri, nem tudja vállalni.

Az emberi kiszolgáltatottság megmásíthatatlanságának tudatából nem lehet értelmes létfilozófiát kialakítani. Ez Sánta meditációinak legfőbb tanulsága. A kiszolgáltatottság eltűrésének is van határa, van egy pont, ahol a mégis megőrzött emberi tisztesség fellázad és helytáll. Már említettem, hogy *Az ötödik pecsét* ezt példázza. E regény hősei szintén cáfolják Müllert, s nagyobb erővel, mint Kurt Schmidt, mert ők nem kommunisták, hanem Müllerrel egyívású, „egyszerű kisemberek”.

A *Farkasok a küszöbön* novelláinak világát nem lehet az eredetükben ugyanerre az időre (1956 válsága) visszanyúló regények nélkül elemezni, mert akkor egyoldalúvá s hamissá válna a kép. Sánta műveinek világképe egységes, szervesen összefüggő, a világkép fejlődését szemléletesen feltáró rendszer. A regények a problémák összetettebb felvetését, gazdagabb kibontását, a távlatosabb válaszadást teszik lehetővé. De ami a regényekben jelen van, az csírájában legalábbis, mind megtalálható már a novellákban.

A regények – s főleg a *Húsz óra* – egyértelműen bizonyítják, hogy a kegyetlen világ vezérmotívumként csak egy rövid időre jellemző, hogy Sánta a történelem korszakaiban akkor már nem az azonos rosszat látja lényegesnek, hanem a változót, a fejlődést mutató vonásokat. Meg tudott küzdeni a válsággal. De nemcsak a regények oldják föl az *Olasz történet* ciklus világképét. A novellák két másik csoportja is felel velük.

Az egyikről már szó volt: az újrakezdés idilljeiről. A kötetben a *Föld* ciklusba kerültek. Ezek az idillek ugyan még csak közvetett

tiltakozások: az emberi követeli a maga jogait. Közvetettségük bizonyítéka, hogy megírásuk után tör elő a nihil döbbenete, az *Olasz történet*ben és a *Tyúk és kakas*ban. Az „itt csak megdögle-ni lehet” végletes reménytelensége, ebben és csakis ebben a két elbeszélésben válik uralkodóvá. Az összes többi kritikája – vagy az is – az itt megnyilvánuló szemléletnek. Az 1959-es mélypont után az 1960-as év publikációi már viszonylag tiszta képet mutatnak. A *Szegény leány*, *szegény legény* azt mondja, hogy a nyomor sem adhat mentséget az embertelenségre; a *Sok úr egy paraszt* egy korlátozottságában is erőt sugárzó szegényparaszti győzelemről ad hírt; *A Müller család halála* a kispolgári visszahúzódnak könyörtelen kritikája; a *Nácik*, modellvolta ellenére is rendkívül konkrét, semmi mással be nem helyettesíthető képletet mutat; a *Föld* pedig a jelenben otthonra lelt író megragadó vallomása.

A világnép elrendeződését a *Föld* s az utána következő, a kötetbe már be nem került írások bizonyítják végleges érvénnyel. Már az sem véletlen, hogy a második ciklusnak *Föld* a címe. Az *Olasz történet* már címével is az idegenséget tartja uralkodó motívumnak, s a két nihil-novella még véletlenül sem idehaza játszódnak. Velük szemben a *Föld* ciklus az idegenséget legyőző otthonosságkeresés dokumentuma. A föld és népe megőrzi az életet még akkor is, ha a *Farkasok a küszöbön* ólálkodnak. Mert a kegyetlenség motívuma nem halkul el ezekben az írásokban sem, csak egyre erősebben ellenpontosodik. A győzelmet a két zárónovella – *A csillagokig* és a *Föld* – jelenti. (*A csillagokig* éppen a nihil-novellák szomszédságában, még 1959-ben jelent meg.) S érdemes felfigyelni arra, hogy az első ciklus is felfelé ívelően zárul: a *Nácik*, majd *A Müller család halála* is győzelem a világnézeti bizonytalanságon. A kötetnek ez a rácsapó szerkesztése is igazolja, hogy 1960-ra Sánta túljutott a válságon. Mindkét értelemben. Mert a világnézeti tisztázódással együtt az új írói módszer is kikristályosodott. A lényeg itt valóban az intellektuális látásmód, s nem a parabolikus szerkesztés. Eszközei sokkal változatosabbak lesznek Sántának. A népköltészettel nem szakít, csak ezentúl szuverénebbül, a gondolat által vezérelten használja fel eszközeit. A pályakezdő novellákban elsősorban a

hangnem, a stílus, a próza ritmusa idézte a népköltészetet. Vissza-fogottabban, de ez is megmarad. Viszont elmélyül egy lényegesebb hatás: a népköltészet szemléleti, szerkezeti, jellemábrázoló tulajdonságaiból fakadó. Ezért tudja a magyar élet 1956 utáni változásait nyomon követni, s ezért lehet annyira balladisztikus egyik-másik novellája. A realizmus igénye kiölhetetlen belőle. Egyes alakjai valóságos balladai hősök lesznek: nem az egyénítésük, de a tipizálás a fontos.¹

A valóság stilizálását jelzi, hogy a hősöknek sokszor nincs személynevük. Így van ez az *Olasz történet* novelláiban is, sőt ez általában jellemző, már a pályakezdő írásokra is. De ott a birtokos személyrag – apám, anyám, bátyám, feleségem – otthonossá varázsolta a szereplőket, s az előadás módjával az író közvetlenül is bevonta a történésbe. A váltást a hősök megnevezésének szintjén épp e személyesség eltűnése jelzi. Ezzel is háttérbe szorul a líraiság. S az író ezentúl igyekszik szenvtelen résztvevő lenni, ha belerajzolja magát a történetbe. A balladai, mesei hangvételű elbeszélések s az ezek hatását mutatók tehát az írói világ 1956 előtti rétegeinek mélyebbre ivódott, tisztultabb formában való továbbélését mutatják. Sánta hősábrázolásának ez az újabb módszere korántsem jelent menekülést az élő kérdések elől. Hiszen még a *Húsz óra* alakjait is eszerint építette fel. Sánta írásainak egyik lényegi jegye ez 1956 óta.

Az elrendeződött világkép bizonyítéka a *Föld* s mellette a *Föld, csillag*. A novellák e csoportjához kell sorolnunk a *Húsz óra* előmunkálatainak számító filmnovellarészletet – *Az első lépést*² – és a *Holdat*. Mindhárom elbeszélés középpontjában a magyar falu nagy életformaváltása, a szövetkezeti gazdálkodásra való tömeges és végleges áttérés áll. Megoldásuk szinte azonos a *Húsz órá*éval: formailag a riport-hoz-szociográfiához közelálló módon, az író hallgató, figyelő, mindent följegyző jelenlétével készültek. A pa-

¹ Lásd erről B. Nagy László: *Kortárs*, 1961. 6. 934–937. és *Kerekgyártó István: Alföld*, 1961. 5. 83–86. kritikáját is.

² *Új Írás*, 1961. 8. 685–692.

raszti alakok beszéltetésének, életsorsuk néhány oldalba sűrítésének művészete már az elbeszéléseknek is egyik erőssége.

Sánta e három írásban az életformaváltás történelmi pillanatát örökíti meg, amely mindig tragédiát is hordoz, de a változás szükségyszerűségének felismerése ezt a tragédiát fel tudja oldani. A *Föld* öreg parasztja felismeri, hogy saját családjának is érdeke a belépés, hiszen négy gyermeke van a nyolc holdjára: „Mert énnekem más út nincsen, ezt az egyet adta már csak az isten... de az én gyermekem ne ismerje többé a nyomorúságot...” Elmondja ez az öreg paraszt a szőlőhegyi estén azt is, hogy bármennyire felismeri is a történelem kényszerítő erejét, számára milyen nehéz lemondani a földről: „nekem ebben az egész ezer esztendőben csak tizenöt esztendeig volt földem, ami tisztességgel az enyém volt, az is igazság! Tizenöt esztendeig – amíg egy pula megdő –, az ezer esztendőből... s nyolc hold!... – Elmegyek én már... hatvanon túl az embernek nem sok van hátra, de... ha én addig evvel a földdel maradhattam volna! Most aztán... úgy-ahogy beálltam a világba!”

Még összetettebben ábrázolt a *Hold* parasztja. Csókos Cuha András alakja szinte változtatás nélkül került be a *Hűsz órába* is. Csókos Cuha – írásban adott szava miatt, hogy ő a földosztáskor kapott jussát soha senkinek oda nem adja – nem lép be a téesszbe, de egykettőre rájön, hogy az élet túllépett rajta, az egyéni gazdán, végleg magára maradt a faluban, anakronisztikus jelenséggé vált. Sorsa az utolsó mohikáné – egy letűnt világ képviselőjeként őrzi haláláig a beléivódott életformát, erkölcsöket, szokásokat.

Csendesen, elégikus hangon s számos egyéni tragédiát is felviláncsítva, de a szükségyszerűséget s az ügy igazságát érzékeltető módon mutatják be Sánta elbeszélései a téessz létrejöttét. Meg tudja mutatni a békés beszélgetések idilljében a tragédiát, de ezt föl is tudja oldani, mert a történelem igazságával mér. A *Föld, csil-lag* Laci Imréje a legszebb példa erre. A középparasztok csak úgy hajlandók belépni, ha nem ő lesz az elnök. Laci Imre nem sértettséget tüskésíti önmagában, hanem az ügy győzelmét ünnepli csendes mosolygással. Ő „megbukott”, de a „jövendő győzelmét” segítette elő ezzel is. Laci Imre már Igazgató Jóska alakjának első megfo-

galmazása. Ezt mutatja *Az első lépés* is, ahol szintén Laci Imre a főalak. S mindkétszer felidéződik a *Húsz órából* közismert jelenet: a szegényparaszt, akinek nem kell a föld. A *Föld, csillag* már szerkezetében is a *Húsz órát* előlegezi. Az író beszélget Laci Imrével, hallgatja a vallomását. S hogy a kép teljesebb legyen, az elbeszélés közepébe ékeli a csósz értékelését Laci Imréről. Egy másik nézőpontból is bemutatja hőstét, egy negatív véleményt is elénk tár. Hogy a befejezésben aztán ennek ellenére is a leváltott elnök mellé álljon, az ő igazságát hangsúlyozza.

E „földszagú” elbeszélések után még hármat írt Sánta Ferenc. 1963 utolsó hónapjaiban jelentek meg, s a regényekkel együtt a megszerzett művészi biztonság példái.

Az Isten a szekéren a válogatott novellák kötetének címet adó, s így kiemelt elbeszélés. Népmesei és idilli hang keveredik benne. A történet igen egyszerű: egy szekéren hazafelé tartó paraszt észreveszi, hogy valaki vele utazik. Az ismeretlen öregember Istennek vallja magát, s ennek megfelelően kisebb csodát is tesz: szakadékot fakaszt az úton, majd visszacsinálja. A kevészavú öreg egy éjszákára szállást kért és kapott a paraszttól. Az elbeszélés szomorkásan-kedves-játékos közegben játszódik le, s finoman keverednek benne a reális és az irreális elemek. A kötetbeli közléskor az első publikáláshoz képest megváltozott a parasztember neve: Sánta Ferencnek hívják. Ez is kiemeli az elbeszélést. *Az Isten a szekéren* első olvasásra sok rokonságot mutat Tamásival, a székelyes hang, az irreális elemek reális világba emelése Sántának nem szokása. De szuverén, világképébe illeszkedő írás ez is.

A történetet nyilván nem önmagáért meséli el az író. A példázat az emberről szól. Etikájának alaptételét fogalmazza meg itt is. Két – egymást kiegészítő – gondolatsort követhetünk végig. Az egyik szerint – Szophoklész idézve: – „Sok van, mi csodálatos, de az embernél nincs csodálatosabb.” A másik az esendő embert, a hitetlent, a gyanakvót ábrázolja. Megláttatni az emberben az istenit, az „isten”-ben az emberit – ez Sánta célja. Hogy az emberi szolidaritásról, a „testvér léssen minden ember” távlatáról beszélhessen. Az

isten és az ember, a szekér-utazás és az élet már-már közhelyessé váló szimbolikus kapcsolata támad új életre.

Sánta konok racionalizmusa csodás-misztikus elemekkel békül itt össze. Az elbeszélés nem valamely közismert ősi mítosz újjáteremtése, teljes egészében egyéni írói fikció. Analógiát csupán azzal a nagyon elterjedt motívummal mutat, amely valamely nagy egyéniség álruhás „országjárásáról” számol be. De Sánta történetének nincs csattanója, s nem is kíván valami katekizmuszerű erkölcsi tanulsággal, „parancsolattal” szolgálni. A példázat nem is kerek egész: életképszerű jelenetsor, amelyben, ha nagyon keressük, még azokat a groteszk elemeket is felfedezhetjük, amelyeket már megfigyelhettünk a *Sárga virág, kék virágnál*.

Az *emberré* lényegülő istenről és az *emberré* lényegülő parasztról szóló példázat nehezebben érthető meg Sánta más elbeszéléseinél, sőt félre is érthető. Mindezt alighanem a „szokatlan” szereplő és a hozzá tapadó képzetek, a hagyomány másszerűsége okozza. S talán az is, hogy nagyon általánosról nagyon konkrétan beszél itt az író, s a két sík között az átkapcsolás lehetősége kevés.

A kegyetlen világnak különböző fokozatait ábrázolta Sánta. Különösen azután, hogy leszámolt a világnézeti válsággal, s így nagyobb írói távolságtartásra lett képes. Író és téma kapcsolatának alakulását legszemléletesebben a fasizmus világát ábrázoló írások mutatják. Sánta azért fordult a fasizmus megjelenítéséhez, mert így még a háborús helyzeteknél is világosabban tudta problémáit és kétségeit kifejezni.

Általában a szocializmusból való kiábrándulásnak, a személyi kultusz torzulásai okozta lelkiállapotnak a kiélezett megjelenítésére volt alkalmas a fasizmus mint téma. A szocializmus viszonyai között élő művész egyedül a fasizmus világát ábrázolva volt képes a világ abszurditását – érvényességre törekedve – kijelenteni. Ezt is csak úgy, hogy a lényeges tartalmi különbségek háttérbe szorultak, s bizonyos formái azonosságok váltak abszolúttá. A nihil gondolata itt lesz leginkább tettenérhető: egyén és közösség mereven szétválasztódik azáltal, hogy minden közösség hamisnak, embertelennek

tételeződik. S ezekkel szemben áll a tehetetlenségre kényszerített egyén.

Sajátos, hogy mire Sánta ráébredt a téma modellvoltában rejlő lehetőségekre, már túljutott a dezillúziós mélypontra. Így a fasizmusnovellák már nem a világ elidegenítő kegyetlenségének a kizárólagosságát állítják, mint az *Olasz történet*, a *Tyúk és kakas*. A kegyetlenség a maga helyére kerül, a történetiség nem sorvad el a túláltalánosításban. S ebben az összefüggésben a *Tyúk és kakas* is jelzi, hogy Sánta nem zuhan a nihil mélypontjára. Ez a novella nem a fasizmus viszonyai között játszódik, hanem egy ahhoz képest „normális” háborúban, amely mindkét részről igazságtalan. Az örökké működő valóságérzék nem engedte meg Sántának a fasizmus és a szocializmus azonosítását. A *Farkasok a küszöbön* kritikusi nem egészen így látták. Többnyire a kétértelműséget, a díszlet jelleget emelték ki a fasizmusról szólva.¹ S általában az eltevédedést hangsúlyozták, nem a keresést, a rátalálást. Bár szinte egyértelműen kiemelték a *Földet*, de mereven elszakították a kötet egészétől. Pedig ez csak az egyik rátalálás. S nem csupán a téma jelenidejűsége jelezte itt sem a hazaérkezést, az otthonra találást. Már *A Müller család halála* is bizonyosság erre. A fasizmus Sántánál nem a szocializmus bírálatának, hanem az embertelenség elleni tiltakozásnak a témája lesz. Így van ez már a korai *Nácikban* is, ebben a *Móricz Barbárokjára*² emlékeztető erejű és módszerű novellában.

A *Nácik* öregembere és kisfiúja tehetetlen a fasisztákkal szemben. Akárcsak Bodri juhász meg a kisleány a gyilkos Veres juhással. A kegyetlenség „fejlődését” mutatja, hogy míg a *Barbárokban* még „csak” megölik az áldozatokat, s meghatározott célból: a nyájat akarják megszerezni; addig a *nácik* számára ez nem elsődleges cél, nekik nem a vagyon megszerzése, hanem az emberi személyiség összetörése a céljuk. S amit az ábrázolt jelenet közvetít nekünk, azt *Az ötödik pecsétben* is megfogalmazza a civil ruhás nyilas: az

¹ Pándi Pál: *Népszabadság*, 1961 július 2. és Fenyő István: *Új arcok – új utak*. Bp., 1961. 90–99.

² A párhuzamot Bata Imre fedezi fel. *Kortárs*, 1971. 11. 1810.

önbecsülést kell kiölni az emberekből. Az emberit. S hogy ez sikerülhet, *A veder*¹ példázza. Wilhelm Günter önszántából illeszkedik be a hatalmi gépezetbe, s ezt a beilleszkedést élete értelmének tartja, igyekszik egyre tökéletesíteni.

A *Nácik* és *A veder* szinte mérnöki pontossággal megszerkesztett lélektani tanulmányok a kiszolgáltatottakról és a kiszolgálókról. Háttérükben a tökéletes írói biztonság az egész összefüggéseit látó epikus nyugalma. S ugyanez irányítja a második korszak összegző elbeszélését, a szintézist és a lezárást, a García Lorca emlékének ajánlott *Halálnak halálát*, Sánta ez idáig utolsónak megjelent novelláját.² A kegyetlen világot megjelenítő novellák humanizmusfogalma itt teljesedik ki, a *Föld, csillagéhoz* hasonló módon. Itt válik egyszerre történelmivé és konkréttá is. A *Halálnak halála* tagadja a kegyetlen világ győzelmének tartósságát, s az emberi jóságot, a diadalmas humánusmot állítja vele szembe. Mindez a változás nyilván nem a történelem elmélyült tanulmányozásának köszönhető, hanem a szocializmus magyarországi konszolidációjából, a hétköznapi valóság figyelmes írói tanulmányozásából, Sánta józanságra törekvő gondolkodó racionalizmusából következik.

Az elbeszélésben elhagyott tájon kísér egy őr két rabot a városba, ahol ki fogják őket végezni. Az őr a fasiszták vezényszavakat üvöltő, kietlen világának jellegzetes képviselője. A gondolkodni nem tudó kisember típusa. Aki nem született fasisztának, de azzá nevelték. Ezt a veszedelmes nevelési folyamatot többször ábrázolja Sánta (*A veder*, *A Müller család halála* – Franz, *Az ötödik pecsét* – fényképész, a nyilasok). Itt csak az eredményt villantja fel az elbeszélés egyik pólusaként. A fasizmus és minden hasonló diktatórikus rendszer tömegbázisát: a félrevezetett, elnyomított kisembert. Akiből kioltódik az emberi nemesség, aki „önként, kéjjel öl”. De az elnyomított ember is ember. A humanista magatartásnak vele is számolnia kell. S a két halálraítélt Sánta kiteljesedett humánusának megfogalmazója. Nem tudjuk, miért vár rájuk a halál. Valószí-

¹ A novellát elemzi Székelyhídi Ágoston: *Alföld*, 1963. 12. 97.

² *Élet és Irodalom*, 1963. december 21.

núleg „csak” azért, mert gondolkodó fők voltak, s így szükségképpen szembekerültek a fasizmusmal. A Lorcának szóló ajánlás is ezt sejteti. De a két rab útközbeni beszélgetése is. Mert miről beszélgetnek? Cézanne festészetéről, J. J. Rousseau-ról, Joyce-ról. És nem öncélú fecsegés ez. Cézanne önarcképe ilyen gondolatokat sugall: „Ködobálás, veder, bizonytalanság, kétség, aggodalom, magányosság, bánat, szomorúság és megaláztatás?... – nézzen a nyolcszázkilencvennégyes Arcképre! Aki kint a köveket dobálja és nagy homloka a föld felé fordul – itt a képen, ó istenem, nem megüli a jövődő győzelmének ünnepét? Semmi nem biztos, csak a jövődő, a győzelem a jövődőben vagy ha tetszik a jövődő győzelme bennem! ez biztos. Ezt tudom! Ez diadal! Ezt mondja a kép – vagyis kimondja a kép az örök és eltusolhatatlan és isteni erőt adó legnagyobb érvet: a bizonyosságot a jövődő felől!”

Amikor az őr megbotlik, és az út menti folyócskába zuhan, a két fogoly vállvetve siet a segítségére, s az egyikük saját élete kockáztatásával kimenti a vízből. Mesterséges légzéssel életre keltik, sőt zavarát látva, fegyverét is visszaadják. A buta és sohasem gondolkodó őr most gondolkodni kényszerül, olyasmivel találkozik, amit nem ért: foglyai megmenekülhettek volna a biztos haláltól, s mégsem tették ezt. Félni kezd, ilyen emberekkel még nem találkozott. „Hát micsoda emberek maguk?!” – kiáltja. A rabok szólítják fel: „Jöj-jön... menjünk tovább, jóember!” – S visszatérnek történeteikhez.

A kérdést persze mi sem kerülhetjük meg: micsoda emberek ezek? A cselekményszintet elemezve egyenesen ostobának tűnnek: megmenekülhetnének, s ők ehelyett mást mentenek meg. De gondolati szinten már visszájára fordul az értelmezés. A két rab a gyakorlatban is alkalmazza a humanizmus elveit. Életet ment. S önma-ga életét feláldozza. A zsarnokság, az elnyomás, az antihumanizmus, a „halál” halála lesz cselekedetük eredménye.¹ Forradalmárok – s itt most mindegy, hogy gondolattal és nem fegyverrel is –, akik életüket áldozzák az emberiségért. S egyúttal egy konkrét emberért

¹ Így elemzi a novellát B. Nagy László *A teremtés kezdetén* c. tanulmányában. In: *A teremtés kezdetén*. Bp., 1966. 439–440.

is. Mert mi volna – térjünk vissza egy pillanatra a cselekményhez –, ha az őrt, miután kimentették, fegyver nélkül útjára engednék? A lehető legjóindulatúbban cselekedtek volna így is. De helyettük valószínűleg az őrt végezték volna ki. S egyúttal az elbeszélés általános érvénye is csökkent volna; nem példázat, csak egyszerű történet lenne.

Mégis jelez valami problémát a cselekmény írói megoldása. A két rab hisz a jövőendő győzelmében – s ez igen nagy dolog –, de önmaguk képtelenek ezért a jövőendőért egy kiélezett helyzetben szükségszerűen kiélezett eszközökkel küzdeni. Jósággal akarják megváltani a világot. Bármennyire művelt emberek is – vagy éppen azért, mert a humanizmus háromezer éves európai hagyományait örök módon értelmezik, nem tesznek különbséget a hétköznapi és a forradalmi helyzet között. Illetve a különbséget látják, de nem akarnak magatartásukon ennek megfelelően módosítani. A humanizmus, az emberség általános normái nemcsak az önfeláldozást teszik lehetővé, hanem megengedik, sőt lényegük szerint meg is követelik az aktív – az erőszak alkalmazásától sem visszariadó harcot. A csak gondolati ellenállás a 20. század kegyetlen erőszak-szervezeteivel szemben csődöt mondott. A kiteljesedett humanizmusfogalom így egy kicsit idealisztikus marad: egy majdani, erőszaktól mentes társadalom normáit állítja a félmúlt hősei elé is. Kétségkívül előremutató s a jelen világhelyzetben is igen fontos az erőszak kiküszöbölhetőségének a hirdetése. De a 20. század történelme azt bizonyította, hogy az erőszak ellen csak erőszakkal lehetett küzdeni. És Sánta konkrét történelmi közegbe helyezi paraboláját. Ezért nem lehet „tökéletes”.

Sánta – vívódó-küszködő évek után – megszabadul a világ kegyetlenségének mindent elborító látomásától. Meditációi tanulágaként az erőszaktól való tartózkodás elvét hirdeti. Nyilvánvaló, hogy ez az erőszakprobléma is a dezilluzionizmus hatására került a centrumba – a hatalom jellegzetességeinek elemzésekor. S a humanizmusfogalommal párhuzamosan módosul – íróilag konkrétabb helyzetekben jelentkezik az erőszak is. Az erőszakhoz való viszony központi probléma *Az áruló* vitáiban, s lényeges szerepet kap a

Hűsz órában is. E regényekben a népet akarata ellenére boldogítani akaró forradalmi hatalom erőszakosságáról esik szó. Az *árulóban* a szintézis lehetőségét éppen ennek az erőszaknak a – történelem mutatta – túlkapásai akadályozzák meg. A *Hűsz órában* viszont Sánta igazolja a rugalmas, igazságosságra törekvő, túlkapásoktól tartózkodó forradalmi erőszakot. Mivel belátja, hogy a történelem ezt szinte máról holnapra jóváhagyja. Ugyanezt a szemléletet észlelhetjük a *Hűsz órát* előkészítő három elbeszélésben is (*Föld; Föld, csillag; Hold*).

Sánta Ferenc második írói korszaka 1956-ban kezdődik, s ha a publikációkra figyelünk, 1966-ban zárul, *Az árulóval*. Nyilván előbb elkészült ez a regény, de egyelőre nem ismerjük az 1966 utáni műveket. S így csak feltételelesen állítható, hogy lezárult ez a második szakasz. Mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy a folytatás szervezesebben fog erre épülni, mint épült ez a szakasz az indulás műveire. Hasonlóan az első korszakhoz, a nyitányt jelentő novellát itt is majd kétéves hallgatás követi. De mennyire más e hallgatás tartalma! E korszak korántsem olyan statikus és egységes, mint a megelőző. Hirtelen elsötétülő és ellentmondásossá váló világképe fokozatosan tisztult. Ez a fokozatosság nagymértékben egymásra rétegzett. A kétségbeesést mindig ellenpontozza valami, legalább az idill jelen van, tiltakozik a gyermeki tisztaság. A válság végső soron az 1958–59-ben megjelent hét novellát s az előtte való hallgatást jelenti. Mindenképpen helytelen volna ezt a rövid szakaszt elkülönítve, önálló egységként tárgyalni. Az írói műhöz való hűség szenvedne így csorbát. Az egymásra rétegzettséget erőszakkal megbontanánk, abszolutizálnánk két novella világképét, uralkodóvá torzítanánk a nihilt. Elfelejténék azt, hogy egy gondolatrendszert a maga teljes kibontottságában kell megragadnunk, hogy Sántának *Az öreg ember és a fiataltól* *Az árulóig* megjelent művei ugyanazt a történelmi élményt örökítik meg, ugyanarra a kérdésre keresik a választ. Erőszakolt lenne hát a szétválasztás. S az 1956 és 1965 közötti tíz esztendő egysége, az azóta eltelt évek új történelmi szakaszt jelző vonásai, valamint Sánta hosszú, nyilvánosságtól elzár-

kózó műhelymunkája, azt ígéri, hogy új művei a tőle megszokott valóságstizsület szellemében újabb pályaszakasz állomásai lesznek.

Célszerűbb hát e második pályaszakaszon belül különböztetni meg két egységet. Az első az 1956 és 1959 közötti válságszakasz. Ennek részigazságot abszolutizáló világképe fokozatosan nyitottabbá válik, a „kizökkent idő” „helyretolódik”, s így teljesedik ki Sánta művészete 1960 és 1965 között. 1960-tól kezdve tehát gyakorlatilag megemésztettnek tekinthetjük 1956 élményét. Megmarad ugyan írói témaként a világ kegyetlensége, de a későbbi fasizmusnovellák, *A veder* és a *Halálnak halála* már nem a torzulások okozta személyes megrázkódtatás közvetlen lecsapódásai, hanem objektívabb hangú, lehiggadtabb világképet sejtető írások. Sánta világa ekkor fokozatosan kitágul, egyre nyitottabbá válik, észreveszi az ekkori évek egyik legaktuálisabb kérdését, a paraszti életformaválást. A valóság közvetlen mozgásába való bekapcsolódás nagymértékben elősegítette a tisztulási folyamatot. A legtökéletesebben, a legszebben a *Húsz óra* tudta egész eddigi munkásságát összegezni. Ám az odáig vezető út csak a novellákkal lesz igazán hiteles. S a regényektől függetlenül megállapítható az is, hogy Sánta novelláival tudott nagy íróvá nőni, hogy az *Isten a szekéren*¹ kötet a magyar novellairodalom egyik legrangosabb teljesítménye.

Márpedig Sánta Ferencnek sok buktatót kellett elkerülnie. Nemzedékéből kevesen maradtak állva, sokan elvéreztek: nem tudták követni Sántát a legnagyobbra törekvésben. Az idősebb, alkotói őszinteségben és igényességben példát is adó pályatárs, Sarkadi Imre félbeszakadóan lezáruló életművének így lett a legméltóbb örököse.

¹ Megjelent 1970-ben. Sánta Ferencnek folyóiratokban és két kötetében összesen 35 novellája jelent meg. A válogatott novellák kötete 24 művet tartalmaz. Az első kötet 13 írásából hetet, a második 12 írásából 11-et, *Az öreg ember és a fiatal* és öt újabb művet. A 35 novellából 4 sohasem jelent meg kötetben. Nem volt tehát Sántának túlzott önkritikára, szigorúságra szüksége, amint ezt a kötetet záró önvallomás alapján néhány kritikus gondolta.

AZ ÖTÖDIK PECSÉT

Az etikai választás regénye: etikus és történeti cselekvés ellentéte

Sánta novelláiról szólva már utaltam rá, hogy az ott kifejtett eszmékkel a maguk teljességében a regényekben találkozhatunk majd. Egész világgépet próbáltak elének tártani az ábrázolt valóságanyag segítségével a novellák is, de a novellaforma sajátosságainak megfelelően az egész-élményt inkább az intenzivitás nyújtotta, s nem az extenzív, intenzív dialektikus egymásbaépülése. Az epikai formák között a novella a pillanat műfaja – a világgép pillanatnyi állapota tükröződik egy-egy írásban, s csak írások sorából bontakozhat ki egy világgép a maga sokoldalú összetettségében, illetve csak írások sorozata mutathatja be a világgép mozgását, fejlődését. Sánta novellái az írónak pontosan egy ilyen élesen mozgó világgépű periódusában keletkeztek. Egynemű világgépet ezen novellák alapján tehát nem tudunk felvázolni. Hasonlóképp értelmetlen dolog lenne egyetlen írás alapján beszélni Sánta ekkori világgépéről. Bármelyik lenne is a kiragadott mű, mindenképp torzítana. Az egész, a novellák nyújtotta összkép azonban már eligazító számunkra. Ennek ellenére – s az életműben maradandó érvényűnek bizonyult java novellatermés irodalomtörténeti rangja ellenére – a regényekből újabb s erősebb fény vetül a novellákra. Megvilágosítja a novellák problematikáját s ugyanakkor sok vonatkozásban fel is oldja. Mind a novellák, mind a regények megállnak önmagukban is, de így, együtt létezve, kölcsönösen hatnak egymásra. S a sokak számára töredezettnek tetsző novellaírói világgépet a regények egyetemes világgépe teszi egyértelművé.

A kritika jó része ellentmondást, illetve hullámmzó fejlődést látott a regények egymásutánjában, de ez az aggodalmaskodó kritika nagyjából még az ötvenes évek tematikusabb kötöttségű irodalomszemléletének nehéz örökségével küzdött. Egy csapásra könnyebb lett értelmezni Sánta Ferenc műveit, a művek és a nyilatkozatok kettősségét megfejtetni, amint sikerült feloldani a szemléleti

merevséget. Milyen előfeltételei voltak ennek? A hatvanas évek közepére a realizmus, szocialista realizmus-, pártosságviták egy eredményes – közbenső – lezáráshoz jutottak el. Az irodalmi érték és az ideológiai eszmei érték kapcsolatát a maga dialektikus egységében kezdte szemlélni a kritika, immár kötelező érvénnyel. S a valóságfeltárás nemcsak a számunkra a jelenben kedvező valóság-elemek elsődlegességét jelentette, hanem a számunkra a jelenben problematikusnak látszó s ezért a jövő érdekében megkérdőjelezendő valóságelemekét is. Amint tehát ezek a kritika számára alapvető szemléleti jegyek köztudottá váltak, ki lehetett és ki is kellett jelölni Sánta helyét a szocialista irodalmon belül.

1963-ban, *Az ötödik pecsét* megjelenésekor még elég nagy arányú volt az értetlenség e regénnyel szemben is. Jó néhányan beszéltek az egzisztencialista filozófia hatásáról, az elvont, életidegen kérdésfeltevésről, a kispolgáriságról, a pesszimizmusról s még sorolhatnánk a negatív kritikai észrevételeket. A regény félreértése elsősorban annak tudható be, hogy sokan még mindig a válság-novellák alapján ítélték meg *Az ötödik pecsétet* is. Sőt akadt, aki a novellákhoz képest világnézeti visszaesést, még sötétebb képet látott. Miről is van szó tulajdonképpen?

Érdemes a regény címével és mottójával kezdenünk. Mindjárt eligazító érvényűek. A cím a Biblia egyik passzusára vonatkozik. *Az Apostoloknak mennyei jelenésekről való könyve* 6. részében olvashatjuk a következőket:

„9. És mikor felnyitotta az ötödik pecsétet, látám az oltár alatt azoknak lelkeit, akik megölettek az Istennek beszédéért és a biznyságtételért, amelyet kaptak.

10. És kiáltának nagy szóval, mondván: Uram, te szent és igaz, meddig nem ítélsz még, és nem állasz bosszút a mi vérünkért azoknak, akik a földön laktak?

11. Akkor adatának azoknak egyenként fehér ruhák; és mondták nekik, hogy még egy kevés ideig nyugodjanak, amíg beteljesedik mind az ő szolgatársaiknak, mind az ő atyjafiáknak száma, akiknek meg kellett öletniök, amint ők is megölettek.”

A regény világosan ilyen emberekről szól, „akik megölettek az Istennek beszédéért”, vagyis akik a humanizmus normái szerint éltek. S a Biblia kérdése Sántaé is egyúttal, s nemcsak ebben a regényében, de életműve tetemes részében: meddig lesz ez így, meddig lehet úrrá a rossz a jón, a tisztességesen a tisztességtelen, az emberségesen az embertelen? Az idézett rész optimisztikus-humanisztikus válaszát – „még egy kevés ideig” – Sánta magáévá teszi, hittel vallja e regény egyik legszebb részletében Gyurica és Éva beszélgetésében is. A válasz időértelmezése természetesen a történelmi idő tudatával született mindkét esetben. A „keves idő” az emberiség történelmének szempontjából kevés csak, egy ember számára az öneki rendelt teljes időt is jelentheti és jelenti is a regény elpusztuló mesteremberei számára.

De még talán a cím mögöttes tartalmánál is fontosabb az értelmezés szempontjából az ugyancsak Biblia-beli mottó: „Amint ugyanis körbejárva megtekintettem szentéleteket, olyan oltárra akadtam, amelyen ez a felírás állott: Az ismeretlen istennek. Noshát én ezt hirdetem nektek, akit ti ismeretlenül is tiszteltek.”¹ Mit jelent Sánta bibliamagyarázata szerint ez a gondolat? Az ismeretlen isten: az ember. Filozofikusabban fogalmazva: az emberi lényeg. Sánta hite szerint az emberi lényegtől idegen minden, ami embertelen, s így az erkölcsi rossz is. Az emberi lényeg az erkölcsi jó megvalósítására tör. S mivel az emberiség története az emberi lényeg mind teljesebb kibontásának folyamata, joggal mondhatja Sánta, hogy a rossz győzelme csak átmeneti érvényű lehet. A rosszat legfeljebb elviseli az ember, nagyon sokszor kénytelen elviselni, de kiirtani a rossz sem tudja az emberből a jónak a tudatát. Eszerint tehát, aki rosszat cselekszik, az tudatában van ennek. Máshol viszont ennél realisabb s pontosabb is Sánta. Az *Olvasmányaimban*² azt mondja, hogy az ember nem születik a jó és a rossz képességével, de a neveléssel és csakis azzal elérhető, hogy képes legyen megkülönböztetni azokat. Már a cím és a mottó mögöttes tartalmában is összefonódott

¹ Apostolok cselekedetei. 17. Az areopáguszi beszéd. 23.

² Kortárs, 1968. 3. 451.

történelemfilozófiai és etikai alapkérdések merülnek fel. A kifejtés – a regény menete – aztán konkrét választ is ad rájuk.

Az ötödik pecsét 1944 késő őszén játszódik, a befejezésből kideríthetően decemberben. A cselekmény ideje mindössze másfél napra sűrűsödik. Este kezdődik a történés, amikor az utcán „Nagyon erős hideg volt, és ami ritkábban esik meg, a hideg mellett akkora köd támadt, hogy alig lehetett látni valamit. Bent a kocsmában viszont meleg volt, a kocsmáros pedig jókedvű.”

Az indítás ellentéte még csak a természeti viszonyok ellentétét tükrözi, a kinti hideg és köd s a benti meleg a későbbiek során tágul szimbolikus érvényűvé. Tulajdonképpen nagyon általános természeti szimbólumokról van itt szó. A hideg nyilván a szegény emberek, a dolgozó nép mindenkori sanyarú sorsának jelképe, a köd pedig a történelmi pillanat többletszorítása: a fasizmus. A köd jelentése csak a következő esti beszélgetés során válik nyilvánvalóvá: „Mit csinál a köd? – kérdezte a vendéglős felfordítva a talpáról a poharat. – Uralkodik, mélyen tisztelt barátaim! Kijelentette, egyesek szerint, hogy: a hatalmat átveszem... A hatalmat átveszem! És nem hajlandó távozni...”

A vendéglős elmosolyogta magát:

– Majd elmegy, barátom, higgye meg, hogy elmegy, és nyoma sem marad majd egyszer...!

Gyurica megforgatta a poharát:

– Gondolja?”

Az évszak és pár sorral lejjebb a napszak megjelölése után nem-sokára az év megjelölésével találkozhatunk: „Annyi szent, mondta a vendéglős – hogy ebben a világban már minden megtörténhet. Ha azok odakint szappant főzhetnek emberekből, akkor velünk is azt zabáltathatnak, amit éppenséggel akarnak...” Nyilván tudatos az odakint megkülönböztetése a beszélgetés színhelyétől. Így lesz már az első oldalon a hideg és ködös odakint a nagy társadalmi mozgások, a szörnyűséges történelmi események színhelye, a meleg és emberséges idebent pedig a mindennapi életét élő ember kisvilágának megjelenítési közege. Az idebent a kocsmában beszélgető baráti társaságot jelenti s a későbbiekben – értelemszerűen – ezen

emberek családi közösségét is. A kisközösségek kerülnek tehát szembe a nagyközösséggel. Mert hiszen a nagyközösség „elfelejtkezett” a betartandó etikai normákról. S ilyen esetben a kisközösségekre önmaguk megőrzésének feladata hárul. Ez a baráti társaság legalábbis így vélekedik. S hosszú ideig úgy látszik, nem gondolkodik azon, vajon miképpen fog a nagyközösség a „normális” élethez visszatérni, ha ők maguk semmit sem tesznek ezért.

A regény hosszú, de nem hosszadalmas expozíciójában egy kisközösséggel ismerkedünk meg. Beszélgetésükből bontakozik ki voltaképp egyneműnek tetsző jellemük. Sánta egyetlenegyszer szólal meg írói közlés formájában, akkor, amikor már az ellaposodáshoz közeledik a beszélgetés, s mielőtt még Gyurica példázata elhangzana. Esszéisztikusan is jellemzi a beszélgető társaságot: „...örömeikben és bánataikban megosztó és együttérző polgárocskákról van szó – olyanokról, akiket az olvasónak már számtalan irodalmi alkotásban volt szerencséje megismerni. De kikről mondhatnánk el, hogy teljesen ismerjük már őket. S ha már ezt elmondtuk, hadd tegyük hozzá: nincs kevésbé szabad és inkább kötöttebb ember az írónál. Nem tehet engedményt a hűség rovására mivoltának kockáztatása nélkül. S ha úgy követjük e pár ember beszélgetését, mint azt az eddigiekben is tettük, akkor az éppenséggel a nagyon célszerű – a végén kiderül majd, hogy mennyire szükséges – hűség kedvéért történt.”

Jellemzően utal vissza az ismeretlenség motívuma a mottóra, s egyúttal előre a továbbiakra is. Nem ismerhetjük még ezeket az embereket igazán ebből a kedélyes fecsegésből. Ez csak a megismerés első szintje, amelyet még további kettő fog követni.

Kikből áll ez a kisközösség? A regény középponti alakja Gyurica, az órásmester. A regény első negyedében – az 1. részben – azonban ő szólal meg a legritkábban. Látszólag róla tudjuk meg a legkevesebbet, legalábbis ami a gondolatait illeti. A többiek az élet „nagy” kérdéseiről vitáznak, s mellette a „kicsikről” is, s így jól megfér egymás mellett az élet értelméről s a borjúszegy elkészítésének módozatairól való eszmecsere. Gyurica mindezeket gúnyos-ironikus távolságtartással hallgatja. Olykor cinikusnak tűnő meg-

jegyzései azt bizonyítják társai számára, hogy Gyurica nem egészen normális ember, hiszen nem egészen olyan, mint ők. Ugyanolyan tisztességes iparos, sőt három gyereket felesége halála óta egyedül neveli, ugyanúgy leül a kocsmában borozgatni, mint ők, de ritka megnyilatkozásaiban van valami különös, valami „nem szabályos”. Ez a különös jellem egyelőre inkább csak külsőleges jelzésekben ábrázolódik. Ez teljesen megfelel a többiek itteni ábrázolási szintjének, mivel mindannyiuk esetében csak a személyiség burkát ismerjük meg: a mindennapjait élő ember mindennapi életfilozófiáját, szűken prakticista életszemléletét. S az ábrázolás látszólagos terjengőssége így lesz a tartalmat kifejező formai eszköz: lassan, fegyelmetlenül csapongva kanyarodik ide-oda a beszélgetés, amely a közhelyeknél többet még nem tud nyújtani. Gyurica iróniája éppen a közhelyeknek szól. Még csak stílusa mutatja, hogy úgy tagja a kisközösségnek, hogy különbözik is tőle, hogy – ezt a későbbiek bizonyítják – fölötte is áll, hogy magában elvégzi a kisközösség kritikáját is, hogy az ő életvitele egyúttal a benne rejlő többlet révén a többiek életének kritikája is.¹ De ezt a szálát, az életszemlélet kritikáját nem akarta hangsúlyossá tenni Sánta, sőt elrejtette. Hiszen központi mondandója éppen az, hogy ezen életszemlélet ellenére, és szükségszerűen, szinte attól függetlenül tudnak hőssé válni alakjai.

Gyurica jellemének tényleges tartalmi jegyeivel először akkor találkozunk, amikor a kocsmából távozó két nyilast lakonikusan „dögök”-nek nevezi. Ilyen határozott nyilvános állásfoglalásra a társaság egyik tagja sem volt képes, a fasiszmus rémtetteiről szóló óvatos megjegyzéseik messze vannak a tudatosságnak ettől a fokától, a fasiszmust leküzdhetetlen rosszként fogják fel. Ezért is lehet rájuk oly nagy hatással Gyurica példázata a későbbiekben.

Kik Gyurica beszélgetőpartnerei? Kovács úr, az asztalos, „Svung” úr, a könyvügynök és Béla „kolléga”, a vendéglős. Mint összeszokott kisközösség jelennek meg előttünk, igazi egyénítésük

¹ Számos elemzés figyelmen kívül hagyta, hogy Gyurica különállását nemcsak a regény befejezésében, hanem már az indítástól kezdve bemutatja Sánta.

majd a következő fejezetek feladata lesz. A kisközösség viszonylag erős egyneműségének több funkciója van. Egyrészt: Sánta itt a típust kívánta bemutatni: egy magatartás- és gondolkodásformát, amely társadalmi általánosság-érvennyel is rendelkezik. A típus viszonylag tiszta bemutatásának a továbbiakban is szerepe lesz, hiszen az önjellemzést és a kritikus önjellemzést (Gyurica) az író tárgyilagos-szükszavú jellemzése (az írói közlés) mellett még két másik, ellenségesen kívülálló jellemzés is követi (Keszei és a nyilas parancsnoké). Másrészt az alakok erős egyénítése itt az írói szándék ellenére jöhetne csak létre. Hiszen itt éppen a közöset kellett kiemelni: a gondolati renyheséget, a saját sors alakításának lehetetlenségét hirdető nézet általánosságát. S ebben azonos a három ember. Gyurica szembenállását egyelőre a gondolati renyhesség ellen ható ironia jelzi, majd hamarosan a példázat maga, amely az egész addigi beszélgetés magas szintű gondolati általánosítása.

A négytagú társaság ezen az estén számukra idegen vendéget invitál az asztalához: a kocsmába betévedő Keszeit, a hadirokkant „művészi fényképészt”. Keszei alakja a regényben Gyurica ellenpólusa, s így ő is szemben áll a többiekkel. A teljes egyetértést ő óvatosan fogalmazott vitatkozó megjegyzésekkel bontja meg. Életformájában Keszei azonos a többiekkel, akárcsak Gyurica. De míg Gyurica a belső kritikát képviseli, a kisközösségen belülit, addig Keszei a külső kritikát, amely szándékban és céljaiban a kisközösség létezése ellen hat. Mindketten elégtelennek tartják a meghunyászkodó kisemberi magatartást. De gyökeresen ellentétes okok miatt. Gyurica azért, mert ez az emberi lényeg ellen ható erő, mert elnyomórítja, deformálja az embert, s ezzel lehetetlenné teszi az értelmes életet. Gyuricára tehát az „érted haragszom, nem ellened” magatartása a jellemző. A felszabadítást az öntudatra ébresztéssel akarja kezdeni. Épp a fordítottja ennek Keszei gondolatmenete. Keszei a (torzan értelmezett) emberi lényeg diadalát az elnyomóított emberek elpusztításával kívánja elérni. Tehát nem az élet, hanem a pusztulás hirdetője.

A Sánta hőseiben tudatosodó kisemberi életszemléletet a fasizmus válaszüte elé állította. Háromféle lehetőség kínálkozott. Sánta

mindegyik utat megmutatja. Lehetett a fasizmust az életszemlélet helyességét igazoló újabb történelmi bizonyítékként értelmezni. Ebben az esetben még bezárulóbb lett az élet, még jobban a kisvilágba szoruló. Ezt az utat járja az asztalos, a kocsmáros és az ügynök. Lehetett a fasizmust az életszemlélet igazolásának tekinteni egyrészt, de ugyanakkor lehetőségnek arra is, hogy a „kiválóak” – mint amilyenek Keszei is képzelte magát – „felemelkedjenek” és irányító történelmi személyiséggé szerepelhessenek. A „kisember” Hitler életútja csábító példa lehetett. Keszei úgy vélhette, hogy ő csak a sors szeszélyei miatt s csak ideiglenesen „kisember”, valójában történelmi személyiség. (Mindez csak a regény egy későbbi fejezetében válik ennyire világossá.) Ezzel a Keszei-féle hamis tudattal aztán, ha ez a hamis tudat a politikai cselekvésben keresett realizálást, szükségszerűen kívülrekedt a személy a „kisemberi” világon, elnyomottból elnyomóvá, az elnyomó rendszer gépezetének egy kerekévé válva.

S lehetett végül a fasizmust az életszemlélet elégtelenségének, szűkösségének bizonyítékaul is felfogni. Gyurica korábbi életéről s nézeteiről nem értesülünk ugyan, de őt nyilván a fasizmussal való találkozás emeli e kisemberi tehetetlenségtudat fölé. E felismerés hatására válhat cselekvő emberré, aki befolyással akar lenni a történelemre, aki nem elszenvedni, de alakítani akarja a történelmet. S ezt a felismerését szeretné valamiképp ezekkel a barátaival, ezzel a kisközösséggel is megosztani. (Ezzel, mert Gyurica más kisközösségeknek is fontos tagja, s azokban a kisközösségekben ez a probléma így nem jelentkezik.) Tudatosító céllal mondja el példázatát. Még akkor is így van ez, ha ő maga kitér a válasz elől másnap, mondván „Nem tudom, Kovács szaki! Fogalmam sincs róla.”

Mi is hát voltaképp ez a többször emlegetett példázat? Van egy sziget, ahol él egy zsarnok uralkodó, Tomoceanszkatiti. Ennek egyik rabszolgája Gyugyu, akit családjával együtt mindvégig testileg, lelkiileg megaláz és kínoztak az ura. A kérdés: ha lehetőségünk volna választani, melyik sorsot választanánk: Gyugyut vagy urát. A zsarnokét vagy a rabszolgáét? Gyugyunak egyetlen vigasztalása van az életben: „A legszerencsétlenebb sors jutott osztályrészemül.

Nyomorult rabszolga vagyok, kiszolgáltatva kényre-kedvre. Meggyötörhetnek, megalázhatnak, kiszúrhatják a szemem, elvehetik a gyermekemet, megölhetik az asszonyomat, vadállatoknak vethetnek elébe, mi vigaszom marad tehát? Az egyetlen: ment maradtam a bűntől!”

Vagyis Gyugyu ugyanazzal vigasztalja magát, mint a kocsmai társaság tagjai korábban. S Gyurica világosan leszögezi, hogy „mind-ezek ellenére Tomoceuszkakatitinek nem volt egy szemernyi lelkiismeret-furdalása sem, mert korának erkölcsé szerint cselekedett!”. Gyurica azt is elárulja értetlen és felháborodott társainak, hogy egyáltalán nem elvont elmélkedés ez: „...manapság vannak emberek, akiknek még betevő falatra sem telik, és vannak autótulajdonosok. Elérkezik majd az idő, amikor azt fogják mondani az utódaink: hogyan volt képük autón járni, amikor másoknak nincsen tisztességes cipőjük meg ruhájuk?! Nem sült le a képükről a bőr, annyit költeni autóra, amennyi másnak egész havi fizetése, és csak nyomorog belőle?” S ezzel az aktualizáló példával Gyurica már nem is csak az asztaltársaság tagjainak szegzi a kérdést, hanem közvetlenül az olvasóinak is. Ennek a hatalmas és képzeletbeli asztaltársaságnak. Hogy félreértés mégse essen, ezért a világos aktualizálás. Nehogy azt hihesse az olvasó: másról szól a mese.

Ez az aktualizálás azonban egyúttal némileg meg is törí a példázat erejét. Hiszen ez az egymással szemben álló társadalmi osztályok – kizsákmányolók és kizsákmányoltak – kibékíthetetlen ellentétén alapszik, s erre az ellentétre épít fel kétféle erkölcsiséget. Az aktualizálás már nem osztályellentétre épít – legalábbis a szöveg elemzése nem engedi meg ezt az értelmezést –, hanem a jobb és a rosszabb anyagi helyzetben levők közti nem kibékíthetetlen ellentétre, amely már egy osztályon belüliek ellentéte (vagy az is lehet, ma főképp az), s azért sokkal erősebben etikai töltésű, mint az előbbi ellentét. A zsarnok-rabszolga ellentét ugyanis etikai választással, belátással nem szüntethető meg, csak forradalommal. Tehát egy olyan cselekvéssorral, amelyet a példázat – szándékosan – nem említ. Nem is említhet, hiszen a sokat emlegetett kisemberi világból az ellenállás eszméje hiányzik, illetve csak értelmetlen cselekvés-

sorként jelenvaló,¹ és Gyurica-Sánta ezen a kisemberi világon belül maradvá akarta felmutatni a világ emberi voltát. Az emberek nagy többsége nem forradalmár, nem tudja vállalni a politikailag elkötelezett életet – gondolja Sánta –, de ez nem akadályozza meg őket abban, hogy az igazságosság, a becsületesség, a humanizmus normái szerint éljenek. Ez az az „ismeretlen isten”, aki az emberben lakozik.

A példázat sarkít tehát, s éppen ezzel tud döbbenetes erejű lenni. Aki meghallotta, választani kényszerül, nem tud elmenekülni a választás elől. Nem is lehet, mert lelkiismeretével kell szembenéznie kinek-kinek. Ezért szükségszerűen lehetetlen ott a helyszínen azonnal válaszolni a kérdésre. Egyetlen ember választ, a vendég Keszei: ő vállalja a rabszolga sorsát. Gyurica ezt nem hiszi el, hazugnak nevezi a fényképészt, akinek szavaiban a többiek is kételkednek, később kiderül, hogy joggal.

A példázat megszólaltatásával kezdődik a beszélgető kisközösség megismerésének második szintje. Maga a példázat egészen új fénybe állítja Gyuricát, aki addig csak „rosszmájú” megjegyzéseket tett. S elhangzása után kinek-kinek válaszolnia kell a kérdésre. Keszei ezt nyilvánosan teszi, a többiek a kocsmából való távozásuk után. A regény alakjai eddig csevegtek. Most gondolkodni kényszerülnek. Értelmezni az életet.

Kovács, a szép házasságban élő, naivan jámbor, vallásos ember elmeséli feleségének is a példázatot. Így még egy ember „kényszerül” a döntésre. Kovácsné nem tudja a rabszolgasorsot választani, mert nincs ereje szeretteit – a családját – magával rántani. Kovács fél éjszakán át vívódik. S vívódásában nagyon sok a máshonnan is ismerős sántai gondolat. Íme: „Mégsem vagyunk egészen elveszett fajzat, úgy látszik! Hiszen tudjuk, hogy mitől óvakodunk, és mit fogadunk szívesen! Mégiscsak az előbbi logika az igaz: azért vagyunk a földön, hogy boldogok legyünk!” S nem sokkal előtte: „Micsoda világ ez, ahol az ember azért nem lehet jó, mert élni akar!

¹ Amikor a társaság a szomszédban lakó kommunista vasmunkásról, Szabóról beszélget, az ügynök és a vendéglős részletesen kifejtik ezt.

Ez az igazi ördögi dolog! Tele vagyunk mindannyian jó tulajdonságokkal, és nem élhetünk szerintük, mert az élet lehetetlen rendje arra kényszerít, hogy nap mint nap, óráról órára feledkezzünk meg a jó tulajdonságainkról, vagyis arról, hogy milyenek is tudnánk lenni valójában, és milyenek szeretnénk lenni valójában...”

Az ember jóatermettségét fogalmazza meg Kovács, s azt, hogy „csak együtt vagyunk rosszak”, vagyis a társadalom tesz rosszá! De ehhez az elvont megfogalmazáshoz s a belőle következő szükség-szerű felismeréshez, vagyis ahhoz, hogy a társadalmat kell megváltoztatni, hogy az ember igazán jó lehessen, Kovács már nem tud eljutni.

Béla kolléga a társaság legfurcsább tagja. Legalábbis a jellembe-li ugrásokat illetően. Józan kereskedő típus, aki a tartozik-követel szemlélet alapján rendezi be életét: ha ő megteszi, amit elvárnak tőle, ha lepénzel mindenkit, aki feljebbvalója, nem érheti bántódás. Ugyanakkor, amint magára marad a kocsmában, erőteljesen kifakad a korábban ott járt két nyilas ellen, gazembereknek tartja őket. Mint mindenkit, aki hatalmon van. Ezért kezdi el pénzelni a szomszédból elhurcolt kommunista családját is: ha új hatalom jön, neki ahhoz is meglegyen a „jó pontja”.¹ Hogy hagyják élni. A kocsmárosnak tehát fogalma sincs arról, hogy ez a világ megváltoztatható, sőt mélyen meg van győződve e világ állandóságáról. Szerinte a „hideg” és a „meleg”, az odakint és az idebent ellentéte örök. Csupán a többletterheket, a „ködöt” tartja átmeneti érvényűnek. Ezért időmulni igyekszik ehhez a cinikus világhoz. Így nem a „jóra”, a benső vezérlő elvre hallgatva segíti a szomszédot, csupán prakticista szemléletből. Ezért nem is okoz számára különösebb problémát a válaszadás a példázatra: jól akar élni, tehát nem tudja elfogadni Gyugyu sorsát.

Kovács egy idilli családi otthonba tért vissza, Béla egy elviselhetően normális házasságban él. Király úr nem hazamegy, hanem a szeretőjéhez. Hozzá viszi a húst, amit szerzett, s közben gyöttri a lelkiismeret, hogy meglopja a családját. Reggel, hazafelé tartva

¹ Hasonló cselekedet ez Mülleréhez.

gondolja végig a példázatot. Gondolatai megfogalmazásában ő a legtudatosabb, hiszen a „legolvasottabb”. De az ő választása a legveszedelmesebb is indoklásával: „Ha van ennek a piszkos életnek valami értelme, akkor nem egyéb, mint csinálni, amit akarunk, és tenni akadály nélkül, amire képesek vagyunk! Tisztelet mindenkinek, aki mer és tud, akárhogyan is, de kívánságai parancsa szerint élni! Tisztelet nekik! Mi az, hogy mások romlása árán? Ők töltik be az emberi teljességet!” És mi szeretne lenni Király úr? Ezek szerint: „Szabad és nem korlátozott ember!” Vagyis: a zsarnokot választja.

A felsőbbrendű ember torz kultusza nyilvánul meg e gondolatokban. Nem sok választja el itt a könyvügynököt a fényképésztől. De az ügynök csak kacérkodik ezzel a nézettel, nem vállalja, nem is hisz benne igazán, s tudja, hogy hamisak a tézisek. Viszont a fényképész mélyen meg van győződve gondolatai helyességéről.

Az ügynök – otthona kapujához érve – hirtelen rádöbben arra, hogy ismét hazugságra kényszerül, hogy mekkora gazember ő, s azért senki se méltóbb nála a zsarnoki mesterségre. Szemléletes vízióban jelenik meg előtte a példázat lényege: a zsarnok trónusa s körülötte a rabszolgák serege. S áhítja a varázslót, aki őt a zsarnoki életre támasztja fel.

Három ember háromféle indoklással választotta ugyanazt. És mit csinált a példázat kiagyalója? Gyurica mester bizony nem ilyesmi-ken töprengett. Az ő otthona mindegyikükétől különbözik. Illegális búvóhely: az övével együtt összesen 12 gyermeket táplál és nevel, őriz a jövőnek. Eszerint az ő központi gondja ennek a másik közösségnek az életbentartása. Az illegalitás, az élelem és ruházat biztosítása. Normálisabb időben is nehéz feladat 12 gyermek ellátása, hát még ekkor. De Gyurica becsülettel helytáll. Ahogy az asztaltársaság többi tagját, Gyuricát is a kocsmából távozva ismerjük meg igazán. Ekkor tudjuk meg a rejtegetés tényét, s ekkor ismerjük meg az ő második életét, amelyben e gyerekek háztartását és nevelését vezeti: főz nekik, tisztán és rendben tartja a ruhájukat, kijavítja a leckéiket, s kijelöli a következő napi feladatokat. Miért teszi mindezt? Miért kockáztatja a saját és a saját gyermekei életét is? A jóság belső hangjára figyelve? Nyilván arra is. De Gyurica azt is tudja,

hogy nem szabad csak eltűnni az életet. Alakító igényességgel kell élni. Minőségileg más az ő cselekedete és Béla kolléga szomszédot segítése.¹

Az emberek összességének és a társadalomnak a Kovács úr meditációjában jelentkező ösztönös megkülönböztetése kísért Sánta etikájában ekkor. Örök erkölcsi törvényeket hirdet, amelyek minden kor minden emberére érvényesek. Viszont a művek gyakorlatában önmaga is szembe kell hogy nézzen az erkölcs osztályjelle gével is. Maga a példázat bizonyító anyag lehet. Emlékezzünk Gyurica szavaira: a zsarnok „korának erkölce szerint cselekedett”. De aszerint cselekedett a rabszolga is! Tehát a két osztály képviselői két – egymással gyökeresen ellentétes – erkölcsiség képviselői.² Mondhatnánk, és Sánta mondja is, hogy ugyanannak az erkölcsnek két oldaláról: a rossz és a jó megtestesüléséről van szó, s hogy a zsarnok nyugodt lelkiismerete egy hamis tudat megnyilvánulása, ő és osztálya azt hiszi a rosszról, hogy az jó. Messze vezetne most az erkölcs osztályjellegének bizonyítása, annak kifejtése, hogy ez az osztályjelleg nem zárja ki az egyetemes emberi erkölcs létezését (az egyetemes nem örök!), s azé, hogy minden osztály erkölcsének voltak előre mutató vonásai, egészében tehát helytelen elítélni őket, s helytelen a kizsákmányoló és a kizsákmányolt osztály ellentétét a jó és a rossz erkölcs ellentétévé szűkíteni. Helytelen, bármilyen nagy „irodalma” van is a kérdésnek. Maga a példázat anyagában és szemléletében egyenesen az ókori filozófiáig vezethető vissza. Már Platónnak az volt a véleménye, hogy jobb igazságtalanságot elszenvetni, mint elkövetni. A sztoicizmus középponti problémája pedig éppen az etika kidolgozása volt. Epik-

¹ Teljességgel érthetetlen így Bori Imre megállapítása: Gyurica „eleve a Gyugyu szerepére esküdött”. (*Tettek és irodalom*. In: *Eszmék és látomások*. Novi Sad, 1965.) Ez a nézete Bata Imrének is idézett tanulmányában.

² A későbbiekben visszatér ez a probléma. A kommunista Szabóról beszélgetve is megfogalmazza az ügynök az erkölcs kétféleségének, az „emberek” és a „törvény” egymástól sokszor eltérő erkölcsiségének tételét.

tétosz például (aki Sántára hatással volt)¹ ugyanazt a belső szabadságot hirdeti, amellyel a példázat is birkózik. Szerinte az úr rabja lehet szenvedélyeinek, s ugyanakkor a rabszolga szabad lehet akkor, ha belső szellemi függetlenséget élvez, ámde ezt a szabadságot nem a világ megváltoztatása árán éri el. Nem maguk a dolgok, hanem a róluk kialakult képzetek teszik az embert boldoggá, a jó és a rossz nem a dolgokban van, hanem a hozzájuk való viszonyunkban, ezért saját akaratunktól függ, hogy boldogok vagyunk-e.

Gyurica csak kihagyja a világ megváltoztathatóságának lehetőségét a példázatból. Az ókori Róma filozófusa egyenesen feleslegesnek ítéli ezt. De Gyurica mélységesen hisz a világ megváltoztathatóságában. Cselekszik is érte. Örök emberi normák alapján? A történelmi fejlődés során egyetemessé váló normák alapján, amelyek szerint az emberéletet, főleg a gyerekekét fokozott védelem illeti meg. (E normát korántsem tekinthetjük öröknek. Gondoljunk például Spártára, ahol a gyengének látszó csecsemőt pusztulásra ítélték – s az erkölcsi törvény volt. Vagy gondoljunk arra, hogy a halálos ítéletet hány ország törvényhozása ismeri még ma is.)

Sánta szándéka szerint Gyurica egy a többiek közül: „Az ötödik pecsét emberkéi nem kötelezték el magukat semmilyen tanítás, iskola mellé. Mitől voltak hát képesek embernek maradni az embertelenségben, helyesen ítélni és dönten, mitől voltak képesek hőssé magasztosulni?”²

A regény mégis azt bizonyítja, hogy Gyurica sokkal több a társaságban. Nem a regény befejezésekor lesz hős, hanem már a regény cselekményének megkezdése előtt az. Nem kötelezte el magát semmilyen tanítás mellé – mondja Sánta. Hogyan hát, hogy négyük közül csupán ő volt az, aki felvette a harcot az embertelenség erői ellen? A többieknek miért nem jutott eszébe, hogy segíthetné az üldözötteket? Gyurica igenis elkötelezte magát. A regényben ábrázolt helyzetben az antifasiszta ellenállás harcosa, aki a rejtegetéssel

¹ Epiktétosz kézikönyvecskéje Sánta diákévei alatt könyvsiker volt, három kiadásban is megjelent a világháború idején. A hatás titka könnyen megfeythető: Epiktétosz morálisan igazolhatta a magyar értelmiség uralkodó magatartását: a kivárást.

² Erki Edit: *Látogatóban Sánta Ferencnél. Élet és Irodalom*, 1967. május 6.

közvetlen életveszélyt vállal magára. Tudja ezt ő maga is nagyon jól, azért nem beszél erről még a barátainak sem. Az illegális konspiráció minden apró szabályát betartja, a nyilasházban még fokozottabb érvénnyel. Hiszen itt életre-halálra menő harcról van szó, amelyben a barátság ereje is háttérbe szorulhat.

Gyurica nem volt kommunista. De antifasiszta harcos volt, a kommunisták szövetségese. Nem magányos alak, aki a társadalom mozgásától függetlenül teszi a jót. Hiszen tagja volt ő egy alig ábrázolt harmadik közösségnek is, annak, amely szervezte, mentette ezeket a gyermekeket.¹ S nyilván még sok mást is csinált, amelyben Gyurica közvetlenül nem vett részt. De Gyurica embersege okán együvértartozó a nyilasházban kikötött vasöntővel, aki a fegyveres ellenállást választotta. Mindketten egy olyan nagy közösségnek a tagjai, amely a társadalom megváltoztatását tűzte ki célul. S ebből a szempontból teljesen mindegy, hogy Gyuricát csak a fasiszta köd aktivizálta, a vasöntőt esetleg már a hideg is. Céljaik végső soron azonosak: igazságos társadalmat szeretnének. A kommunista vasöntő tudja, hogy ez csak forradalom révén érhető el. Gyurica nem beszél egy szót sem a forradalomról. Mert nem osztálykategóriákban gondolkodik, hanem erkölcsiekben. Tudja és vallja, hogy a gonoszt „el kell pusztítani”. Ez a legradikálisabb megfogalmazása. Mert egy perccel később már így szól: „Hinned kell! És tudnod kell, hogy ami ma van a világban, az el fog múlni! Semmi nem marad belőle... Ami ma van a világban, az az ember ellenére van! Az ember jó! Ezért múlik el tőle minden gonosz! A rossz idegen az embertől, olyan idegen, mint a betegség, amelyből felgyógyulunk, s amely csak akkor keríthet a hatalmába, ha nem vigyázunk magunkra...”

¹ Sokan elemezték úgy a regényt, hogy kiemelték s abszolutizálták Gyurica magányosságát. Ebből következhetett aztán a dosztojevszkiji szenvedéskultusz Sántának tulajdonítása. Pedig a cím szimbolikáját is félreértelmeznénk, ha a szenvedés vállalására való felhívásnak látnánk. Nem ez a lényeg az ötödik pecsét feltörésének passzusában, hanem az, hogy el fog jönni az igazság birodalma, s ezért bizony még sok áldozatot kell hozni.

Itt nem a cselekvő első személyű mi-tudatával fogalmaz, nem azt mondja, hogy elpusztítjuk a gonoszt, hanem hogy – harmadik személyt használva – elmúlik a gonosz, mert az emberi jósággal szemben tehetetlen lesz. Nem cselekszünk tehát, hanem történik valami. Ám Gyurica cselekszik is az emberi jószág erkölcsi követelményrendszeréből kiindulva, de éppen saját példázatának szűkösségét is bizonyítva egyúttal.¹ Mert e példázatból – boncolgattam már, hogy miért – éppen egy létező harmadik magatartás hiányzik. Az, amelyik szerint a példázat ábrázolta viszonyok nem örökörvényűek, tehát megszüntethetők. Elméletileg Gyurica nem nagyon hisz a közeli változásban, de gyakorlatilag ezért cselekszik. S azért tudnak társai később mellé magasodni, mert rádöbbennek arra, hogy van harmadik lehetőség.²

A regény első szerkezeti egysége, az expozíció, a bevezető kocsmai beszélgetés volt. A szereplők megismerésének ezen az első szintjén az író inkább egy típust vázolt fel a maga mindennapi életében. A második egység két részre tagolódik: a példázat elhangzása után a kisközösség együttesen nem tud dönteni, majd magában mindenki válaszol a kérdésre. S megtudjuk, hogy Gyurica egyáltalán miért tehette föl ezt a kérdést. A szereplők megismerésének ezen a második szintjén tehát már a típuson belüli egyéniségekkel ismerkedünk, a szereplők itt különülnek el igazán egymástól.

Az ezután következő harmadik és lezáró egység a szereplők megismerésének harmadik szintjét fogja szolgálni. Választ kapunk arra, hogy a mindennapiságban megmaradó egyéni élethelyzetben

¹ A kritikák többsége ezt nem vette kellően figyelembe. A politikai nihilizmus írói heroizálásáról (Tóth Dezső: *Hatalom, erkölcs, osztályharc. Kritika*, 1964. 4. 3–13.), a harmadik lehetőség – a lázadás – kihagyásáról (Fenyő István: *Népszabadság*, 1963. december 28., Bori Imre: *Tettek és irodalom*. In: *Eszmék és látomások*. Novi Sad, 1965.), az aktív humanizmus hiányáról (Duba Gyula: *Irodalmi Szemle*, 1964. 6. 542–544.) stb. beszéltek. Általában úgy látták, hogy a regény, s maga Sánta is megmarad a példázat keretei között. Pedig Sánta épp a példázat kritikáját adja. Hangsúlyosan erről beszél viszont Nácsa Klára *Kísérlet és műalkotás* c. tanulmányában (*Kritika*, 1969. 12. 7–15.)

² Az erkölcsi jó voltaképpen csak cselekedetek során ölthet testet, a jót „csinálni kell”, még akkor is, ha ez a cselekedet valaminek a meg nem tévése, elutasítása.

megfogalmazott válasz miként módosul a mindennapiságból kiemelkedő rendkívüli egyéni élethelyzetben. Ez teszi lehetővé a szereplők igazi megismerését, hiszen itt cselekedniük kell. Legbensőbb tulajdonságaik így mutatkoznak meg. Ez ideig csupán ketten választottak. Keszei, akit csak ezután fogunk igazán megismerni, és Gyurica, akit már cselekvő emberként ismerünk. S megismertünk egy harmadik válaszlehetőséget is: a zsarnoksággal szembeszálló kommunistaét, a kocsmáros szomszédját.

Már ez is mutatja, már az eddigiek is bizonyítják, hogy Sánta számára nem lehetett eszmény a politikától távol élő ember. S helytelen a regénynek az az értelmezése, amely pesszimizmust, tragikus életszemléletet lát itt.¹ Ha semmi más, Gyurica beszélgetése a nagylánnyá serdülő Évával, meg kell hogy győzzön bennünket. Gyurica egy értékeket teremtő-megőrző közösséggel vállal azonosulást. Az asztaltársaság kisközössége csak korlátozott érvényű érték megőrzésre vállalkozik, Gyurica másik két kisközössége értékteremtésre is. Az asztalos, az ügynök és a vendéglős másik – családi – kisközösségeit megismerve láthattuk, hogy ők ott is legfeljebb erre az értékmegőrzésre voltak képesek. Az asztalos nem tudta segíteni az elesett és szerencsétlen sorsú szomszéd öregembert. A vendéglős csak üzleti alapon akarta támogatni szomszédját. Az ügynök pedig a szeretőjét segítette anyagilag s ezzel családi kisközösségének léte ellen cselekedett. Ezek a „kis bűnök” teszik még az értékmegőrzést is korlátozott érvényűvé. Ez a három ember ebben a korlátozottságban azonos Müller úrral. És ennek a hiánya teszi Gyuricát eleve magasabbrendűvé Müller úrnál.

Gyurica viselkedése egyébként Müllerének több szempontból is éles kritikája. A lényeg: az értékmegőrzés kevés, az értéket teremteni is kell. Nagyon szemléletesen bizonyítja ezt egy olyan „apró-

¹ Például Erki Edit (*Élet és Irodalom*, 1963. november 30.), Béládi Miklós (*Kritika*, 1963. 4. 57–60. és 1965. 6. 43–45), Tóth Dezső (*Kritika*, 1964. 4. 3–13.). Ellenkezően értékel tanulmányában Fülöp László (*Studia Litteraria Debrecen*, 1964. 105–115.). Sánta így nyilatkozik erről: „Hit az ember jóságában és tisztességében, becsületünkben és annak legyőzhetetlenségében – mi itt a pesszimizmus?” *Élet és Irodalom*, 1967. május 6.

ság”, hogy Gyurica a rábízott gyerekek szellemi fejlődésével még a rendkívüli viszonyok között is sokat törődik, oktat és nevel. Müller csak gyermekeinek testi fejlődésével törődött, s a pusztta értékmegőrzés így fordult visszájára: értékpusztulássá Franz alakjában. Müller filozófiája a kocsmárosékéval áll egy szinten: az ember legfontosabb feladata az élet megmentése. De míg Müller ebben a hitben hal meg, a kocsmárosék pontosan e nézet korlátozott érvényére döbbennek rá. Miképp?

Másnap este nyilasok törnek rájuk, és elhurcolják őket. Miért? Hogy ezt megtudhassuk, alaposabban meg kell ismerkednünk Keszeivel. A fényképész megsértődött, mert nem hitték el állítását. Önmagát az emberiséggel azonosítja, a rajta esett sérelmet az egész emberiségre vonatkoztatja. Keszei határtalanul szereti az „emberiséget”, s ilyeneket gondol: „Ne tartóztasd meg magad a szenvedéstől, hogy jó lehessél...”; vagy „Az ember célja a hős!” Hősnek képzei magát, akinek hősi mivoltáról senki sem akar tudomást szerezni, pedig gyermekkorától készült a hősi életre és halálra. Mi rejlik e fasisztoid hőskultusz mögött?

„Hazudik! – mondta az órás. – Hát nem, uraim. Maguk rontják meg a földet a közömbösségükkel! Mindent ledegradálnak a maguk alantas színvonalára... Maguk az emberiség rákfenéje! Mind egytől egyig nyomorultak, akiket el kell söpörni. Nem engem sértettek meg, hanem az emberiséget, mely romlatlanul él és munkál bennem! Milyen büntetés lenne méltó a bűnűkhöz? Amíg önök itt élnek, és terjesztik maguk körül, mint a görény a bűzét, amíg itt terjesztik a kételyt és a közömbösséget, addig mire juthat a hős? Nem, uraim, nincs szükség magukra... Az emberiség elsepri magukat az útból...” – s kieszeli a büntetést: reggel a nyilaspárt körzeti irodájában feljelenti az asztaltársaságot nyilasellenes kijelentéseiről. Ezért hurcolják el Gyuricáékat.

Keszei alakja igen erős kritikáját tartalmazza a fasiszta ideológiának. Illusztrálja, hogy a fasizmus miképp tudott tért hódítani a tömeg egy tekintélyes csoportjában, s hogy látszólag helyes és magasztos eszmék mögül hogyan bukkan elő lényegük: az embertelenség. Keszeiben igény él a mindennapiságból való kiemelke-

désre, de torz filozófiák hatására nem a helyes módot találja meg. Keszei fanatikus alak. S egy külső vonás: a testi elesettség is hangsúlyozza a lelki nyomorékságot. Említettem már, a könyvügynökök is megérintik hasonló, a hőskultuszt, az akarat tiszteletét hirdető nézetek. Összekapcsolja kettejüket két formai elem is. Mindketten a művészetekkel kapcsolatban levő emberek, s nyilván ezért és így hathattak rájuk ezek a művészetekben is tükröződő elméletek. S a műalkotások viszonylagos közelsége, jelenléte mindennapjaikban elmélyíthette a különb voltukról kialakuló hamis érzésüket, amely Keszeinél egészen szélsőséges formát ölt. S mindketten látomásban élnek át a példázatot. De – s ez a lényeges különbség – az ügynök mint bűnös ember, aki gondolatai helytelen voltára ébred rá, Keszei pedig mint hős, aki a rabszolga hőssé magasztosulásának ünnepi pillanatában nézeteit igazolva látja.

Ezzel a két – a példázatból következő, de – ellenszenvesnek bemutatott látomással felel egy harmadik – „racionalista” – látomás: Gyurica beszéde Évához. Már a lány neve is az „örök női”-re utal, s a látomás általános érvényét növeli az is, hogy nem tudjuk meg, saját gyermeke-e Éva Gyuricának. Mert mindegy. Nő, aki édesanya lesz, az élet megőrzésének és teremtésének szimbóluma, akit mindenkinek tisztelnie kell.

A nyilasházban megismerkedhetünk a Keszei-féle ideológia gyakorlati következményeivel. A két nyilas hóhérnak, a „civilruhásnak” és a „bölcésznek” a beszélgetése a maga valóságában tárja fel, hogy a példázat nem alap nélküli. Amilyennek elképzelték a kocsmai beszélgetők a maguk „rabszolga”-sorsát, ugyanúgy elképzelik a nyilasok is a maguk „zsarnok”-lehetőségeit. A civilruhás pont e példázat történelemfilozófiájának szellemében oktatja társát: „Ezért ver maga, tanár úr! Hogy megtanulják, hogy nekik semmit, magának pedig mindent szabad! És ezért nem öli meg majd őket, hanem hazaengedi egytől egyig! Halottakat produkálni könnyű – de olyan halottakat, amelyek esznek, isznak, dolgoznak, és úgy tudják befogni a szájukat, akár egy valóságos és originál halott, az már nehezebb dolog! Magának nem komilfó hullákra van szüksége, hanem élőkre, akik úgy engedelmesskednek, és úgy fogják be a

szájukat, mint a hullák! Vagyis, maga pedagógiából ver.” S megtá-
nítja rá, hogy az önbecsülést kell kiirtani belőlük ahhoz, hogy élő-
halottak legyenek. A civilruhás ismeri azt a kisemberi létezés-
léletet, amelyet a regény elején megfogalmaztak az ügynök és társai. A
kisközösség szemléletének itt találkozhatunk egy újabb értelmezé-
sével, amelyik a másik póluson állva természetesen helyesli ezt a
szemléletet, hiszen önmaga tartós létének e szemlélet az előfeltéte-
le. Szó sincs itt kritikai megközelítésről, szó sincs arról a valóság-
magról, amely Keszei elméletében torzan összemosza a két oldal
filozófiájának gyakorlati-politikai következményeit. Keszei még az
„emberiség” felszabadításáról szaval. A nyilasok viszont az „embe-
riség” még elnyomóróbb rabszolgasorba süllyesztéséről, az embe-
ri lényeg kiirtásáról.

Az elméleti oktatást a gyakorlati megvalósítás kísérlete követi.
Először is minden magyarázkodás nélkül jól összeverik a négy
foglyot.

Gyuricáékkal hajnalban találkozunk újra a cellában. Itt indul
harmadik és utolsó beszélgetésük. Gyurica most is talányos és
szükszavú. Rendkívüli mértékben fegyelmezett. A kocsmárossal ők
ketten próbálják józanul mérlegelni a helyzetet. Kovács teljesen
összetört, ugyanazt ismételteti csak csökönyösen. Az ügynök fel-
ismerésével eljut a példázatra adandó helyes válasz küszöbéig: „–
Ebben a világban nem lehet élni! – Lassan mintegy önkéntelenül
felemelte a hangját, és a mutatóujját maga elé tartotta: – Ebben a
társadalomban nem lehet élni!”

Kiderül, nemcsak a zsarnok ismeri a rabszolga lélektanát, ez for-
dítva is így van. Béla elmondja ugyanazt, amit a civilruhás nyilas.
Összeverték őket, hogy féljenek. Most még bocsánatot kell kérni, s
akkor hazamehetnek; de ezt se szabadna tenni, ismeri fel az ügy-
nök. Mert ekképp: „Azt veszíti el az ember, ami ér benne valamit:
hogy becsülheti önmagát!” A zsarnoki rendszer rafináltabb, mint-
sem gondolnák. Nem elégednek meg a közönséges bocsánatkérés-
sel. A következőt eszelik ki: hazatérhetnek, ha bebizonyítják „be-
csületességüket és az őszinteségüket”. Ezt pedig úgy tehetik meg,
ha kétszer pofonvágják az előttük kötélben lógó, már alig élő ember-

roncsot, egy ellenálló vasmunkást. Keszei és Király megpróbálják, de nem bírják megtenni a szörnyűséget. Béla kolléga váratlanul olyan erősnek bizonyul, hogy meg sem kísérli pofonütni a haldoklót, sőt Királyt is visszatartja a kísérlettől.¹ A civilruhás már éppen át akarja adni a pribékeknek őket, amikor Gyurica megszólal. S társai elszörnyedése ellenére vállalja a tettet, megüti a kommunistát. Kiengedik.

Sánta nagyon finoman érzékelteti, hogy Gyurica micsoda éjszakan ment keresztül, s hogy cselekedete óta jóformán nincs magánál. Szinte eszelősen megy hazafelé. Útja közben bombatámadás éri a várost, ő csak megy, s amikor meglátja kis házát, zokogva borul a földre. Vecsés felől pedig felhallatszik az ágyúk dörgése. Az ágyúké, amelyek el fogják söpörni ezt a pusztító zsarnokságot.

A regény igazi értelmezése csak a befejezés felől kísérelhető meg. S hasonlóan *Az árulóhoz*, itt is az utolsó oldalak, a választás kedvéért született az egész történet. Innen, a befejezés felől nézve válik erőteljesen sugárzóvá a regény erkölcsi tanítása, s a felfelé ívelő, csattanóra sűrűsödő szerkezet ezt csak erősíti. Itt ismerjük meg igazán a kisember rabszolgafilozófiáját hirdető szereplőket. Az elvi válaszra itt következik a gyakorlati, a cselekvésben megmutakozó válasz. S még teljesebbé teszi ezt, hogy a választásuk előtti percekben a „Sátán” – a civilruhás – szájából hallják viszont az epiktétoszi gondolatokat.

„De mit tegyünk? Mindannyian ki vagyunk szolgáltatva a körülményeknek, melyeknek alakításához semmi közünk nincs, s amelyek befolyásolására semmi lehetőséggel nem rendelkezünk. Olyanok vagyunk, mint a kis csónakok a viharzó tengeren. Mit tudunk tenni? Hallgatunk, és belenyugszunk a megváltoztathatatlanba. Bár képes lenne valaki külön tanáccsal szolgálni az egyszerű mindennapi embernek, aki mindössze a családját szeretné eltartani, meginni néhány fröccsöt vagy hosszúlépést, néha moziba menni, és élni nyugodtan és békességben!”

¹ Elképzelhető, hogy azért, mert e haldokló azonos a szomszédjával, a kommunista Szabóval. Akit csak ő ismer, s egyedül ő ismer a társaságból. De ezt a felismerését Béla nem közli senkivel, nem is tehetné meg. Viszont az író sem utal e lehetőségre.

Az ötödik pecsét asztaltársasága mindvégig a *hogyan kell élni?* kérdésre keresi a választ. A példázat csak két lehetőséget ismert, s Gyurica kivételével, ők maguk is elfogadják először, hogy csak ennyi lehetőség van. De a regény maga nem egyszerűen parabola. Itt a tulajdonképpeni parabola egy olyan konkrét életviszonyokba ágyazott realisztikus történetbe épült be, amely a parabola ambivalenciájánál sokkal gazdagabb, s más-más reagálási lehetőségeket mutat be. Sánta azt ábrázolta: milyen hatást tesz egy közösgre egy parabolikus történet. S a regényegész összefüggéseiben nyilvánvalóvá válik, hogy maga a parabola itt nem is tart igényt arra, hogy az élet egészének kifejezőjeként értelmezzük. Hiszen a regényen belül derül ki a parabola soványsága, nem elegendő volta az élet mozgásának igazi visszaadására.

A Gyurica feladta kérdésre először, az elvont-elméleti helyzetben rosszul válaszoltak mind. Keszei, aki a rabszolgát választotta, másnap feljelenti társait. A három iparos a zsarnoki létet választja, de harmadnap mégsem képesek a haldokló kommunista bántalmazására. A konkrét helyzet tehát az ember igazi énjét mutatja meg. Aki az elvont etikai vitában hősnek mutatkozna, az aljas lesz, aki pedig ott gyáva volt, az a valóságban mégis hős. Akiből nem irtódott ki az „odakint” hatására az erkölcsi jó, az ennek a normái szerint cselekszik. Akit viszont deformált az „odakint”, akiben eluralkodott az erkölcsi rossz, az ennek a „normáit” követi.¹

Hogy az erkölcs mennyire történeti kategória, s mennyire konkrét egészen az egyes emberig lebontva, azt Gyurica alakja mutatja meg. Ő kerül a legnehezebb helyzetbe. Kénytelen a haldoklót – társát az ellenállásban – meggyalázni, mert ki kell szabadulnia, hogy a rejtegetett gyerekek el ne pusztuljanak. Az erkölcsi rossz elutasítása a másik hármat hőssé avatta, de Gyurica ezen a módon nem lehetett volna igazán az. Ő több kisközösséghez tartozott, mint a társai, akiknek „csak” az életbenmaradás és a becsületesség között kellett választaniuk. Gyuricának többféle cél között kellett

¹ Sánta itt közvetlenül ellentmondásba kerül elméletének egyik láncszemével. Hiszen a „rossz” megtestesítői itt nincsenek tudatában erkölcsi silányságuknak. Elmélete szerint, aki rosszat tesz, az tudja, hogy elítélendő cselekszik.

eligazodnia. Nemcsak az életbenmaradás és az önbecsülés között, hanem az önbecsülés, a társaival való szolidaritás és a rábízott gyermekek életbenmaradásának biztosítása között is. Választania kellett, hogy melyik kisközösséggel tart: társaival vagy a gyerekekkel? Mindkettő pozitív értéktartalmú választás. És bármiként választ, egyúttal bünt is követ el, ellentétben társaival. A két cél konfliktusa ezért lehet igen erős.

Döntésében tehát arra is figyelnie kell: melyik a kisebb bűn? S ő eszerint cselekszik: a gyermeki közösség megtartása fontosabb célnak bizonyul. De még ha a kisebb bünt vállalja is, a cél nem szünteti meg a bűnösséget. Ezért természetes Gyurica büntudata, bár az etikai bíróságnak fel kellene őt mentenie. Aki – félre ne értsük – nem a rossz és a rosszabb között választott, hanem két jó között. A tragikus az, hogy választania kellett, hogy a két jó egyidejűleg az adott körülmények között nem realizálódhatott.¹ Gyurica helyesen választott. S bár a még eszméleténél levő könyvügynök kétségbeeséssel néz rá, s bár a nyilasoknak meglehet az a démoni elégtételük, hogy megaláztak, összetörtek egy embert, Gyurica mégis hős lett.² Éppen azzal, hogy életben maradt, három társa pedig éppen a halálával segíti elő a „halálnak halálá”-t. A novella és a regény gondolati anyaga egy töről fakad.

A mindennapjait, a hétköznapijait élő ember is állandóan választásra készítő helyzetek elé kerül. Még inkább így van ez a történelmileg kiélezett korszakokban. Az emberi személyiség minél több réteget mozgatja meg, készíti közreműködésre a választás ténye, annál inkább változnak át az *egész ember* partikuláris életmegnyilvánulásai az egyetlen lényeges feladatra koncentráló *ember egésze*nek tevékenységévé: az ember partikularitása felolvad a

¹ Egészen hasonló ez a helyzet – említettem már – a *Sokan voltunk* édesapjának helyzetéhez.

² Hasonlóan látta ezt Török Endre is: „A kérdésre tehát, amelyet feltett, maga Gyurica válaszol igazán: elköveti a bünt, hogy általa a még nagyobb bünt hártsa el, magára veszi a becsstelenséget, hogy a még súlyosabb becsstelenséggel szálljon szembe.” (*Kortárs*, 1964. 1. 142.)

nembeliségben.¹ Gyurica élete voltaképpen egy folyamatos *ember egésze* állapot: a gyerekek kimentése a fasizmus borzalmaiból állandó készenlélet igényel. Partikularitása csak álca, látszatélet, mint a kocsmái beszélgetések sora. Ezt a partikularitást a külvilág szemében azonban továbbra is a személyiség lényegi állapotaként kell fenntartania a cél megvalósítása érdekében. Tüskés magatartása így alighanem a védekezés, a rejtőzés egyik burka. Gyurica az adott történelmi helyzetben, a vállalt feladat végzése közben nem tudja „elfelejteni” nembeli voltát. Így született s így tört ki belőle a példázat is. S iróniája nemcsak a védekezés íróilag ragyogóan megragadott reflextevékenysége, hanem az *ember egésze* állapot ingerültsége is a többiekkel szemben, akik megrekednek partikularitásukban akkor is, amikor az idők szava ennél többet követelne. Mert Gyurica társai *egész ember* voltukból csak a regény harmadik szintjén emelkednek ki, ehhez a példázat utáni elmélkedésük még kevés, ez még csak előkészíti a börtönjelenetben megvalósuló állapotot.

Gyuricát az újabb próba, a börtönjeleneté, nyomatékosan figyelmezteti nembeliségére, egy újabb ugrást kénytelen megtenni, egy még erőteljesebb elszakadást partikularitásától. Ez az ugrás szinte már a személyiség összeroppanásával fenyeget. Erős a kontraszt: a könyvügnök úgy látja, hogy Gyurica most süllyed a legmélyebbre, hogy fizikai létét menthesse. Gyuricának pedig emellett még azzal a lehetőséggel is szembe kell néznie, hogy három társa miatta pusztul el. Hiszen joggal gondolhat arra, hogy előző napi vendégük – a fényképész – jelentette fel őket, s ha ez így van, akkor miatta. Ő nevezte dögöknek a nyilasokat, s ő szegényítette meg Keszeit. Gyurica emberi nagyságát mutatja, hogy ezt a terhet el bírja viselni. Katarzist hozó zokogása közben felhangzanak a ködöt oszlató szovjet ágyúk, s ez biztosíték lesz arra, hogy Gyurica Évához intézett szavai megvalósulhatnak. Áldozata tehát nem hiábavaló, hanem értelmes cselekedet. Bármennyire hőssé magasztosul is a

¹ Lukács György kategóriái *Az esztétikum sajátosságában*. Bp., 1965.

másik három iparos, az igazi hős, az Igazgató Jóskát előlegező, közösségért cselekvő hős Gyurica.¹

Mégis felvetődhet a kérdés: ha bűnös, lehet-e hős Gyurica? Zokogása tényleg a megtisztulás jele-e? Három társának hősiességéhez nem férhet kétség: nem vállalják az *egész emberre* jellemző, a partikularitás érdekeit előtérbe helyező kompromisszumot – a pofozást –, inkább elpusztulnak. Mivel Gyurica tartósan a nembeliség állapotában él, a partikularitás érdekei – bár látszólag meghatározzák cselekvését – fel sem merülnek döntése közben. Viszont szabaddulása után éppen ezért fokozottabban ugrik előtérbe partikularitása. Ezért szörnyű hazafelé tartó útja.

Gyuricának csak első – a regényben nem kibontott – hősiessége, a gyerekek rejtegetésének eldöntése volt partikularitás és nembeliség konfliktusa. Másodszor a nembeliség két állapota között kell döntenie, szinte el kell felejtene, hogy partikulárisan is létező, szinte megsemmisül partikularitása. De hát ez képtelenség, a partikularitás ilyen mértékű felfüggesztése bármily rövid időre is elviselhetetlennek tűnik. Főleg azért, mert Gyurica nem hiheti ezek után azt magáról, hogy hős, hiszen súlyosan vétkezett. Bukása után Gyurica életben marad – feladatok várják. Zokogása ezért hozhat feloldást: a megsértett világrend helyreáll.

Így értve a regényt, lehull róla mind az értetlenség, amely fogadta. A téves állítások cáfolására nincs is szükség. Már csak azért sem, mert a megjelenést követő elemzések egy része is vitatkozott velük. Csak egy vitakérdést érdemes felidézni, az egzisztencializmussal való rokonságát.

A regény két hideg és ködös estén és éjszakán át játszódik, és hajnalban ér véget, amikor egy bombatámadás befejeztével Vecsés felől felhangzanak a szovjet hadsereg ágyúi. Az éjszakától a hajnalig, a ködtől a ködöt oszlató ágyúzásig ívelő szerkezet eleve emelkedővé teszi a regényt. Az idő mellett a tér is hasonló szerepű. A cselekmény zárt, természet nélküli térben játszódik – kocsmában,

¹ Ellenkezőleg látta Béládi Miklós: „Aki tettekkal akarta a jót kivívni, és a legmagasabbra tört – az bukott a legmélyebbre. Szótlanul kell szenvednünk –... ez *Az ötödik pecsét* etikai és történetfilozófiai parancsa.” (*Kritika*, 1963. 4. 59.)

lakásban, börtönben.¹ Még az utcára is csak kétszer jutnak ki. A regény közepetáján a könyvügnök hajnalban hazafelé tartva gondolja végig a példázatot – „az éjszakát átvészelt és makacsul szétterpeszkedő ködben”, s a regény végén Gyurica hajnalban indul haza. De itt már feloszlott a köd, s „Háta mögött felgyúlt, égett a világ”. Gyurica kiszabadulása tehát általános érvényű, s a bombázás, a tűz, az ágyúzás az embertelen világ pusztulását jelenti. Gyurica látomásának megvalósulását. S ezzel a szerkezeti elhelyezéssel is tagadja a könyvügnök hamis hajnali látomását – s vele Keszeiét is – *Az ötödik pecsét*.

A regény befejezésekor jól választó alakok is Gyurica hitének jogosságát példázzák. Ez a történelmi optimizmus eleve idegen az egzisztencializmus alapkérdésétől, amely így szól: hogyan éljen a haladáseszményt elvesztett ember? (Persze a polgárra gondolnak, amelyik sem a saját társadalmát, sem a szocializmust nem tudja elfogadni.) Sánta hősei közül többen valóban elvesztették a haladásba vetett hitüket, de a regényegész épp a haladást hirdeti. Cáfolja tehát az egzisztencializmust. S az összes további érvről bebizonnyítható a részleges érvényűség. Mert nem egyes szereplők megnyilatkozásait kell itt most diadallal felmutatni, hanem az egészet értelmezni. S itt három ember az életével adózott, mert belátta, hogy amit korábban hirdetett, az nem egészen helytálló, az embernek nem az az egyetlen kötelessége, hogy mindenáron életben maradjon.

Sántának nem eszménye a politikától távol élő ember, de az ilyenekből álló többséget állítja *Az ötödik pecsét* középpontjába. Eligazít e kérdésben egyik vallomása is: „Nem ők voltak a könyvben a legkülönbek. A legkülönb az az ember volt, akinek a haldoklásához odavezették őket. De ők képesek voltak halálukkal adózni tiszteletet ennek az embernek. Akit egyébként, ha a történet úgy kívánta volna, hogy hosszabban szóljak róla, a *Hűsz óra* Jósikájához tettem volna hasonlónvá.”² Ennek alapján a regényben világos értékhierar-

¹ Bata Imre figyelt fel erre. (*Kortárs*, 1971. 11. 1812.)

² *Élet és Irodalom*, 1967. május 6.

chia bontakozik ki egy olyan etikai értékskála alapján, amelyet döntően befolyásol az érintettek társadalmi aktivitása. A csúcson a kommunista vasöntő áll, őt követi Gyurica, majd a kocsmáros, az asztalos és az ügynök. A negatív értékskála is különböző szinteket mutat: itt a civilruhást követi a bölcsész, majd őket a többiek, legvégül Keszeivel.

Visszakanyarodva az egzisztencializmus állítólagos hatásához, érdemes Sartre *A fal* című novelláját, az egzisztencialista irodalomnak ezt a nagy hatású alkotását *Az ötödik pecséttel* összevetni. Sartre a véletlen szerepét abszolutizálja, szándékot és következményt metafizikusan szétválaszt egymástól. Bár ebben az elbeszélésében nem szabad filozófiai nézeteinek egy az egyben való bemutatását látnunk, a valóságot itt is – más szépirodalmi alkotásaiban is – szétfeszíti elmélete szűkös kereteit. Ám Sartre hősei mindig egyedül vannak, „könyörtelenül”. Nem látja az író, hogy az ember egyéni és közösségi lény egyúttal és egyszerre.

Ibbieta – *A fal* hőse – spanyol szabadságharcos, s az elfogottak kivégzése előtti éjszakán ismerkedünk meg vele. Ez a helyzet érthetővé teszi Sartre tételét az ember magányra ítéltségéről, de nem teheti általános érvényű igazsággá. A befejezés pedig teljesen az egzisztencialista etika szája íze szerinti. Ibbieta előtt lehetőség nyílik: ha elárulja vezetőjük tartózkodási helyét, életben maradhat. A „szituációban” Ibbieta választ, a falangisták „megtréfálására” azt mondja: Gris, a vezetőjük a temetőben van, mert tudta, hogy nem ott van. Ám Gris időközben a temetőben keresett rejtekhelyet, s így rátaláltak. Ibbieta meg életben marad.

Sartre-nak *A Lét és a Semmi*ben kifejtett filozófiája szerint az ember az, amivé önmagát teszi. Hangsúlyozza, hogy a választás a világban való választás. A szituáció pedig, amelyben az ember választ, objektív dolgok objektív léte. Ám „a szituáció nála nem a társadalmi valóságot jelenti. Lényege az, hogy itt az izolált ember áll szemben minden rajta kívülvel, sőt továbbmenve, a szubjektivitás áll szemben az objektivitással. És ezen belül szó van a saját múlttal való szembenállásról is, amiben újból megjelenik az egyén-

nek mindennel (és mindenkivel) való szembenállása.”¹ Még egy dolgot kell itt felidézni: a felelősség kérdését. A választás szabadsága miatt ugyanis teljesen felelősek vagyunk a választásért – mondja Sartre. A felelősség hangsúlyozása önmagában helyeseltető lenne. Sartre-nál viszont ez is a szubjektivizmus egyik megjelenési formája. Jellemző erre az alábbi gondolat: „A háború legszörnyűbb helyzetei, a legborzalmasabb kínzások nem teremtik a dolgok embertelen voltát: embertelen szituáció nem létezik; az embertelenség fölött csak félelmem, menekülésem, a mágikus magatartásmódokba menekvésem által *határozok magam*; de ez az elhatározás emberi és a teljes felelősséget magam viselem érte.”²

A *fal* hőstét hitelessé teszi, hogy szabadságharcosként kerül „börtönszituációba”, de Sartre filozófiáját ugyanez nem teheti hitelessé. Ibbieta a halál árnyékában szakít saját múltjával. Nem „tréfás” válasza és így szubjektív szándéka ellenére bekövetkező árulása révén. Hiszen hajlandó lett volna meghalni Gris helyett. De a halál közeléből nézve átértékeli múltját: „Inkább meggebedek, mintsem eláruljam Grist. De miért? Már nem szeretem. Iránta érzett barátságom meghalt, valamivel virradat előtt halt meg, ugyanakkor, amikor Concha iránti szerelmem, s ugyanakkor, amikor az életkedvem.”³ Ibbieta cselekszik, de ez a cselekedet nem önmaga megváltósítása. A világ abszurditását illusztrálhatja a lezárás, s az élet abszurditását maga az egész novella. (Tudniillik, hogy meg kell halni, s akkor mi értelme van az egész életnek? S ebből a szempontból szinte lényegtelen, hogy melyik oldalon áll az ember: a falangistákat is leendő halottakként szemléli Ibbieta, de nem olyanokként, akik gazemberségükért fognak lakolni, hanem akik az emberi lét végessége miatt egyszer meghalnak.) Ez az abszurditás megmásíthatatlan végzetként lebeg a novella szereplői fölött, s relativizál minden cselekvést.

¹ Tordai Zádor írja. In: *Irányzatok a mai polgári filozófiában*. Bp., 1964. 98.

² Idézi Lukács György: *A polgári filozófia válsága*. Bp., 1947. 155. Szót ejt arról is, hogy ez a gondolat mennyiben módosul 1945 után.

³ Sartre: *Egy vezér gyermekkorára*. Bp., é. n. 171.

Mennyire más *Az ötödik pecsét* börtönjelenete! A rabok itt nem voltak fegyveres ellenállók, nem cselekedtek semmit. Itt is választaniuk kell, s a szituáció itt is reális. De Sánta hősei nem a világ abszurditását ismerik fel, hanem az *adott* világét. A halál árnyékában nem az élet értelmetlensége, hanem ellenkezőleg, az értelmes élet szépsége lesz a fontos a számukra. Sartre alakjai a börtönben – a főhős kivételével – testileg-lelkileg összetörnek. Sánta alakjai emberek maradnak, megőrzik az emberi lényegét, s ezért helyesen tudnak választani hajnalban. Sartre gyilkos, de visszafogottan száraz iróniával ábrázolja a falangistákat. Mégis azonosságot lát – a halál felől nézve – a szabadságharcosok és a falangisták „kicsinyes nyüzsgése” között. (Így nevezi Ibbieta az életet, a politikai cselekvést.) Sántánál efféle azonosság egy pillanatra sem merül fel.¹ Sánta nem az emberi absztrakt, „létbevetett” fogalmával dolgozik, hanem a társadalomban létező *emberi* és *nem emberi* kibékíthetetlen ellentétével. S ugyanazt hirdeti itt, amit Hemingway *Az öreg halász és a tenger* híres alapgondolatával: „Az ember nem arra született, hogy legyőzzék – az embert el lehet pusztítani, de legyőzni nem lehet soha.” Ennél optimistább választ a 20. században élő ember sorsáról nehéz találni.²

¹ Már *A Müller család halála* jó példa erre: ott a kommunista fogoly a kivégzése előtt nem az absztraktnan emberi nevében lát a nácikban leendő halottakat. Az igazság győzelmében hisz, az embertelenség elpusztulásában.

² Sántánál az egzisztencializmus hatásáról, pesszimizmusról akkor lehetne esetleg beszélni, ha a hazatérő Gyuricát egy rombadőlt otthon fogadná, ha tehát hiábavaló lett volna az áldozata. Ez a jelenet hirdethetne reménytelenséget, bár valószerűsége ennek is volna, s Gyurica ebben az esetben is helyesen cselekedett volna, ám szubjektív tragédiája elviselhetetlenné fokozódott volna. S nem feloldó, katarzist hozó zokogás, hanem Ibbieta eszelős nevetése lenne az ő osztályrésze is.

AZ ÁRULÓ

Történetfilozófia: van-e értelme a forradalomnak?

Egy etikai kézikönyv írója *Az ötödik pecsétet* tanulmányozva valóságos példatárat állíthatna össze a regényből. Ez az etikai töltés háttérbe szorítja a szereplők különböző világnézeti beállítottságát, elkötelezettségét, illetve elkötelezetlenségét, és így Sánta szándéka szerint nem az lesz a fontos, hogy valamilyen eszme mellett elkötelezik-e magukat, hanem hogy hallgatnak-e a minden emberben meglevő erkölcsi ítélőképességre?

Míg *Az ötödik pecsét* elsősorban etikai nézetek regénybe örökítése, *Az áruló* történetfilozófiai nézeteké. A két oldalt – az etikát és a történetfilozófiát – Sánta természetesen nem tudja és nem is akarja elválasztani egymástól, hiszen éppen az etikus történelmi cselekvés lehetőségeit keresi. S ahogy *Az ötödik pecsét*ben örök erkölcsi törvényekről esik szó, úgy beszélnek *Az áruló* alakjai örök történetfilozófiai törvényekről.

Miről is van itt szó? Vajon éppen a történelmet tanulmányozva nem feledkezett-e meg Sánta magáról a történetiségről? Vajon az embert vizsgálva nem abszolutizálja-e az azonos jegyeket? Válaszunk csak tagadó lehet, bár előre meg kell mondani, hogy Sánta válaszai ellentmondásosak. Ezt az ellentmondásosságot *Az ötödik pecsét*ben ábrázolt életanyag fel tudja oldani, a tévesztett nézeteknek cáfolatát tudja adni, s így normális értékhierarchia alakulhat ki. Normális, az etikai követelmények betartásának szempontjából. S ez az értékhierarchia a cselekedet társadalmi érvényességét figyelembe véve született.

Az áruló nem tudja feloldani a benne levő problematika ellentmondásosságát, s ezért itt a szerkezetileg hasonló befejezésben nem alakul ki normális értékhierarchia. Mik lehetnek ennek az okai? Az első – a forma felől közeledve – a regény példázat voltából következik. *Az áruló* egésze bevallottan és nyíltan példázat. Olyan gondolati elmélkedés, amelyben az életanyag csak illusztráció a gondo-

latokhoz. Az ötödik pecsétben szükségszerűen nő ki az életanyagból a példázat. Az árulóban csak egy cselekménysor felidézéséről, értelmezéséről van szó. A meditálást tehát nem zavarja meg semmi „külső” esemény. Nem befolyásolhatja, nem helyesbítheti az élet valósága a szereplők nézeteit, amelyek így változatlanok, egyik irányba sem fejlődnek. Fejlődni csak valamikori – huszitakorbeli – életükben tudtak. A felidézett alakok filozófiája állandó, s mivel semmi nem hat rájuk, merev is. Ez a merevség, ez az antidiialektikus vonás nyilván a nézetek „örök” voltát hivatott igazolni, de természetesen nem tud megbirkózni ezzel a lehetetlen feladattal.¹

A lényegibb, tartalmibb ok, amely az ellentmondásosságot élve hagyja, magának a történetfilozófiai elmélkedésnek a születési körülményeihez vezet el bennünket. Sok szó esett már róla, hogy a személyi kultusz okozta torzulások, 1956 élménye milyen szörnyű pokoljárást jelentettek Sánta Ferenc számára. Az áruló ennek a pokoljárásnak a kései terméke. Kései? A megjelenési adatok itt félrevezetőek. A három regény közül eredetileg s első megfogalmazásában Az áruló áll az élen.

Önmagában ez még nem jelent sokat, de egyes kritikák a megjelenési sorrendből mindenféle következtetéseket vontak le. A sokak által egzisztencialistának tekintett Az ötödik pecsét után a szocialista realizmus diadalaként értékelték a Húsz órát, majd értetlenül álltak szemben a „visszaeséssel”, Az árulóval.² Ám Az áruló minden problematikussága ellenére sem visszaesés még akkor sem, ha utolsóként keletkezett műnek tekintjük, hanem sokkal inkább az író sokarcúságának, kiapadhatatlan kísérletező, kutató szenvedélyének bizonyítéka.

¹ Az állandóság, a merevség tényét erősíti a szereplők különleges helyzete: halottakból támasztották fel őket. De Sánta ezt az írói fogást nem arra használja, mint elődei. Nem a régi és az új világ szembesítése a célja, mint Shaw-nak (*Szent Johanna*) vagy Mikszáthnak (*Új Zrínyiász*). A szereplők nem szembesülnek a mai világgal, erre nincs is szükség az írói szándék szerint, hiszen lényegében nem változott a helyzet. A probléma azonos a fél évezreddel ezelőttivel. Az esetleges különbségeket Sánta annyira a látszatvilágba utalja, hogy arra még szót sem tart érdemesnek vesztegetni.

² Például Falus Róbert. *Társadalmi Szemle*, 1966. 9. 80–87.

Sánta három regénye hosszú előkészítő periódus után másfél év leforgása alatt született, tehát az írói világkép alakulása szempontjából gyakorlatilag egyidejűek, ugyanannak a világképnek a különböző oldalait domborítják ki. Mégis, a „pokoljárás” különböző lépcsőfokairól eredeztethetők e regények problémái. Ilyen értelemben beszélhetünk jogosan arról, hogy *Az áruló* a legrégebbi születésű. A mélypont gondolatai közül a regényekben itt találkozhatunk a legtöbbel.

A forradalmi hatalom torzulásai az ötvenes években időszerűvé tették a hatalomról való meditatálást. E torzulások léte kívánta meg a hatalom általános fogalmának a kidolgozását. Sajátságos – de mivel írókról volt szó, mégis természetes – módon a hatalomfogalom két síkja kuszálódott itt össze. A politikai és a lélektani. A történelmi és a személyes. Illyés Gyula mondta a *Kegyenc*-ről: „a dráma arról szól, hogy a hatalom önmagában megront; mindenki, aki hatalomhoz jut, fertőzet veszélyébe kerül, s ha ez ellen nem védekezik, akkor szükségszerűen tönkremegy, még akkor is, ha rokonszenves, értékes ember.”¹ Illyés itt egyértelműen a lélektani sikről beszél, arról, hogy könnyebb a hatalommal visszaélni, mint élni. S ez nemcsak politikai vezetőkre vonatkozik, hanem mindenkire, például egy tanárra is, aki egy osztálynyi gyerekekkel szemben „Hatalom”. Minél magasabb szinten következik be a hatalommal való visszaélés, annál nagyobb közösséget érint, tehát súlya annál nagyobb. S ha valaki politikusként él vissza politikai hatalmával, annak tettei nyilván igen erőteljesen érintik az irányítása alatt álló közösséget.

A fiatalabb – tehát kevesebb élettapasztalatú – írók jó része a saját hosszabb-rövidebb 1956 körüli válságkorszakában általában nem tudja a hatalom valóban általános, lélektani eredetű veszélytényezőit sem korlátozott érvényűnek, sem leküzdhetőnek elfogadni. Sánta például a már elemzett *Olasz történetben* szó szerint is ki mondja: „úgy kell viselkednem, mint a hatalom: magabiztosnak tűnnöm, és kíméletlennek lennem”. Illyés a *Kegyencben* nem látja elkerülhetetlennek a „fertőzet veszélyének” leküzdését.

¹ In: *Hajszálgyökök*. Bp., 1970. 537.

A lélektani és a politikai sík egymásra rétegződöttsége mára áttekinthető világosságú lett. S visszatekintve a hatvanas évek elejének irodalmi életére: a hatalomról szóló vitatott művek egy része sötétebb képet mutatott ugyan a valóságosnál, s nem maradt mentes a téves gondolati általánosításoktól sem, mégis, általában a segíteni akarás, a „veszély” állandó jelenlétére való felhívás volt a jellemző ezekre. Ehhez képest túlzottnak látszik a türelmetlenség, amellyel a kritika egy része ezeket a vitatott szemléletű műveket fogadta. Így történhetett meg, hogy míg *Az ötödik pecsét* 1963–64-ben még elég sok elítélő véleményt hív életre, addig *Az áruló* 1966–67-ben már – a változott helyzetnek s részben a *Húsz óra* megjelenésének köszönhetően – sokkal árnyaltabb és értőbb elemzésben részesül.

A kérdéskört tovább bonyolította az is, hogy a lélektani sík mindkét részről – író és kritikus – többnyire rejtve maradt, s nem ugyanazon dolog két oldala került egymással szembe, hanem a különbözőnek, sőt ellentétesnek látszó hatalom és erkölcs. Az erkölcs abszolútként jelentkezett, s nem úgy, mint a hatalmon levő ember személyiségének átformálódását – olykor eltorzulását – követő változó rendszer. (S mindez csoportra, közösségre is érvényes.) Hatalom és erkölcs valóban szembekerülhetett, és szembe is került egymással, de az ellentét kibékíthetetlené abszolutizálása elfogadhatatlan. Viszont elfogadhatatlan egy olyan feltételezés is, amely az egyes művekben kibékíthetetlenként megjelenő ellentétet mindig úgy értelmezi, hogy az író általában ilyennek látja hatalom és erkölcs viszonyát.

Sánta műveiben néhány – a mélypontra született – novella kivételével nem is úgy vetődik fel a kérdés, hogy vajon összeegyeztethető-e hatalom és erkölcs, leküzdhető-e egyáltalán a hatalom „fertőzetének veszélye”, hanem úgy, hogy miképpen kell és lehet erkölcsösen cselekedni – bármilyenek is a történelmi körülmények. Vagyis Sánta a válság után nem a hatalmat általánosítja, hanem az emberi cselekvés lehetőségeit. Nem azt mondja, hogy minden hatalom egyforma, hanem azt, hogy mindenféle hatalomban, mindenféle helyzetben lehet erkölcsösen cselekedni. S emellett mondja azt is – ez kétségtelen tény –, hogy a forradalmi – a szocialista – hatalom

ez idáig (1956-ig) nem tudta a „bármilyen” jelzöt egyértelművé módosítani. A hatalomról gondolkozva az izgatta Sántát és legtöbb művészársát, hogy mi lesz a forradalomból, hogy a győztes forradalom által kiépített hatalmi szervezet, forradalmi erőszak politikája, indokolt-e és meddig? Hogy szükségszerű-e, elfogadható-e a jó erőszaka? (Történelmi és etikai jó itt egybefonódik.)

Hogy a kérdésre választ adhasson, Sánta tanulmányozni kezdte az emberiség történelmének forradalmait. Vallomást is tett erről eligazító érvénnyel:

„Hosszú ideig volt mindennapi, vissza-visszatérő olvasmányom a Francia Forradalom. Ma sem értem a végére, s ha valahol, hát itt, ezekben az esztendőkbén, hónapokban, napokban és órákban találok mindazt, ami felől holtunkig nem szűnünk meg kérdezni önmagunkat, ha dolgunkat a szabad gondolkodásban és nem a mindenáron való fennmaradásban látjuk, s ha művészetünket nem attrakciók produkálására szánjuk csupán. Sokszor tettem fel magamnak a kérdést: mit tettél volna Párizsban? Meddig mentél volna? – magyarul: mennyit vállaltál volna az erőszakból? Hol »kapcsolódtam« volna le, ha szabad így kifejeznem magam? Hol fordultam volna talán éppenséggel szembe a forradalommal? Mi történt tulajdonképpen? Hogyan és miként léphet előbbre az emberiség?”¹

Már e pár sorból is világos lehet számunkra, hogy Sánta egész vívódása egy téves elmélettel politizáló történeti szakasz általánosítását eredményezi – egyelőre. Az osztályharc éleződéséről szóló sztálini elmélet és ennek tragikus gyakorlata a magyar szocialista forradalom fejlődését is messzemenően deformálta. Sánta is tisztában van azzal, hogy a győzedelmeskedő forradalmi hatalomnak feltétlenül szüksége van az erőszak alkalmazására. S tudja azt is, hogy ezt az intenzív s időben rövid szakaszt egy hosszú, az erőszakot visszaszorító korszaknak kell követnie. Nálunk 1949 után nem volt már éles forradalmi helyzet, ezért az erőszak általános alkalmazása nem volt többé szükségszerű. Történelmünk 1957 után nem indulhatott „tisztá” lappal, nem folytathatta közvetlenül ott, ahol

¹ *Olvasmányaim. Kortárs*, 1968. 3. 452.

1949-ben a kitérő megszakította a szocialista népköztársaság egészséges fejlődését, s így a felemás örökség máig megtalálható, s ez újólág csak megzavarta az alkotók egy részét. Főleg közvetlenül 1956 után volt nehéz a tisztánlátás, hiszen 1956 tragikus eseményeit a tudat sokszor úgy tükrözte, hogy a nép és a párt került egymással szembe, elkeserítő körülmények között, hogy a forradalom „elfeledkezett” a nép érdekeiről, s ezért a nép elhagyta a forradalom ügyét.

A francia forradalomnak a győzelme után sohasem volt olyan szakasza, amelyben nyugodtan létezhetett volna, tehát amely a forradalom intenzív szakaszát harmonikusan lezárta volna. Külső és belső ellenségek, nagyon is jelenvaló ellenségek légijával kellett számolnia. Így szükségképpen nyúlt a forradalom az erőszak alkalmazásához, szükségképp, még ha a mértéket nem is mindig tudta tartani.

A mi 1945 utáni forradalmunknak még a formális elemzés szerint is egészen más szakaszában következtek be a torzító tévedések. Ha a külső és a belső ellenség a francia példához hasonló helyzetben lett volna (mint volt nálunk 1919-ben), akkor ezt nem állíthatnánk ilyen határozottan.

Franciaországban lényegében a forradalom fordult szembe önmagával. Nálunk is szembefordult a forradalom önmagával, de csak részleges érvénnyel. (Szépen vall erről a *Hűsz órában* Igazgató Jóska.) Céljai megmaradtak, csak rossz eszközöket is alkalmazott elérésükhöz. A forradalom második szakaszában is az első szakasz követelményei szerint akart cselekedni a belső helyzet hibás elemzéséből kiindulva. Igaz, a „külső ellenség”, a hidegháborús helyzet segített kiélezetten folytatni az osztályellenség elleni harcot, ám csak a valódi osztályellenség ellen lett volna szabad harcolni. Így a hatás egészen más lett – amint ezt 1956 is megmutatta. A szocializmusban érdekelt erők egységfrontja egyre formálisabbá vált, egyre jobban kiéleződtek az ellentétek, s egy esetleges külső ellenség így sokkal több belső erőre támaszkodhatott volna az 1950-es évek elején.

A francia forradalomról elmondottak lényegében minden korábbi forradalomra érvényesek. Tehát a huszitizmusra is, amelynek világát *Az áruló*ban gondolatai felruházására használja Sánta.¹

A forradalmi erőszakról általános igazságként legfeljebb annyi mondható el, hogy szükséges rossz. Szükséges: az emberiség előbbre haladásához. Mindaddig, míg osztálytársadalmak léteznek. Ez a felismerés persze nem olyan látványos, mint az erőszak általános elvetése, de nélkülözhetetlen történetfilozófiai alapigazság. S hogy erre a következtetésre is lehet jutni, arra szép példa Illyés Gyula verse: *A reformáció genfi emlékműve előtt* (1946).² Az író itt is szellemeket idéz – Václáv és Jan társait ugyancsak a reformáció korából, s e szellemek itt is nagy s eldönthetetlennek tetsző csatát vívnak. E csata itt – hiszen versről van szó – *közvetlenül* az író belső küzdelmeként ábrázolódik, s ugyanúgy eldönthetetlennek látszik sokáig: „– kondult bennem is, ahogy várható volt, / a túlsó torony az innen valóra / és attól fogva mind a kettő bongott”. Illyés egyértelműen dönt: harc nélkül, áldozatok nélkül nem léphet előre az emberiség, „nincs visszafelé út”. Ellene vethetnénk, hogy könnyű volt Illyésnek egészen más történelmi körülmények között ilyen optimistán megválaszolni a kérdést. De be kell látnunk, hogy a kérdés égetővé csak akkor válhat, amikor a forradalomban – vagy általában a világtörténelemben – erőteljesek a disszonáns elemek. S ez így volt az Illyés-vers keletkezésekor is.

Az áruló történetfilozófiai elmélkedés, s mint ilyen, szükségképp egy történelmileg jelentős időpontban játszódik. De mivel csupán történetfilozófiai töltésű műről van szó, a konkrét történés csak a gondolatok képi megjelenítésére szolgál, s ezért önálló élete nincs. Klasszikus értelemben tehát semmiképp sem történelmi regény. De

¹ Nem egészen így értelmezi ezt a mű drámai változatának elemzésében Almási Miklós (*Parabolák és történelemfilozófiák. Kortárs*, 1968. 8. 1333–1334.). Ő a tragédia magjának a törvénysértő pereket, „a Rajk-típusú magatartás világtörténelmi drámáját” látja. Ám Sánta a személyi kultusz problémáját *általában* s nem a perekre szűkítve veti fel.

² Utal a regény és a vers kapcsolatára Fehér Ferenc (*Alföld*, 1966. 9. 75–77.) és Tamás Attila (*Tiszatáj*, 1967. 2. 162–167.).

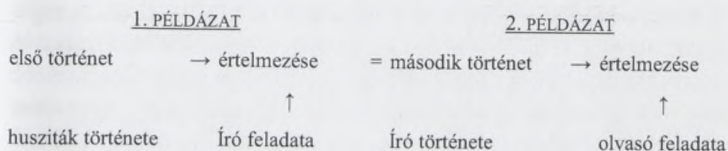
kérdés, hogy nevezhetjük-e áltörténelmi regénynek? Ezen az alapon a 20. század számos regényét álregénynek kellene neveznünk, hiszen sajátosságaik nem idomulnak a megszokott műfaji jellemvonásokhoz. Nem inkább olyan művel állunk-e itt szemben, amely azt bizonyítja, hogy történelmi regényt sem lehet már a régi módon írni? Az igazán értékes történelmi regény ma már nem állíthatja középpontba az eseménytörténetet, az inkább csak annyiban érdekes, amennyiben az emberi tudatról, az emberiség mivoltáról való ismereteink gazdagításához hozzájárul, ahhoz keretül szolgál. Hiszen megírhatta volna Sánta ugyanezt a vívódást áttételesen is, vagyis a képi megformálást állítva középpontba, s az olvasóra bízva az értelmezést, legfeljebb néhány írói magyarázattal segítve őt ebben. Más eszköz is rendelkezésre állt volna ehhez – például az ironia. De Sánta nem a történelem valamely meghatározott korszakát kereste egy bizonyos gondolat ábrázolásához. Megszerkesztett egy cselekménysort, amely számos (hite szerint minden) forradalmi helyzetben „lejátszható” lenne. A huszitizmus kora csak jelzések erejéig nyomul be a regénybe, és semmi lényegi funkciója nincs.¹ Legfeljebb annyi, hogy a nagy időbeli távolság erősítheti az általános érvényre törekvő gondolatot, az időtlenség képzetét. S még az is indokolhatja épp a huszitizmus megjelenítését, hogy ez a forradalmi mozgalom is „hőskor” volt, egy új világ megteremtésének egyik első kísérlete.

Sánta tehát egy sajátos – ritkán létrehozható – történelmi regénytípust alkotott. Olyat, amelynek kizárólagos témája a történelem értelmezése. Ezért különösen groteszk a regény történelmiségének megkérdőjelezése. Az *áruló* nem általában az emberi cselekvés lehetőségeit és értelmét vizsgálja, hanem a nagy történelmi sorsfor-

¹ Jaroslava Pasiakova (*Irodalmi Szemle*, 1966. 6. 570–573.) paradox módon úgy látja, hogy a huszitizmus csak ürügy a regényben, de a huszitizmus filozófiai értelmezésében Sánta jutott a legmesszebbre a mozgalommal foglalkozó írók közül. Pedig világos, hogy Sánta nem a huszitizmus konkrét problémáit kívánta értelmezni. Hasonló kettősség nyilvánul meg Falus Róbert már említett tanulmányában is. Áltörténelmi regénynek nevezi a művet, később érvelésében mégis hangsúlyos lesz, hogy itt a huszitizmusról van szó.

dulókat átélő emberét. Kétségtelen, hogy itt az általánosításra számos lehetőség adódik, de bizonyos az is, hogy a túláltalánosítás veszélyét elkerülni nehéz.

Az áruló azért nem lesz pusztán történetfilozófiai dialógus, mert a gondolati anyagot egy valóságosan lejátszódott parabolikus történet kapcsán fejtik ki a szereplők. Igaz, hogy *Az ötödik pecsét*hez képest itt fordított, s ezért sokkal elvontabb a sorrend: nem a meditálásból nő ki a példázat, hanem a példázat indukálja a véleménycserét. Ez a forma sokkal közelebb áll a példázat – a tanítómese – eredeti formájához: elhangzik egy történet s azt kell értelmezni. Az újszerű Sánta regényében az, hogy a történettel mozaikokban ismerkedünk meg, s a mozaikokból áll össze az egész – (hasonló módszert alkalmaz a *Hús órában* is) –, másrészt hogy az író nem vállalkozik az értelmezésre. Az árulót formailag az teszi modern példázattá, hogy szakít a hagyományos történet és értelmezése szerkezettel, a „szájbargós” módszerrel. A történet értelmezése szinte maga is külön történetté nő ki magát (a regény befejező része), egy újabb példázattá, ahol az eredeti történet értelmezése az Író feladata lenne, ezzel nem tud megbirkózni, s ez maga a második történet. Így végső soron mindkét történet értelmezése az olvasó feladata lesz, aki maga is aktív szereplővé kényszerül: mintha ott lenne a szobában, az Író bőrében:

Az áruló szándéka egyértelműen pozitív. Mit kell tennünk, kérdezi Sánta, hogy az emberi lényeg kibontakozhasson, hogy az emberiség normálisan élhessen, azaz boldog lehessen. Vagyis: hogyan kell élnünk?

Hogyan is állunk hát a boldogsággal, azzal, amelyik Václáv állítása szerint a vállán ül madár alakjában? A regénybeli Író ezt az

állítást elhinné szívesen, de mintha nem látná azt a madarat. Ezért mondja a huszitanak: „Nézze: a fejem őszül, és idő előtt, bizony jóval idő előtt! Egészség? Egészséges-e az ember, aki magával tölti az éjszakáját ahelyett, hogy az ágyában feküdne, és aludna, ahogy illik? Fantomokkal tölti meg a lakást, s mit sem tud a nyugtató álomról? Hát hogyan is állunk akkor a boldogsággal?”

Kik ezek a fantomok? Négy magatartástípus képviselői. Sánta egyik vallomásában így jellemezte őket:

„Én négy magatartásformát igyekeztem megfogalmazni egy mozgalmas történelmi időszakban, nevezetesen a huszita háborúk idején. Kérdés, hogy az általam öröknek ítélt magatartások közül melyik a leghelyesebb, vagy így is mondhatjuk, a legkevésbé rossz? Az egyik a bölcsnek tetsző, kiművelt, látszólag ártalmatlan cinizmus, amelyet nem a divat szült, amely, mielőtt ilyenné vált volna, végiggondolta az életet és a világot. Afféle epikureista, sztoikus ízekkel fűszerezett, vonzó, megszenvedett cinizmus ez. A másik az örök emberi optimizmus, lázadás, nyughatatlanság, a végérvényes elkötelezettség a fegyverhez, az erőszakhoz. A megújulni kész újrakezdés magatartása ez, amit egyszerűen így fogalmazhatnánk: nem nyugszunk, amíg rendbe nem szedjük a dolgainkat. A harmadik magatartást Zsitomir, a császári képviseli. Konzervatív figura. Ignótus idézte az egykori *Világban* Széchenyi következő mondását: »Minden felkelésnek az ellenszere a reform.« Nos, ennek a zsitomiri logikának vannak rokonszenves vonásai, de regényemben erős kritikát is kap, hisz a népet a reformokból kizárja, és valahol itt a tévedése. Arról nem is szólva, hogy a legjellegzetesebb példa, Anglia – egyúttal ellenpélda is. Mert igaz, hogy a reformer angoloknak háromszázhusz éve nincs forradalmi megrázkódtatásuk, de igaz az is, hogy ezt a nyugalmat egy forradalom gyümölcseként élvezik, ehhez Károlyt le kellett fejezniük. Végül a negyedik magatartás a regény Parasztjáié. Ez a legegyszerűbb. Persze nem azon van a hangsúly, hogy paraszt; a kor diktálja, hogy parasztként jelenjen meg. Ő a mindenkori legalullevő, aki pesszimistán belenyugszik a sorsába, hordozza a megkövesedett tragikus hitét, hogy semmi nem fog változni soha, ezért egyet tehet csak: hagyja, hogy

elzúgjanak fölötte a történelem különböző harcai, ő közben menti, ami menthető.”¹

Miképp kerül egymással kapcsolatba a négy típus? Václáv eredetileg császári volt, Jan pedig huszita, aki a maga hitére térítette Václávot. Ezek után Eusebius – a cinikus pap – Jant téríti császári-vá. Így kerülnek újból szembe a katonák egy csatában, ahol megölik egymást. Mindketten abban a hitben haltak meg, hogy igazságot szolgáltatottak, s megbüntették az „árulót”. A paraszt mindkét táborban szolgált, s mindegyikből megszökött. Ő temeti el a két katonát közös sírba, ahol egymást átölelve nyugszanak az egykori ellenségek.

Az *áruló* ennek az eseménysornak a felidézése-rekonstruálása szerint alakul. Az Író pontosan ismeri a történeteket, kiigazítja, kiegészíti a többiek emlékezetét. A felidézés tehát azt a célt szolgálja, hogy mind a négy szereplő megismerje az egész történetet. Hiszen életükben csak egyes oldalait, a teljes igazság egyes összetevőit ismerhették. Azt mondják el, amit tudnak, s úgy, ahogyan ők látták a dolgokat. A regény szerkezeti felépítése tehát sokban rokon a *Hűsz óráéval*. De míg a *Hűsz órában* van olyan szereplő, aki a teljes igazság birtokába jutott (Igazgató Jóska), itt nincs. A *Hűsz órához* hasonló feloldás tehát itt nem jöhet létre. Az *áruló* azért lehet elvontsága, hőseinek statikus volta ellenére jó regény, mert ez az írói technika új és új feszültségeket hoz létre a szereplők között. Nem történik valójában semmi, az új ismeretek mégis másképp láttatják a szereplőket.

A paraszttal már beszélt az Író, az már a konyhában üldögél, amikor „Este tizenegy órára megérkezett Václáv Jásek”. A huszita. Vele indul a beszélgetés. Majd sorba lépnek be a többiek: a paraszt (az Író hívására), majd Eusebius, Jan. A paraszt távozik is, amint meghallgatták és kikérdezték, menekül a konyhába vissza. Jan érkezésével válik teljessé a gárda, most már valóban négy magatartás szembesülhet.

¹ Film Színház Muzsika, 1968. február 3.

Jan és Václáv újra megvívja a maga harcát, ezúttal nem karddal, hanem érvekkel. Egymásnak esnének, de az értelem fegyelme viszsza-parancsolja őket. Igen, de a választást nem lehet elodázní, az Író számára is kényszerítő erejű a négyféle igazság. Állást kell foglalnia: kinek van igaza? A torkának szorított kés – amelyet Václáv keze tart – a valóságot jelképezi, amely a tisztességes ember számára kötelezővé teszi, hogy a gondolatot végiggondolja. S csakis Václáv tarthatja a kést, mert az ő életigazsága az egyetlen, amely szükségesnek tartja a világos beszédet, „nyílt szóval, földetlen arccal”.

Az Írónak választania kell s most kerül igazán nehéz helyzetbe. Hiszen négy lehetőség közül választhat csupán, s ez a négy szerinte csak úgy létezik, amiképpen felidézte őket. Tehát a forradalmár lényegi jegye volna „a végérvényes elkötelezettség a fegyverhez, az erőszakhoz”. A paraszt hite pedig, hogy „semmi nem fog változni soha”, ezért egyet tehet csak: „hagyja, hogy elzúgjanak fölötte a történelem különböző harcai, ő közben menti, ami menthető”. Vagyis az igazi választás e szerint a történelemfilozófia szerint nem is lehetséges. Hiszen könnyű az Író dolga, amíg csak Eusebiust és Jant kell elbocsátania.

Mert könnyű Eusebius szelíd cinizmusával leszámolni. A pap azt hirdeti: „Semmi sem méltó az ég alatt, hogy letöröljünk miatta akár egyetlen mosolyt is az ember arcáról!” A hangsúly itt a semmin van. Eusebius tipikus képviselője annak az értelmiségi magatartásformának, amely anyagi biztonsága alapján könnyűszerrel felejtkezik el a „mocskos életről”, s előle a szellemi világ hamis harmóniájához menekül. Ennek az egoista filozófiának nincs történelmi kifutási lehetősége, hatása rendkívül káros. Ezért jogosult Václáv gyűlölete, ezért van igaza: „Amikor aztán elém hozta ezt a papot, akkor azt mondtam magának, hogy semmi a gyűlölet, amit a paraszt iránt érzek, ha erre a bitangra tekintek, mert mint a kígyó, úgy mérgezi meg az embert a hitványságával, úgy veszi el erejét tőle, hogy élvezetet és hitetlenséget kínál. Gyűlölöm, mert ő az ember halála!”

Ugyancsak könnyű Jan Zsitomirt elküldeni, a reformer konzervativizmus képviselőjét, akinek korántsem csak ott keresendő a

tévedése, hogy a népet a reformokból kizárja, hogy a nép nélkül akar a népért küzdeni. Hisz ilyenfajta veszély Václáv nézeteit is fenyegeti – alkalmazásukkor.

Jan legnagyobb történelmi tévedése, hogy a forradalom szükségességét általában tagadja. Széchenyi konkrét történelmi helyzet elemzéséből kiindulva tartotta tévesnek a forradalmi utat. De gyakorlati cselekedeteivel Széchenyi épp a forradalom előkészítőinek egyike lett, 1848-ban a forradalom mellé állt, s amikor már nem tudta követni a felgyorsult változásokat, akkor félreállt. Jan viszont elárulja egy éppen működő forradalom ügyét, a másik oldalra áll, s nemcsak gondolataival, de cselekedeteivel is. Óriási a különbség a Széchenyi-féle és a Jan-féle magatartás között, s a regény ezt a különbséget nem látja, mivel a forradalom történeti szükségszerűségét sem látja világosan.

Václáv tehát jogosan ítéli el ezt a magatartást is: „Aztán azt mondtam magának, amikor idehozta elém ezt a katonát, hogy semmi a gyűlölet, amit a paraszt és a pap iránt érzek, semmi a gyűlölet ahhoz képest, ahogyan ezt gyűlölöm. Mert ő a mozdulatlan-ság, mert ő minden életnek a halála, mert felbérelt nyelv a gonosz-ság szolgálatában, mely értelemmel fedi a gyalázatot! Nincs, akit jobban gyűlöljek nála!”

Eusebius és Zsitomir minden látszólagos különbözőségük ellenére lényegében azonosak. Mindkettejüknek a mozdulatlansághoz, a fennálló rendhez való vonzódás a fő vonása. Vagyis éppen a dialektikát kapcsolják ki a világgépükből. A haladás lehetőségének cinikus tagadása és a haladást csupán evolucionista úton elképzelni tudó nézet – főleg forradalmi helyzetben – csak egyetlen ügyet szolgálhat: az ellenforradalomét.

Ezért tudja Václáv ítélete után – s attól függetlenül – az Író is elköldeni, azaz elítélni, pusztulásra ítélni ezt a két figurát. Ez sem könnyű dolog, s a regénybeli Író megértő békével búcsúzik tőlük, borral kínálja őket, s előbb maga is iszik. Nem könnyű az elbocsátás, mivel önmagukban rokonszenves elemekkel vannak tele Eusebius és Jan nézetei is. Ám ha szembesítjük őket a paraszt és Václáv igazságával, eltörpül mind, ami bennük elismerésre méltó.

S még inkább így van ez, ha figyelembe vesszük azt is – amire az író nem gondol –, hogy másképp kell ugyanazt az életelvet forradalmi helyzetben megítélni.

S ha Eusebius és Jan eltávoznak is, ott marad továbbra is búcsúszavuk. Eusebius mondja: „a szemeitek olyanok lesznek, mint a megfagyott tavak, szívetek, mintha nem is szív lenne, kezetek elfelejt majd simogatni, és a szátokról elfogy a mese, nem fogtok kiülni a kaputok elé, ha megöregedtetek, és a fiaitok megszűnnek énekelni. Mert rendet fogtok teremteni ezen a földön – és sírni fogtok, sírni, sírni, sírni...” Jan pedig így köszön el: „És ne nyugodjon, és küldjön mindenkit a halálba mindaddig, míg egyetlen ember marad a földön, egyetlen és az utolsó: aki elsírja majd az ész és az értelem tragédiáját!” Az erőszak ellen kíván a sírással külön kiemelten tiltakozni mindegyikük a nyugalmasabb emberi élet szebb voltára célozva, s mivel ezek a szavak már a második példázat keretében hangzanak el, nem annyira a konkrét forradalmi helyzetre kívánnak utalni, inkább egy általánosabb figyelmeztetés szeretne ez lenni. De ennek a feladatnak nem tudnak Eusebius és Zsitomir szavai megfelelni, hiszen konkrétan mégiscsak a forradalmi erőszakra van szó mindvégig. Ami a *Halálnak halálában* elfogadhatóan a helyén volt, az itt eltorzul. Mert egészen más a zsarnokság erőszakpolitikája és más a forradalomé. Így az ellenük való tiltakozás is mást jelent. S hogy Sánta ezt a különbséget látja, annak a novella és a regény párhuzama világos bizonyítéka még akkor is, ha Sánta szeretné *mindenféle* erőszaktól megkímélni az emberiséget.

Az *árulóban* mereven szétválasztódik a kérdés: erővel vagy értelemmel kell-e küzdenünk céljainkért? Itt nem kerül szóba a *Hűsz óra* – s a történelem – helyesbítése: erővel és értelemmel egyaránt. Jan és Eusebius igazsága távozásukkal sem lesz súlyosabb. A gondolati erőtlenségen túl a szerkezet sem teszi ezt lehetővé: a befejező jelenetsor utolsó része az övékénél sokkal súlyosabb kérdéseket érint.

Mert mit tegyen az Író a színen maradó paraszttal és Václávval? A népet válassza vagy a forradalmat? A kérdésfeltevés abszurd. Megválaszolhatatlan. Nem tud Sánta sem mást tenni, mint hogy a parasztot megszökteti a beszélgetés színhelyéről, ahol így végül

Václáv marad. Az Író tehát megmenekül a választás kényszerétől. Ez a kényszeredett feloldatlanság adja a befejezés alaphangulatát. Mert az Író nem örülhet, hogy a paraszt megszökött. S ami különösen fájdalmassá teszi a szökezt: Václáv hagyta, hogy a paraszt távozzon. Nem akadályozta meg. Sőt eleve Václáv tette fel úgy a kérdést, hogy négyük közül az egyik maradhasson életben. Václáv tehát szintén nem látja világosan a forradalom és a néptömegek kapcsolatát, a nép nélkül akar a népért küzdeni. S ez tévedés.

A Václáv-figura világosan visszavezethető a szocialista hatalom és a néptömegek közti távolodás esztendeire. De így Václáv nem a forradalmár örök típusát képviseli (ilyen nincs is), hanem a forradalmárlétnek egy tévesztett lehetőségét. A szocialista forradalomig a történelem valóban mindig olyan volt, ahogy a paraszt is látja: a néptömegeket csak felhasználták a hatalom megszerzésének érdekében, de a megszerzett hatalomból kirekesztették. Nálunk 1945-ben végre győzött az a történelmi erő, amely valóban a néptömegeknek szerezte meg a hatalmat. A kettőnek: Václávnak és a parasztnak, vagy konkrétan: a forradalomnak és a népnek egynek kell lennie. Az áruló keletkezésének forrásvidékén ez az egységazonosság nem létezett. És nemcsak az Író tudatában, de a valóságban sem. Az Író szeretné, ha létrejönne a szövetség, s a két alak, a két magatartástípus összeolvadna, hogy senkit se kelljen elbocsátania, de a valóság közbeszól: a paraszt eltűnik. Václávnak ezt meg kellett volna akadályoznia. S ha ezt nem tette, akkor Václáv a voltaképpen áruló.¹ Ezért nem iszik vele búcsúzóul az Író.

Ki az áruló? Mit jelent a regény címe? Ez a kérdés minden kritikust erősen foglalkoztatott, bár volt, aki elintézte azzal, hogy mindeki áruló. Az értelmezés nehézségeit könnyebb feloldani, ha a regény szerkezeti felépítésére gondolunk. A kettős parabolára. Az első példázat történetében valóban „áruló” volt Jan, Václáv s a paraszt is. A két katona hitet változtatott, a paraszt pedig hit nélkül

¹ Így értelmeztem a regényt egy korábbi dolgozatomban is: *Acta Iuvenum*. Az ELTE Bölcsészettudományi Kar KISZ VB tudományos kiadványa. 1967. I. 199–208. Ezen túl a szakirodalomban egyedül Kulcsár Szabó Ernő látta hasonlóan. (*Történelem és normális konfliktus*. In: *Együtt*. Debrecen, 1971. 141–163.)

hagyta ott mind a két tábornok. De világos, hogy az első példázat előtanulmány a másodikhoz, az igazán fontoshoz.

Árulkodik erről mindennél erősebben az is, hogy Václáv és Jan pálfordulása különösebben nem izgatja az Írókat.¹ Sőt egy kissé relativizálni is szeretné a kérdést. Megint a túlzott történeti általánosítás a ludas ebben. Sánta maga megírja, hogy Erasmustól idéz egy jelenetet: az angol és a francia püspök ugyanazt prédikálja a katonáinak az azincourt-i ütközetben,² s hozzáfűzi: „Ezen lehet nevetni, ezen szabad és kötelesség gúnyolódni.”

Érdekes, hogy egyik előadásában Déry Tibor is felhasználja egy példázat erejéig az azincourt-i csatát. Egy angol és egy francia katona hőstettét hasonlítja össze. Az ő dilemmája: az erkölcsös tett vagy a tett politikai mozzanata kerüljön-e előtérbe a téma írói feldolgozásakor. Mert „Ha egy közösség érdekében használom a tolat, akkor óhatatlanul egy másik közösség ellen írok”.³ Déry itt nem tisztázza azt, hogy minden közösség az emberiség nagy közösségének alárendelten valósíthatja csak meg szándékait. Sánta számára viszont – mint Erasmusnak is – a balgaság példáját mutatja a két nemzet szembenállása. Václáv *közvetlenül* rossz következtetést vont le a püspök prédikációjából. Hiszen történelmi tény az, hogy a franciák igazságos harcot folytattak az angolok ellen: a nemzeti állam megteremtéséért küzdöttek. S ha a zsoldos hadsereg nem is, de a Jeanne d'Arc vezette népi mozgalom felszabadította Franciaországot. A francia püspökök Azincourt-nál nem érdemes gúnyolódni.⁴ De *közvetetten* Václávnak mégis megvilágosító volt a csata:

¹ Sánta nem tartja szükségesnek a motivációt. Ellentétben például Mészöly Miklóssal, akinek *Saulus* c. regénye (Bp., 1968.) Sántáéval egy időben jelent meg, s aki épp a pálfordulás lélektani ábrázolását állítja a középpontba. A személyiség drámáját. Szemben Sántával, akit a közösség drámája izgat.

² A százéves háború egyik jelentős ütközete 1415. október 25-én. A franciák súlyos vereséget szenvedtek, az angolok Párizst is elfoglalták. Az idézet az *Olvasmányaimból* való. (Kortárs, 1968. 3. 451.)

³ *Az irodalom és hatása. Kortárs*, 1963. 10. 1521.

⁴ Más helyzetben jogos lehet egy formailag hasonló csata efféle értékelése. Juhász Gyula háborúellenes verse, a *Notre Dame de Lorette* a francia és a német katonák harcát idézi fel: „A lorettói Notre Dame, / Nem német, nem francia, / Neki csak fáj,

ez indítja el azon az úton, amely a huszíták táborába vezeti. Saját népének felszabadításáért kezd harcolni.

Az *áruló* hangsúlyos befejező részében csak egyetlen áruló van: a parasztot szökni hagyó Václáv. S a pontosan megfogalmazott cím nem is hagy kétséget afelől, hogy csak *egyetlen* regényalak az áruló. A Václávot illető kritika ellenére a négy felvázolt magatartás közül az övével tud leginkább azonosulni az Író. Nemcsak a történelem valóságos logikájának megfelelő befejezés kényszere következtében. A négy életrehívott alak közül mindenképpen Václáv a középponti. A paraszt után ő érkezik másodikként. Mindvégig jelen van, elsősorban ő szembesül mindenkivel.¹ S nemcsak fantomtársával, de magával az Íróval is. Václáv irányítónak vesz részt a beszélgetésben, ő a cselekvő erő. Mindenkit jellemez, értékkel, még magát az Író is.

A paraszt és Václáv közötti szétszakítottságot formai elemekkel is hangsúlyozza Sánta. A paraszt többnyire nincs jelen a beszélgetésben. Ha ott van, akkor is inkább hallgat, s ha felel, mintha bíróságon vallatnák. A paraszt a cselekvő Václávval szemben *elviseli* az eseményeket. Rá inkább csak hivatkoznak. Sánta minden rokonszenve a paraszté, a legmelegebben, a legazonosulóbban őt ábrázolja. A legtisztább hévvel a paraszt nagymonológiát fogalmazza meg. S az sem véletlen, hogy a parasztot hívta életre elsőként. Hiszen nemcsak a távozási, de a színrelépési sorrendnek is jelentősége van. Némiképp túlzóan is. A paraszt, azaz a néptömegek mindenekelőtt való voltát sugallja, s erősíti a szakadást: mintha a nép csupán egy statikusan létező tömeg lenne, a vegetatív létre kényszerítve minden időben, s mintha a néptől függetlenül léteznének a társadalom hajtóerői, a forradalmi mozgalmak. Sánta tehát a néptömegek történelmi szerepét pesszimistán látja ebben a regényben. A Marx előtti történetfilozófia általánosan idealista voltának ennyiben megfelelnék nézetei. De különböznek is attól. Sánta nem a kiemelkedő történelmi személyiség történelemformáló erejét hangsúlyozza,

fáj, egyre fáj, / hogy vérzik drága fia.” (1915). Az emberiség nevében itt joggal tiltakozik a költő az igazságtalan háború folytatása ellen.

¹ Észrevette ezt kritikájában Oltyán Béla. *Jelenkor*, 1966. 9. 892–894.

hanem a forradalom élcspatáét. Csak arról, a marxizmus történet-filozófiája, a történelmi materializmus szemléletével magától értetődő dologról feledkezik itt meg, hogy a forradalmi élcspatot mindig a néptömegek hívják életre, s mindig ezek a néptömegek teszik lehetővé a működésüket is. S amiként félreértés a forradalom és az erőszak végleges azonosságát feltételezni, ugyanúgy tévedés a néptömegeknek tulajdonítani általánosan és minden korra azt a nézetet, hogy soha semmit nem lehet a sorsukon változtatni.

De – s ezzel válik *Az áruló* igazán jelentős művé – Sánta a paraszt alakját is kritikusan ábrázolja. Mert nemcsak Václáv árulja el a parasztot, a paraszt is a forradalmat. A részvétel jogáról, saját sorsának alakításáról mond le a paraszt a szökéseivel (a huszita táborból s a beszélgetés színhelyéről). Sánta az ő számára elfogadható mentséget talál: az élet fenntartása és újratermelése a legnagyobb törvény. Ezért tudja a legmagasabb hőfokon interpretálni a paraszt igazságát:

„Háborúba mentem, uram! és nem is akármilyenbe. Keservesebb háborúba, mint amilyentől megszöktem. Mert megszöktem – úgy igaz! Szöktem a kisebb háborúból a nagyobbba, a könnyebbtől a keservesebbe, hogy felneveljek kilenc gyermeket! Kilencet, mert hatot a földnek adtam. Ebbe a háborúba szöktem én. Különb sebeket osztogatott az én háborúm, mint a maguk verekedése, mert aki kardtól kap sebet, egy hónap kell hozzá, hogy behegedjen, mert akinek kard járja át a szívét, az ott hal meg nyomban, és tán a fájdalmat se érzi. De amit én kaptam sebet, nemhogy egyszer, hogy behegedjen aztán, nemhogy kardtól, hogy helyben végezzen velem... Ez micsoda háború? Itt nem kard hasít, hogy behegedjen aztán, de a nyomorúság öl részenként és apránként, hogy tovább tartson a szenvedése és kínlódása az embernek. Mi hát a férfi dolog, hát micsoda háborúból szöktem én és micsoda lapulásra bújtam? Micsoda bújásra, hogy mentsem magamat?”

Ez az igazság Sánta egész munkásságának egyik kedves gondolata. Minden másnál fontosabbnak tartja a felnőtt emberi személyiség kialakulása szempontjából ezt a felelősséget: „Az embernek meg kell tanulnia, hogy nem passzióiért él a földön. Ezt elsősorban

a házasság felelősségében tanulja meg. Nagy próba ez. De enélkül hová kötődik az ember? Mi tarthat meg felelős embernek, ha nem az, hogy emberi sorsokért, gyermekeidért felelsz?”¹

A paraszt fölmentésében az is szerepet játszik, hogy évezredes elnyomorítotttsága nem is igen teszi lehetővé számára, hogy öntudatosan cselekedjék, hogy felismerje saját valóságos érdekeit. Vagyis a nép egésze nem a forradalomért, hanem – legalábbis jelentős részében – a forradalom mellett él. Ezt kell megváltoztatni. Ezért van Václávnak mélységesen igaza, mikor az Író a paraszt nevében ezt mondja: „eddig vertek, hogy láncrafűzzenek, most pedig vernek, hogy levegyék rólam” – így válaszol: „Akkor ez a különbség maga a történelem!” Hiszen Václáv alapelve: „Az ember kard! – ...Az ember kard a gonoszság ellen, az ember kard a tisztességes életért, az ember kard az ennivalóért, a házért, a becsületes öltözetért.”

A csupán a forradalom mellett élés történeti meghatározottságát Sánta nem látja világosan. Tudja, hogy a tény veszélyes dolog, de mind ez ideig öröknek tételezi a paraszt alakjával. Pedig máshol – főleg a *Hűsz órában* – azt is tudja, hogy ez a forradalom mellett élés korántsem örök dolog, hogy 1945-ben az önmagának földet osztó, gyárat építő népre egyáltalán nem ez a jellemző, hogy a távolodás egy későbbi – rövid – szakasz következménye.

Az *árulónak* tehát – azonos alapról felnövően – kettős problematikája van. A forradalom ügye és a nép ügye szétválasztódott – mondja Sánta. Valamelyik ügy szolgálatát nem tudja vállalni, csak a kettőt együtt, de ezt a történelem nem engedi meg a számára. Mi a teendő? A forradalomnak teljesen azonosulnia kell a nép mindenkori érdekeivel, s ugyanakkor a népnek magáénak kell vallania a forradalmat. Ám a nép csak akkor azonosulhat a forradalommal, ha a forradalom „tisztességes” lesz. Vagyis ha a bölcs mértékletesség jellemzi s az erőszak fanatizmusa elkerüli.

A forradalom ügyének ez a moralizáló megközelítése nem mindig lehet indokolt. Forradalom előtti helyzetben a reakció érdekeit

¹ *Új Írás*, 1965. 1. 70.

szolgálja a moralizáló aggodalmaskodás. Petőfinek például egészen másként volt mindennapi olvasmánya a francia forradalom története, mint Sántának. A forradalom morális vonatkozásai csak a forradalom győzelme után kerülhetnek előtérbe, s ekkor szükségszerű is a jelentkezésük. Sánta azonosítja a forradalmi és a forradalom utáni helyzetet. (Ezt a keverést a valóságtól – a személyi kultusztól – „tanulta” el.) Így lesz a fanatizmus a forradalmár Václáv lényegi tulajdonsága. Márpedig Sánta szerint a két legnagyobb bűn a közöny és a fanatizmus. (A közönyt Eusebius testesíti meg.)

Sánta szeret végletesen, vagy-vagyokban fogalmazni. Didaktikailag ez feltétlenül helyes módszer, mert rákényszeríti az olvasót a gondolkodásra, az állásfoglalásra. Ugyanakkor nem mindig tudja Sánta a kérdést helyesen, a művészi alkotás szempontjából igazán termékenyítően föltenni. A végletekben való gondolkodás sokszor kizár olyan lehetőségeket, amelyek pedig a valóságban realizálódnak. Ez a veszély már *Az ötödik pecsét* példázatánál is fenyegetett, de ott az élet dialektikája föloldotta ezt. *Az áruló*ban azonban szinte metafizikusan merevek az „örök” magatartástípusok. Sánta itt nem tartja elképzelhetőnek az „eszményi” forradalmárt. Aminthogy nem tudja elképzelni a forradalom szükségességére ébredő néptömegeket sem. Így a négy felidézett szereplő csak részzigazságokkal rendelkezik. Ezért totálisan megtagadni egyiküket sem lehet. Ez szükségszerű előfeltétel, hiszen az Író nem dolgozhat életképtelen vitapartnerekkel. A történet során a valóság dialektikája mutatkozik meg abban, hogy egyes – rokonszenves elemeket hordozó – részzigazságokat megsemmisít az, ha valós összefüggésekbe ágyazva kiviláglik igaztalan voltuk (Eusebius, Zsitomir), és abban is, hogy más részzigazságok egymást erősítik, ha összefüggésekben igaznak mutatkoznak. De az abszolút igazság csak a két legerősebb részzigazság (a paraszté és Václávé) összeolvadásával, szintézisével jöhet létre. E szintézis vágya reális, hiszen itt nincs kibékíthetetlen ellentét. De nélküle a két magatartás között végleges értékhierarchia nem ala-

kulhat ki, a csúcsra érdemesnek senki sem találta. Ezzel a befejezetlenséggel¹ készlet igazán gondolkodásra a regény.

A két legerősebb részizagság szintézisteremtő voltának felismeréséhez az Író küzdelmes – ám az olvasó számára meg nem jelenített – gondolati úton jut el, s a meditációbeli döntés megszületését még nehezebbé teszik a Sánta által teremtett feltételek. Sánta szíve szerint mind a négy szereplő pozitív gondolatait összeolvasztaná. Hiszen elképzelése szerint itt nem négy ellenfélnek kellene csatáznia, hanem a négy embernek azonos célokért kellene küzdenie. A négy szereplő voltaképpen az emberi személyiség négy részre szakadása – s ezért négy rész-ember vív itt szópárbajt. Ilyenfajta írói ábrázolásmódot figyelhetünk meg a Sántára nagy hatást gyakorló Dosztojevszkijnél is a *Karamazov testvérekben*.² Az *árulóban* az emberi személyiség négyfelé osztottsága miatt nehéz leszámolni Eusebiusszal és Zsitomirral. E lemondással az Író alighanem hősi-esnek érzi magatartását. (Ha tőle függne csak, nem döntene, hanem mindenkitől egyszerre elbúcsúzna.) Azért hiheti ezt, mert itt sem gondol arra, hogy e lemondásra csak a forradalom győzelmének órájáig van szükség, utána már jöhetnek az élet egyszerű és szép örömei, jöhet még az „andalító” művészet is, s legfőképp jöhet a politikában a reformokkal megújulóan dolgozó építés programja. Amiért a forradalom kirobbant.

1968. március 8-án mutatta be a budapesti Katona József Színház *Az áruló* színpadi változatát, az *Éjszakát*. A címváltozás önmagában nem jelent semmi lényegi módosulást.³ A kisregényen különösebb szerkezeti változtatást nem kellett végezni. Mindössze anynyi történt, hogy a regény első két fejezete lett az első felvonás, s a

¹ Utal a befejezetlenségre Miklós Pál: *Az író a művében* c. elemzésében. In: *Olvasás és értelem*. Bp., 1971. 228.

² Török Endre írja: „A négy testvérben az író valójában egyetlen embert osztott négyfelé, magát az embert, fizikai, érzelmi, értelmi és erkölcsi oldalával, fejlődésének négy fokozatát is megjelölve bennük a testitől a szellemiig.” In: *Orosz irodalom a XIX. században*. Bp., 1970. 182.

³ Pusztán arról van szó, hogy Németh László *Az áruló* c. drámája miatt ez a cím a színpadon már foglalt volt. S friss színházi élményként: Németh László darabját az előző évad derekán mutatták be.

négy fejezet így három felvonásnyi lett. Egyébként alig van a drámában olyan mondat, ami ne ugyanúgy lenne a regényben is. Csak meg kellett rövidíteni a regényt: a színpad nem bírta volna el az eredeti terjedelmet, a párbeszédék hosszadalmasságát. Az *áruló* dialógus formája miatt volt alkalmas a közvetlen színpadra állításra. S azért lehetett így is jó dráma, mert a benne levő gondolati anyag, a magatartásformák szembesülései a színpadon is feszültséget tudtak teremteni.

A felületesebb összevetés a rövidítésektől eltekintve azonosnak láthatja Az *árulót* és az *Éjszakát*. Pedig a befejezés nem egészen azonos. A lényeg nem változik, de drámaibb és pergőbb lesz az egész jelenet. S itt nem a kihagyások, hanem a betoldások révén. Nagyobb lesz a Václáv által felkapott kés szerepe. Itt egy „hosszú fém papírvágó kés”-ről van szó, tehát félelmetesebb fegyverről. A regényben az Író nagyon szűkszavúan reagál Václáv cselekedetére és kívánságára. A drámai változatban részletesebben kibontott ez a jelenet. Václáv azt mondja, hogy „Egyet közülünk itt kell tartania, uram, hogy éljen tovább hite és legjobbnak vélt törvényei szerint! Mert valakinek itt igaza van, uram – és valakik hazudnak!” Az Író pedig azt is kimondja, hogy „Utálok a kést!”. S ezt a motívumot erősíti fel még jobban a módosult lezárás. A regény zárómondatában az Író néhány könyvvel a heverőhöz megy, Václáv pedig csendesen eltávozik. A drámában ez történik, amikor ketten maradnak:

VACLAV¹ (*Író mögé lép*) Nem szól rá semmit?...

ÍRÓ (*később*) Legyen béke magával...

VACLAV (*Felkapja a fejét. Értetlenül néz az Íróra, aztán kacagni kezd. Egyre hangosabban kacag. Végül maga is kitekint. Izgatott lesz a kibontakozó város látványától.*) Ilyen hatalmas... ez a város?...

ÍRÓ Igen...

VACLAV (*Egyre növekvő nyugtalansággal nézi a várost. Mint aki máris el akar igazodni benne. Aztán szinte öntudatlanul*

¹ A regényben a szereplő nevének írásmódja Václáv, a drámában Vaclav.

néz a város felé, mint akit ellenállhatatlan erő vonz. Óriási feszültség remeg végig rajta. Már kilépne, amikor különös állapotából felretten. Megfordul, és végignézi a helyiségen. Az Írón marad a tekintete. Elgondolkozva, töprengve nézi az Írót.) Különös fickó maga! Istenemre: különös fickó! (Még nézi egy darabig a mozdulatlan Írót, aztán hirtelen a bottal a levegőbe csap, és gyorsan kilép az ajtón, elindul az erkélyen a város felé.)

S ezután megy az Író a heverőhöz, de nem olvasni kezd, hanem a rádióból hallja a világ minden részéről a háború híreit.

Václáv itt úgy távozik a színről, mint aki valóban tudatában van győzelme minden jelentőségének, mint aki máris indul a városba: cselekedni, folytatni harcait. A szerzői utasítást, amely Václáv lelkiállapotára vonatkozik, sajnos szinte lehetetlen tökéletesen visszaadni, de azért színpadon is érzékeltethető Václáv átalakulása. A halottaiból föltámasztott Václáv valóban életben marad. Nem azért, mert csak neki van igaza, mint hiszi, hanem mert neki van a legtöbb igazsága a többiekkel szemben. Nehogy félreérthető legyen a jelenet, nyilván azért volt szüksége Sántának arra, hogy a háborús híreket harsogó rádióval zárjon. Így viszont túl disszonáns a nézőben maradó kép. A rádió szavát ugyanis óhatatlanul össze kell kapcsolnunk a fémkést ragadó, majd *botjával* távozó Václáv jelenlétével a világban. S így – alighanem az írói szándék ellenére – megint abszolutizálódik az erőszak elleni állásfoglalás. Megint általában ítéli el az erőszakot, nem úgy, mint a regényben, ahol ez differenciáltabban történik. Ott Václáv fő hibája az, hogy a néppel szemben is alkalmaz erőszakot, hogy nem elég türelmes. A drámai változaton is ez a szál vonul végig, de a lezárás a „háború” szó hangsúlyozásával s korábban a kés szerepének megnövesztésével elnyomja ezt a szálát, s így a végső kép Václávot *általában* erőszakosnak mutatja.¹ Václáv és az Író ellentétes magatartását csak növelik a búcsú alkalmával előkerülő tárgyak: Václáv a botját suhog-

¹ Ezzel Jan és Eusebius búcsúszavának igazságtartalmát erősíti fel a dráma: korábban már megtagadott részigazságot kelt újból életre.

tatva távozik, az Író pedig könyveket visz a heverőhöz. A mű csúcspontján, a lezáró jelenetben nagyobb lesz a tárgyak szerepe. Az eszmék harcának eldöntésében, az értelmezésben fontos helyet kap a kés, a bot, a rádió. A bot az első felvonásban még csak Václávot segített jellemezni, itt mintha közvetlen előkészítése lenne a rádióból felhangzó háború jajszavának. S hogy Sánta az erőszak elleni aggályait tárgyak „segítségével” tárja elénk, talán nem is annyira a szemléletességet erősíti. Inkább az erőszak embertől idegen voltát kívánja ez hangsúlyozni. Azt, hogy a tárgyak, az ember által teremtett eszközök embertelen célok szolgálatába is állíthatók.

Hatalom és erőszak problémája drámairodalmunkban a hatvanas években is hangsúlyos szerepet kapott. Egy-egy darab keletkezési és bemutatási ideje ritkán került közel egymáshoz, de tény, hogy a legtöbb színmű gondolati anyagát motiválta, döntően meghatározta a személyi kultusz és 1956 kérdésköre. A *Rivalda* 67-68¹ című gyűjteményben, amely két színházi évad kiemelkedőnek ítélt magyar drámáit gyűjtötte egybe, a művek nagyobb része ezzel a kérdéskörrel, vagy ezzel is birkózik. (Görgey Gábor: *Komámasszony, hol a stukker?*; Gyurkó László: *Szerelmem, Elektra*; Illyés Gyula: *Kegyenc*; Örkény István: *Tóték*; és Sánta műve.) S ha ebben a sorban nem is a legjobb dráma Sánta Ferencé, mégis kiemelkedő hely illeti meg gondolati bátorságáért, tisztázásra törekvő igényes kérdéseiert. S hatása bizonyára még nagyobb lehetett volna, ha jóval korábban kerül színpadra, amikor a felvetett kérdések még frissek és teljesen nyíltak voltak.

¹ Megjelent: Bp., 1969.

HÚSZ ÓRA

A moralizálás feloldása: a szocialista forradalom vállalása

Az árulóban Sánta történelemszemlélete idealisztikusabb és fatalistább, mint *Az ötödik pecsétben* volt. De mindezt a korlátozottságot levetkezi a *Húsz óra*. Sánta írásainak központi kérdéséhez – *hogyan kell élni?* – kapcsolódik egy átmeneti érvényű kérdés is: *lehet-e boldog az ember?* Az első kérdés így is átfogalmazható lenne: mi az emberi lét értelme és célja? A válasz rá a sántai etika szerint: a boldogság. A negatív történelmi élmények azonban átmenetileg kérdésessé tették, hogy ez egyáltalán elérhető-e. Így Sánta egyszerre fogalmazta újra Goethe és Madách kérdéseit.¹ *Az áruló* fő kérdése a boldogság elérhetőségére vonatkozott, s végső soron megválaszolatlan maradt. *Az ötödik pecsétben* ez a kérdés ilyen formában csak másodlagos, de a válasz rá elhangzik, s igenlően (Gyurica). Itt a boldogság elérésének lehetőségétől függetlenül vetődik fel a *hogyan kell élni* kérdése, s a válasz rá az etikai normák betartásának belső követelményéből következik. *Az elérhető-e a boldogság* kérdése csak akkor vetődhet fel, ha a történelemszemlélet és az etika szembekerül egymással. (Az „örök” etikai normák, azaz az egyetemes erkölcsi normák és a történelmi helyzet gyakorlata nem egyeznek.) Mivel *Az ötödik pecsétben* ez egy totális diktatúrában következik be, a szembenállás szinte „természetesnek” tekinthető. *Az árulóban* azonban a szembenállás kiélezett forradalmi helyzetben ábrázolódik s általános érvényre törekedve.

Ezt a szétválasztódást a *Húsz óra* oldja fel. Az alaphelyzet itt forradalom utáni. A történelmi és az etikus cselekvés egymáshoz

¹ Goethe – a *Faustban* például – a győztes polgári forradalom utáni optimista világszemlélet alapján kérdezett, Madách helyzete sokkal bonyolultabb volt. Ő világtörténelmileg a felbomló polgári társadalmat láthatta (Párizst London követi), a magyar történelemben pedig azt, hogy még Párizs ügyét sem tudták diadalra vinni. Sánta alapvetően goethei helyzetben van, ezért fő kérdése hasonló, de a személyi kultusz miatt a Madách-féle kérdést is fel kell tennie.

közelítő, azonossá váló fogalmak. Alapvető különbség tehát a másik két regénnyel szemben az ellentét feloldása. Ennek megfelelően az alapkérdések így fogalmazódnak meg: Ha az ember célja az, hogy boldog lehessen – márpedig ez a célja, s ez a cél nem elérhetetlen –, akkor hogyan kell élnie e cél megvalósítását szem előtt tartva. Tehát a *hogyan kell élni* kérdése átformálódik. Míg előbb e kérdésben az a dilemma feszült, hogy boldogság és etikusság egymást feltételező, vagy kizáró fogalmak-e, hogy van-e erkölcstelen boldogság, s hogy ez ér-e többet, vagy az erkölcsös boldogtalanság, addig a *Hűsz órában* már egyértelműen egymást feltételező ez a két fogalom.

Sánta tehát már nem a forradalom ellentmondásaitól (amelyek nem voltak feltétlenül szükségesek, tehát nem a forradalom lényegéből fakadtak) megriadt értelmiségi jogos aggályait önti regénybe, hanem a való élet elemzéséből kiindulva hagyja magára hatni a valóságot, s kérdéseit a változó valóságnak megfelelően teszi fel: *Miképp lehet boldog az ember, ha már lehetősége van a saját sorsát alakítani?*

Ez a megfogalmazás még szemléletesebbé teszi Sánta gondolati váltását. Az 1958 utáni novellákban s a másik két regényben a történelem nem tette lehetővé az ember számára, hogy beleszóljon saját sorsába. Néhány későbbi novella s a *Hűsz óra* viszont ezt a lehetőséget szinte magától értetődő természetességgel mutatja be. A néptömegek és a történelem kapcsolatának új, a történelmi materializmus szellemének megfelelő értelmezése, a szocialista forradalom lényegi és nem lényegi jegyeinek a megkülönböztetése s nem utolsósorban az ellenforradalom okozta megrázkódtatáson túljutó magyar társadalom tanulmányozása tette lehetővé Sánta számára a *Hűsz óra* ilyen kérdésfeltevéseit. S így, míg a két másik regény kérdéseinek nagyobb része egy rövid, lezárt történelmi szakaszhoz kötött, addig a *Hűsz óra* kérdései sokkal hosszabb kifutásúak.

Sánta az előző két regény gondolatainak képi megjelenítéséhez – ha más-más módon is, de – elvont, modellérvényességre törekvő életanyagot, cselekménysort választott. A *Hűsz óra* a modellérvényességet konkrét életanyaggal szolgálja. A modell itt a tipikust a

maga mindenkori történeti egyediségében, tehát változásában, fejlődésében mutatja be, s ezért lehet igazán érvényes, szemben az előző regények korlátozottságával. Így a szereplők teljes embereké válhatnak, múltjuk, jelenük és jövőjük van, tehát mozgásukban ismerjük meg őket. *Az ötödik pecsét* és *Az áruló* voltaképp novella-szituációból épül regénnyé, a szereplőknek egy-egy helyzetben kell választaniuk. A *Hűsz óra* alakjai helyzetek sokaságával kerülnek szembe, ezért lehetnek mozgó jellemek, s ezért lesz a mű igazi regény.

A választott konkrét életanyag különösen szerencsés az új kérdések megválaszolására, mert egy olyan viszonylag zárt közösség sorsát példázza, amelyik a néptömegek tipikus életének hű tükre. *Az áruló* parasztjának fatalista történetfilozófiáját itt csak az osztály egy részének a nézeteként látjuk viszont. S azzal, hogy a regény anyagának középpontjába a kétszeres paraszti életformaváltás került (a földosztás, majd a szövetkezeti gazdálkodásra való áttérés), Sánta már eleve megcáfolja, minden érvelésnél hatásosabban ezt a régebben nála is oly gyakran fölbukkanó nézetet. A szocialista társadalom építésének két leglátványosabb szakaszáról van itt szó. Az elsőt (földosztás, majd államosítás) senki sem kérdőjelezte meg annak idején. De a második, a földosztás „visszavonása” korántsem talált ilyen egyértelmű fogadtatásra. Igen nehéznek tűnt a többség által épp hogy gyakorlatában is megismert kisárutermelői-magántulajdonosi életforma (amely létében, eredetében, ideál voltában sok évszázados) felváltása egy munkás-szocialista-tulajdonosi életformával, amely természetesen használja a tudományos-technikai forradalom nyújtotta eszközöket.

Ez az életformaváltás a földművelő nép egészét érintette. Ezért válhatott az átalakulás kérdése a hatvanas évek elején az irodalom egyik központi kérdésévé. S ezt ábrázolni valóban járható útnak bizonyul, a harmincas évek szociográfiájának feltámasztása is. Legelőször – s többnyire mindjárt magas művészi fokon – a szociográfiai írások reagáltak a falu nagy átalakulására (Csák Gyula, Csoóri Sándor, Féja Géza, Márkus István, Mocsár Gábor stb.). Közvetlenebbül s összetettebben tudták a valóságot tükrözni, mint

az első regények, amelyekbe szintén beszivárgott valami a riport-szerűségből: sajnos nemcsak frissességben, hanem felszínességben is. S a regények felemásak voltak. Például Szabó Pál *Tiszán innen, Dunán túl...* című regénye az idillt találja megfelelőnek a hű ábrázoláshoz, Galgóczi Erzsébet *Félútonja* sötét tónusú, súlyos tragédiát kibontó írás. E két véglet szerencsés összeegyeztetése a *Húsz óra* egyik legnagyobb érdeme: megmutatja az idillben a tragédiát, s a tragédiát fel tudja oldani. A *Húsz óra* lezártnak és megemésztettnek tudja bemutatni a téeszek szervezését, a fő kérdés a hogyan tovább? – s természetesen a hogyan jutottunk idáig?

Az életformaváltás gondja már korábban is jelentkezett Sántánál. Láthattuk ezt a *Föld, a Föld, csillag* és a *Hold* című novellák elemzésekor.

A *Húsz óra* minden szempontból feledhetetlen jelentőségű az 1945 utáni magyar irodalomban. Egy-két kivételtől eltekintve a mű kritikai fogadtatása is ezt tükrözte. Béládi Miklós a teljesség mindenben újat hozó regényének nevezi.¹ Gyurkó László is hasonlóképp látja: „aki meg akarja tudni, mi történt ebben az országban az elmúlt két-három évtizedben, az olvassa el ezt a regényt. Aki meg akarja tudni, mennyit szenvedett és gyötrődött ez a nép, s mennyit dolgozott, álmodott és épített, olvassa el ezt a regényt. Aki meg akarja tudni, milyen poklokat jártunk meg, milyen tisztítótűzőn mentünk keresztül, mennyi hittel hordtuk a köveket a jövő alapjához, olvassa el ezt a regényt.”² Héra Zoltán is magasra értékeli: „valóságos kis történelmi eposzt kerekít, a népi forradalmárok küzdelmének és megpróbáltatásainak tömör és mozgalmas eposzát írja.”³

Ritka dolog, hogy egy regénynek a folyóiratbeli publikáció után kritikai visszhangja legyen. A *Húsz óráról* pedig már utolsó részletének megjelenésével egy időben kritika jelent meg az *Új Írásban*,⁴

¹ *Élet és Irodalom*, 1964. május 30.

² *Kortárs*, 1964. 3. 478–480.

³ *Népszabadság*, 1964. június 24.

⁴ *Új Írás*, 1963. 12. 1527–1530.

majd nem sokkal később a *Kortárs*ban is.¹ Almási Miklós mégis elégedetlen a fogadtatással: „ez a regény az utóbbi évek egyik ki-magasló alkotása, olyan művészi összefoglalás, melyhez foghatót régen nem forgattam... Született egy ízig-vérig *modern*, szocialista realista mű, melyben mai életünk teljessége zsibong, a meglevenítés rég nem látott készsége bilincsel le.”² Almási értékelésének egy évtized távlatából is igazat kell adnunk. A regényt elsősorban nem politikai aktualitása tette sikerré, hanem művészi teljessége. S ebbe a teljességbe szervesen épült be a politikai aktualitás is.

Sánta regénye először *20 órás riport* címmel jelent meg a *Kortárs*ban.³ Könyv alakban a következő évben olvashattuk a végleges címmel, a szöveg elég jelentős mértékű stilisztikai megváltoztatásával, *krónika* műfaji megjelöléssel.

A regény szerkezete, kerettörténete, első címe sokakat megtévesztett, s riportregénynek vagy szociográfiának tekintették a művet. Bori Imre nagyobb tanulmányában⁴ a szociográfiától a szépirodalom felé vezető út első jelentősebb állomásaként értékeli a *Húsz órát*, amely szerint „a tiszta szépirodalmiságot már meg is valósította, még ha egyes formai elemei egészen világosan mutatják a szépirodalmiság felé vezető út főbb szakaszait, s őrzik egyes formai jegyeit”. Bori tehát a szociográfia felől próbálja megközelíteni a regényt, pedig erre semmi szükség nincs. E felfogás következménye lesz aztán az, hogy Bori ugyanitt írja a következőket is: „Moldova a városszociográfia szépirodalmi vonatkozásait előnyösen felhasználva a szociográfiából a szépirodalmiság felé vivő út nagyobb szakaszát már nem kényszerül megtenni s innen magyarázható, hogy *Sötét angyal* című regénye nem tartalmazza azokat a mozzanatokat sem, amelyeket Sánta Ferenc még nem tudott nélkülözni. Ő már a szépirodalmiság területén jár, »szabályos« regényt alkot, s a mű felszíne már nem mutatja, hogy a szerzőnek elevenek

¹ *Kortárs*, 1964. 3. 478–480.

² *Új Írás*, 1964. 4. 507–511.

³ *Kortárs*, 1963. 10–12.

⁴ *Irodalmi szociográfia – szépirodalom*. In: *Eszmék és látomások*. Novi Sad, 1965. 125–166.

a szociográfiai kapcsolatai...” Íme, a téves koncepció a műfajokról azt eredményezi, hogy Bori nem tudott világosan különbséget tenni az esztétikai teljesítmények között, s a *Sötét angyalt* egyenlő rangúnak, műfajilag pedig tökéletesebbnek látja a *Húsz órá*nál. S mellesleg, míg Moldova közismerten kiváló irodalmi riportokat és szociográfiákat ír, addig éppen Sánta csak „tisztá” szépirodalmat.

A *Húsz óra* se nem riport, se nem szociográfia: szabályos regény. A riportjelleg az író állandó jelenléte támaszthatná alá. A kerettörténet szerint ugyanis az író egy 1956-os gyilkosság után nyomoz 1962-ben.¹ Ez a keret azonban ürügy, azaz forma.² A gyilkosság körülményeit már nem kell kinyomozni, az már annak idején megtörtént, sőt a gyilkos is megkapta büntetését. Nem is a gyilkosság érdekli a regénybeli író, hanem az, hogy miképp fajulhattak egy országban odáig a körülmények, hogy „egy vályúból való cseledek” fegyvert emeljenek egymásra. Milyen jelenségek vezettek az 1956-os tragédiához? Szükségszerű volt-e ez a tragédia, s megismétlődhet-e? Magyarán: mi történt az elmúlt húsz évben Magyarországon, a magyar faluban?

A riportszerűség tehát írói fogás, az alakok beszéltetésének s a mozaikok együvé szerkesztésének kézenfekvő módja.³

Megfigyelhetjük, hogy Sánta általában valóságosan is részt vesz történeteiben. Ezzel mintegy „hitelesíti”, valószerűbbé teszi a leírtakat. Ez a részvétel azonban többnyire passzív, az író szemlélője,

¹ Esetleg 1963-ban. Erre csak következtetni lehet egy megjegyzésből. 1956 őszéről mondja Balogh Anti: „van annak tán hat esztendeje is, ha igaz...”

² A leghangsúlyosabban Almási Miklós írt erről. *Új Írás*, 1964. 4. 507–511.

³ Sánta vallomása erről: „A figurák mögött valóban nem egy-egy ember áll, hanem sok, igen sok beszélgetés summáját mondja el mindegyik. De még egy más ok is arra késztetett, hogy mindezt riport formájában mondjam el. Itt ugyanis két időben fut a történet: 1956-ban és napjainkban. Ezt a két időt hagyományos elbeszélő eszközökkel nehezen kapcsolhattam volna össze. Így azonban, hogy ma mondják el az akkor történt eseményeket, egyszerre áll előttünk régi és mostani énjük.” *Könyvtáros*, 1964. 2. 95. – Valamilyen keretre rendszerint szüksége van a modern realista prózában az íróknak, ha több idősíkkal dolgozik. Ajtmatov regényében, *A versenyló halálában* például a ló haldoklásának története ad alkalmat az életút felidézésére, Semprun *A nagy utazásában* pedig a vonatút a lágerbe.

nem alakítója a törtéetésnek. A gyerekkorról szóló törtéetek óta egyedül *A csillagokig*ban igazán aktív szereplő az elbeszélő. Az újabb törtéetekben csak kérdez, vagy még inkább figyelmesen végighallgatja az előtte feltárulkozó alakokat. A regények s az újabb falusi törtéetek mind ilyen beszélgetés formájúak. (*Föld; Föld, csillag; Hold; Ősz*.) Az *Ősz* már szinte nem is több, mint egy esti szőlőhegyi beszélgetés leírása, művészi ereje éppen ennek a leírásnak a valóságosságában, a helyzet és a hangulat tökéletes érzékeltetésében van.

Sánta regényei mind beszélgetésregények. Az intellektuális fogantatású prózának az az ága, amely többé-kevésbé háttérbe szorította a mesét, eddig főleg esszészerű formában tudta az intellektuális jelleget kibontani. Sánta megkísérli a beszélgetést állítani – mindennapi súlyának megfelelő mértékben – a regények középontjába. S mivel hősei igazi népi hősök, az elvontabb esszéisztikus gondolatsorok nem is illenének hozzájuk. (Az viszont nem igaz, hogy hőseitől idegen ez a „magas” filozofálás.) Sánta regényeinek igen jelentős vonása, hogy a sokrétű gondolati anyagot nem értelmiségi alakokon keresztül tárja elénk, hanem átlagos népi figurákat ábrázol. E regények alapvetően plebejus jellegét ez döntően határozza meg.

A beszélgetés, a véleménycsere központi szerepe összefügg Sánta világmépének erőszakellenességével is. Amikor csak mód van rá, az értelemmel próbáljuk véleményünk igazát bizonyítani, ne a fegyverek erejével, hisz a gondolkodás, a dolgok alapos és sok nézőpontú végiggondolása megment bennünket a tévedésektől.

Amikor az író alakja a regény szerkezetének középpontjába kerül (*Az áruló, Hús óra*), vigyáznunk kell arra, hogy a megjelenített Író és a mű alkotóját ne azonosítsuk egymással. Az Író bizonyos szempontból Sánta filozófiájának hordozója mindkét esetben, főleg az író feladatát illetően, de Sánta világszemléletét teljességében mégsem egy alak hordozza, hanem a mű egésze.

A *Hús óra* és *Az áruló* Íróját a szerkezetet meghatározó nyomozó forma tanúságait értelmezve a következőképp jellemezhetjük. Az író feladata, hogy a valóság eseményeit és törtéeteit, az embe-

reket és a közösségeket minél teljesebben, sokoldalúbban megismerje. Azért, hogy a cselekedeteket megmérhesse és megítélhesse. Az író tehát bíró, az örök igazság megtestesítője, akinek pártatlannul, részrehajlás nélkül, csak az igazságra (a lelkiismeret sugallta helyes erkölcsi döntésekre) kell figyelnie. A bírószerép az íróat a valóság történései fölé emeli, mintegy függetleníti azoktól. Főleg *Az áruló* példázza ezt. Itt nem azért kerül elő a kés, mert az író nem akar ítélni, hanem mert nem tud ítélni akkor, ha a helyzet ellentmondásos.

A Hús órában az író kérdező szerepe ugyanolyan hangsúlyosan indul. Két fejezet van mindössze, amelyben az író csak jelen van és figyel: a VI., amelyben Igazgató Jóskát szólaltatja meg, s a XVI., a téves vezetőségi ülésének jegyzőkönyve. Nyilván nem véletlen, hogy épp e két fejezet a regény leghangsúlyosabb része. Az író „hallgatása” itt nem a távolságtartást jelképezi, hanem a nyomozó forma eltűnése révén az azonosulást a bemutatott alakok életigazságával. Itt nincs szükség a faggatásra, a bemutatott életanyag önmagáért beszél. Az azonosulás tehát egyúttal ítélet is: a bíró dönt. A nép és a forradalom ügyének *Az árulóban* bemutatott kettészakított-sága a múlté: a VI. és a XVI. fejezetben és Igazgató Jóska egész portréjában az együvé olvadás áll a középpontban.

De ha a *Hús óra* csomópontjain az együvé olvadásnak ez a közvetett formája megvalósul is, az író a regényben mégis az igazság pártatlan képviselője. Közvetlen ítéletet csak egyszer mond: a XV. fejezetben, ahol a sofőr a családi élet felelősségre nevelő erejéről beszél, s az író helyesel: „Igaza van!” „Teljesen igaza van...”

A Hús óra szerkezetileg húsz fejezetre tagolódik. S e húsz fejezet közel húsz esztendő eseményeinek felidézése. Az egyes fejezetekben egy-két sorsot s jellemet ismerünk meg. A regény mégsem bomlik novellafüzérré. S ezt nemcsak az egy falusi közösségben élők közös élményei akadályozzák meg, nemcsak az, hogy ugyanazokról a dolgokról beszélnek mindannyian, hanem az is, hogy másképpen, más látószögből beszélnek ugyanarról. A központi alakokról minden fejezetben többet és többet tudunk meg egy-egy elejtett megjegyzésből, egy régebbi cselekedetük felelevenítéséből.

Így ugyanazt az embert, ugyanazt a cselekménysort több nézőpontból ismerjük meg. Ez teszi lehetővé, hogy az igazság minél teljesebben kibontakozhasson, hogy objektív kép alakulhasson ki bennünk egy-egy szereplőről. S ez a soknézőpontúság biztosítja, hogy Sánta kétszáz oldalon a nagy regényfolyamok teljességét tudja felidézni.

Nem azonos ez a szimultanizmus technikájával, mint ezt többen emlegették. Hiszen az avantgárdnak ez a leleménye időben vagy térben egymástól távoleső történeteket kíván egymás mellett ábrázolni. Sánta egy folyamatos eseménysort idéz fel: egy magyar falu történelmének majd húsz esztendejét. Itt szereplők, események logikusan kapcsolódnak egymáshoz a dialektika törvényei szerint. Nem a valóság összezavarását, látszatkapcsolatok erőltetését, a jelenségvilág abszolutizálását éri így el, mint a szimultanizmus, hanem éppen a jelenségek mögötti lényeg feltárását. Szimultanizmusról legfeljebb idézőjelben lehet beszélni. Sánta „talpára állította” ezt a regénytechnikai módszert, de ezzel egészen mássá is tette. Így módszere már aligha nevezhető szimultanizmusnak.¹

A regény két fő idősíkjá: a beszélgetések időpontja – 1962 nyara – és 1956 ősze. Ezekhez társul az előzmények vizsgálata két időpont konkrét bemutatásával: 1945 – a földosztás és 1952 – a törvényteleniségek ideje.

¹ Érezték ezt a szimultanizmust emlegetők is: Béládi Miklós (*Könyvtáros*, 1965. 1. 33–35.) és Fenyő István (*Kritika*, 1964. 4. 54–56.), mégis mindketten használták a régi műszót. A legrészletesebben Almási Miklós tárgyalta e kérdést (*Új Írás*, 1964. 4. 507–511.) s ő gyakorlatilag el is veti a szimultanizmust, mondván, hogy Sánta csak e módszer formái külsőségeihez áll közel, lényegében egészen mást tesz. – Jól példázhatja ezt Akutagawa *A cserjésben* c. novellája (1921, magyarul: *A vihar kapujában*. Bp., 1961.). Összevetése Sánta regényével már csak azért is kézenfekvő, mert itt is egy bűnügy rekonstruálása áll a középpontban. Csakhogy Akutagawa azt kívánja kifejezni, hogy az igazság megismerhetetlen, mindenkinek megvan a maga igazsága, de ezekből nem bontakozik ki összkép, azaz csak részigazságok vannak, teljes igazság nincs. Pont az ellenkezőjét állítja és ábrázolja Sánta. Az áruló is erre példa. A *Húsz óra* pedig egészen konkrétan szemlélteti, hogy a részigazságok próbája a teljes igazság, amely igenis, megismerhető és ábrázolható.

De helyesebb úgy vizsgálnunk a regényt, hogy három idősíkú: múltat, jelent és jövőt ábrázoló. Némileg hasonlít e szempontból a *Húsz óra* Semprun *A nagy utazásához*. Ott a múlt (1945-ig) eseményei állnak a jelenidejű ábrázolás középpontjában, s onnan kalandozik az író a régmúltba és a jövőbe, de ez a jövő már megtörtént jövő. Sánta regénye múlt (1956) és jelen (1962) központú, s e két központból tekint vissza a régmúltba (1945–1956) és előre a jövőbe. De nála a jövő nem már megélt jelen, hanem a valóságos, a majdan bekövetkező jövő. Természetesen itt nem a jövő eseményeit ábrázolja, hanem azt mutatja meg, hogy melyek azok a tendenciái a jelennek, amelyek már a jövőt előlegezik (Jóska, a vezetőségi ülés), s mi az a jelenben, ami nem éri meg a jövőt (Csókos Cuha sorsa, vagy Kiskovácsé). A soknézőpontúság mellett ez a vibráló mozgalmas sokidőpontúság teszi lehetővé Sánta számára a teljességre törekvő ábrázolást.

Ha valóban hathatott is Sántára a riport, sőt a film formanyelve, s általában minden technikai tudás, ami a modern irodalomban elterjedt, a *Húsz óra* vizsgálata csonka lenne, ha nem vennénk észre, az indító irodalmi élmény: a népköltészet s főleg a népballada hatását. A regény sűrítettsége, a kihagyásos, a szaggatott tárgyalásmód, amely a legfontosabb jelenetekre összpontosít, egyes alakok balladai keménységű heroizálása, másoknak a tragikusan balladai abszolutizálása mind ennek a jelei. A balladában „az eseményeket, előzményeit, okait, nagyrészt a szereplők szájából tudjuk meg, drámai párbeszéddek és lírai monológok formájában”.¹ Szinte ugyanígy van ez Sánta regényében is. Már a megjelenéskor hangsúlyozta ezt Fenyő István,² de még fontosabb az írói vallomás: „a *20 órás riport* valóban ballada, prózában írt ballada és kisregény egyben. Modern kifejezésmódot kerestem a népköltészet hagyományának folytatásához is. A népi írók prózájának kitaposott útját sem akartam járni, ezt epigonizmusnak éreztem volna.”³

¹ Vargyas Lajos ballada szócikkéből. In: *Világirodalmi lexikon*. Bp., 1970.

² *Kritika*, 1964. 4. 54–56.

³ *Könyvtáros*, 1964. 2. 95–98.

Mivel a *Húsz óra* egyetlen kivételtől eltekintve jelen idejű beszélgetésekből szerveződik, az idősíkváltásnak nem is annyira a cselekményvezetésben van nagy jelentősége, hanem inkább a tudat mozgásának, irányultságának a bemutatásában. Az időhöz való viszonyuk alapján is szét lehet választani a szereplőket. Aszerint, hogy a jelenből a jövőbe tartó útjukat a megszüntetve megőrzött múlt tudatával járják-e, vagy a közönséges, merev múltmegőrzés tudatával, amely a múltat öröknek képzei.

Ebbe a merevségbe az emberi tudat korlátozott alkalmazkodó képessége kényszerítheti az embert. A tudat szűkrezáródásának szélsőséges típusait a Sánta által fanatikuskoknak, illetve közömbösöknek nevezett emberek produkálják.¹ A bírói ítélőszékből nézve minden fanatizmus egyaránt bűn. A való élet azonban nem így ítél: a társadalmi veszélyesség fokának megfelelően. Nézzük sorra a *Húsz óra* fanatikusait.

A két szélsőséges alak a két bolond: a Tábornok és a Gróf. Sajátos módon mindketten az emberi történelem parabolikus értelmezését adják, s ennyiben *Az áruló* problémakörének folytatását ígérlik. Ugyanakkor a két parabola egymás gyökeres ellentéte. A Tábornok hajdan tanító volt. Ragadozóállatokat gyűjt, s a „békés egymás mellett élés”-re akarja szoktatni őket. Mondván: megmutatja ő a világnak, hogy még az állatok is képesek a békés életre, szégyellheti tehát magát az az ember, aki ezt eddig nem tudta megtenni.

A Gróf, akié hajdan a falu határa volt, „normálisabb” bolond. Azzal tölti napjait, hogy a kertjében levő hangyaboly lakóit áthordja egy másik bolyba, ahol elpusztulnak a bennlakóktól. A „történelmet” kívánja ezzel illusztrálni, az önpusztítás örökkévalóságát. Kettejük közül mégis a Gróf a veszélyesebb, hiszen az ő példázata egyértelműen negatív töltésű, míg a Tábornoké pozitív lenne, ha nem egy bolond ember groteszk kísérletében öltene testet a jó szándék. E két emberrel a regény utolsó fejezeteiben ismerkedünk meg (XVII. – Tábornok, XIX. – Gróf), s a legutolsó fejezetben újólag

¹ E két fogalom voltaképpen egymást feltételezi: a fanatizmus sok mindennel szemben közönyt is jelent egyúttal, a közömbösség pedig átsaphat bizonyos tulajdonságok fanatikusan eltorzult formáiba.

szó esik a Grófról, a Tábornok pedig valóságosan is megjelenik, sőt a regény zárósorai vele foglalkoznak.

A Gróf öniróniájával életképtelen cinizmusát kívánja elfogadtatni. Kicsiben, játékból – a társadalom számára most már veszélytelenül – csak azt tudja folytatni, amit osztálya a történelem során tett: pusztítani az értékek sorát. S hogy az ítélet felette egyértelmű legyen, az író kivételesen értékelően szólal meg:¹ jellemzi a hangyátársadalmat, s ez a jellemzés világosan a dolgozó nép szimbólumává teszi a hangyákat:

„Az ember ott sejtí a kis lyukak mögött a szigorú rendet, mely összefogja az energiákat, mely kijelöli mindenki számára a köteles munkálkodást, hogy ezáltal váljék valósággá a szabadság legszebb rendje, mely nem áll egyébből, mint hogy mindenki a képességének legmegfelelőbb munkát végezze.”²

A Tábornok nyilván a 20. századi sűrűsödő diszharmóniaélmény áldozata, s a változtathatatlanságot hirdető Gróffal – az elnyomó hatalom szimbólumával – szemben a néptanító a változtathatóság hirdetője. A Tábornok furcsa figurája tehát a regény számos gondolatát kívánja magába sűríteni. Sorsa az elnyomorítottságba s a törvénytelenésekbe belerokkanó embereké, s ilyenek szép számmal találhatók a regényben. Hite ugyanakkor a regény elkötelezetten cselekvő alakjaival rokonítja. A Tábornok mégsem tudja betölteni azt a funkciót, amelyre az író szánta. Egy szelíden fanatikus bolond ugyanis nem lehet egyenrangú a regény egészének gondolati anyagával, s nem kitágítja, hanem lefokozza a mű hatását.

¹ A Gróf *Az áruló* Eusebiusával mutat feltűnően sok rokonságot. Történelemszemléletük, a felülemelkedés gögös cinizmusa együvé sorolja őket. S Eusebius ugyanúgy „besegít” a történelemnek térítésével, mint a Gróf a hangyák áthelyezésével.

² Ezeket a „hangyákat” külső erő – a Gróf – ugrasztotta egymásnak. Tehát egy tölük, magatartásuktól idegen erő. Ezért teljességgel elfogadhatatlan Bori Imre értékelése, amely szerint: „felszínesen szemlélve minden a legnagyobb rendben van, az ember dolgozik, vannak céljai, látszólag a boldogság és szabadság hona a háza, ám kukantsunk csak be ablakán: egy-egy kölyök-vulkán készülődik a lelkében, hogy embertársait és magát pusztítsa el, energiáit nem összefogja, hanem embertársai ellen feszíti.” *Eszmék és látomások*. Novi Sad, 1965. 158.

E két – a közösségre veszélytelen – fanatikus mellett két veszedelmes fanatikussal is találkozhatunk. Kiskovács Géza az egyik, a kuláckyerek. Kiskovácsot a proletárdiktatúra nevében Igazgató Jóska nem engedte egyetemre járni.¹ Kiskovács ezért még beilleszkedhetett volna a szocialista társadalomba. Ő azonban – főleg mivel apja belepusztult fia egyetemről való kizárásába – gyűlölettel fordul szembe ezzel a társadalommal. Így került már az ötvenes évek elején is börtönbe, s így keltett 1956-ban ellenforradalmi hisztériát a faluban. Ő vezette az embereket Jóska házához, ő bízatta Balogh Antit a lövésre. Ezért természetesen újra börtönbe került. De tanulni ebből sem tudott. Nem érti, hogy Jóska bosszúját az évezredes nyomor jogossá tette, hogy Jóska csak törlesztett valamit az osztályát, sőt magát is sújtó nyomorból.² Kiskovács tévesen értelmezi a helyzetet: „Úgy látszik, hogy az életnek van valamilyen rendje! Ez pedig úgy hangzik, hogy szemet szemért, fogat fogért! Nem tetszik? E szerint a rend szerint: fizess vissza mindent! Apámnak fizettek! Én nem tartoztam – és velem is fizettek! Talán tartoztam én? Akkor fizessünk mind!”

Még bonyolultabb figura Varga Sándor. Róla csak beszélnek, ő gyilkossága óta nem térhet vissza a faluba, a nép kiközösítette magából. Varga a regény múltbeli cselekménysorának egyik főszereplője, a négy „egy vályúból való cseléd” egyike. Négyen együtt kezdték a földosztást, a társadalom demokratikus újjászervezését. De Varga hitvány embernek bizonyult, „tán még a saját anyját is

¹ Ez a történelmi igazságosság mellett személyesen is motivált. Jóska régen Kiskovács apjánál napszámoskodott, s mert a közös tálból húst adott síró kisgyermekének (húst csak a gazdának volt szabad ennie!) – a gazda elküldte. Így munka, megélhetés nélkül maradt Jóska, a gyerek pedig később meghalt.

² Jóska egyébként nem bosszúálló természet, a rajta esett sérelmeket, amelyeket osztályosai okoztak, soha nem torolja meg. Nem is egy, négy ilyen példát ismerhetünk meg a regényből. Vencelnek erővel adott földet 1945-ben, s a paraszt fia egy éjjel leütötte Jóskát, aki tudja, ki volt a tettes, de nem bántja. Balogh Antit nem engedte elvitetni. Anti fia is meg akarta verni Jóskát, aki többször is „elbújt” előle, nehogy neki, az erősebbnek kelljen megvernie a fiút. Kocsis Béni fia – s családja is – haragszik rá, nem is köszönnek neki, de ő – s a regény ezzel zárul – bemegegy a városba elintézni, hogy a fiút vegyék fel a technikum kollégiumába.

elvitette volna a Rákosi-időben, ha csak egyet is panaszolt volna”. Ebben nem sokat különbözik Máté elvtárstól. Mindketten azok közé a funkcionáriusok közé tartoznak, akik „miközben éjt nappallá téve, meggyőződéstől és lelkesedéstől fűtve országot építettek, sokan közülük rosszul csinálták a jót, kialudt bennük az emberség, nem értették meg a körülöttük élőket, uraskodtak és hatalmaskodtak, de sokszor még túl is teljesítették a főntről kapott – önmagukban is helytelen utasításokat”¹.

Varga alakjának megítélése a regény egyik legfontosabb pontja. Van, akinek egész jó róla a véleménye, mint a rendőrnek: „nem volt az olyan rossz ember a Varga, mint mondják! – nézett rám. – Elvitte az indulata mindig, ez volt a baja... – nem volt a rossz valóban – mondta a kocsis –, csak a kötél hiányzott neki a nyakából, s akkor rendes ember lett volna belőle!” A kocsiséhez hasonló a falu ítélete is, amelyet Balogh Anti mond el: „ha találkozna valakivel itt a faluban, akit Vargának hívnak, az rögtön hozzámondja majd, ha kérdi, hogy ők nem az a Varga család, amelyikből ez a szerencsétlen való, hanem a másik. Azért mondják, hogy a szegényt elkerüljék...” A lényegét Jóska mondja el 1956 őszén a gyilkosság előtti órákban: „nem éppen a Kiskovács, hanem ketten lőttek! s azt is megmondom tenéked, hogy a másik te voltál! Úgy bizony, édes lelkem! Ha Anti lőtt is, bizony ti adtátok, a te fajtád, az ő kezébe a puskát, a jóistenit a szemeteknek!” S ezzel felvillantja összesűrítve azt, ami a regény egyik kulcskérdése: hogyan történhetett meg 1956 tragédiája?

A Varga-féle funkcionáriusoknál az értékteremtő és az értékromboló erők kerültek szembe egymással. Típusukat már csak azért is helytelen azonosítani a funkcionáriusok egészével, mert más típus is létezett: Igazgató Jóska például, a tanácselnök vagy a bemutatott járási vezetők. Náluk az értékteremtés javára billent a mérleg.

Jó ügyet lehet rossz eszközökkel is szolgálni, de az ügy maga nem menti fel a felelősség alól a rosszat alkalmazót. Ez a helyzet

¹ Könyvtáros, 1964. 2. 96.

Mátéval és Vargával. Máté „fejlődőképes” ember, aki ha kesereg is, megérti, hogy a változó idő más eszközöket, más módszereket igényel. Varga viszont semmit sem tanul 1956-ból, ott akarja folytatni, ahol néhány hete abbahagyta. Amikor megöli Kocsis Bénit, így kiabál: „– Majd ti is mentek utána mind! Voltam én már a ti gazdátok – csak elfeledtétek! Majd megtanuljátok újra!”

Még a gyilkosság sem indít meg benne katarzist, bűntudata nem ébred fel. Jóska a nép akaratát teljesíti, amikor összeveri Vargát. Mert Varga itt már nem jó ügyet szolgált: a konszolidációt akadályozó tényezővé vált. Ezért lesz politikailag azonos hatásúvá¹ cselekedete a Kiskovácséval. Mindketten a forradalom eredményei ellen törnek, s ebből a szempontból másodlagos, hogy mit hisznek cselekedetük céljáról. Kiskovácsot csak saját ügye érdekli, személyes bosszú vezet. Varga a forradalom absztrakt ügyét látja, s a népet ellenségként kezeli, nála tehát élesen szétválik a nép és a forradalom ügye. A Varga Sándorok cselekvései miatt született meg *Az áruló* dilemmája, s létezésük, részbeni továbbélésük miatt nem veszthette el érvényét a hatvanas években sem. (Nem minden Varga tűnt el a történelmi süllyesztőben. Ha nem követtek el bűntettet, sokáig cselekedhettek alig változott módon, mint például Máté.)

Vargáról csak beszélnek a regény jelenidejében, ő már befejezett múlt, vissza nem térhet. Máté viszont ott van, különféle járási funkciókban evickél szerencsétlenül. Alakján nagyon jól lehet szemléltetni a soknézőpontú ábrázolást, amint ezt Almási Miklós meg is teszi.² Egy ember részleges igazságaival ismerkedünk meg, s ennek történelmi ereje is van: nagy ügyért áldozta életét Máté. De miközben a mozgalom katonája lett, elfelejtette, hogy ő ember is, személyiség, akinek cselekedeteiért vállalnia kell a felelősséget, s cselekedeteit nemcsak a történelem, hanem az emberi tartás, az erkölcsi arculat alapján is meg fogja ítélni a közösség. S Máté ezen a vizs-

¹ Ezért van jogosultsága Sánta szemléletének: ők ketten fanatikus emberek, az erőszakhoz valóban a „végletekig” elkötelezettek, tehát veszedelmesek a társadalom számára.

² *Új Írás*, 1964. 4. 507–511.

gán bizony elbukik, az ítélet elmarasztaló. Hiszen értetlenül nyilatkozik az 1956 utáni politikai gyakorlatról, a „liberalizmus”-ról. S ezzel a nézetével korántsem áll egyedül. Hasonlót olvashatunk mindjárt a második fejezetben a két járási elvtárrsal való találkozáskor. Itt először szabadszájúan, de némi iróniával szidják az „átkozott és elvtelen proletárliberalizmust”, majd komolyan kifakadnak: „Békét! – mi? olyan gyönyörűséges békességet, hogy süket minden ettől a nagy békességtől! Olyan ez a békesség, házról házra, faluról falura... hogy összeszorul tőle az embernek az ökle!

Mondtam – jegyezte meg a köpcös –, nem lehet élni ebben az átkozott és elvtelen liberalizmusban! Egyáltalán: hogyan merészelnek nyugodtak lenni az emberek? Most már bizonyisten végveszélyben a proletárdiktatúra...”

De nemcsak „fent”, „lent” is vannak ilyen nézetek. A III. fejezetben az öreg Varga Sándor, ha áttételesebben is, de hasonlókat mond, s gyűlöli Jóskát. A gazdaság kocsisa pedig ezt mondja Jóskának: „Mert egyszer csináltuk rosszul mi, de akkor nagyon rosszul, és pediglen, amikor kimásztunk a bajból, s fegyver volt a kezünkben, amikor lapult már valahány, meg csendes volt mind-egyik. Akkor ki az Isten kérdezte volna, hogy kit, miért lőttél le? Akkor kellett vón végezni valamennyivel! Most aztán az egyik ilyen szakember, a másik olyan szakember, s nem lehet még görbén sem nézni rájuk, mert az embernek törik be a feje, nem az övék...” Íme a szektásság továbbélő jegyei. Sánta dialektikus történelemszemléletének egyik bizonyítéka éppen az, hogy a jelenben be tudja mutatni a még ható tényezőként létező, bár megtagadott múltat. Ugyanakkor – a későbbiekből kiderül, hogy bemutatja a már ható tényezőként létező, bár inkább csak elképzelt jövőt is.

Az ötvenes évek elején a funkcionáriusok számára különféle utak adódtak. Választaniuk kellett. Varga típusára a születő rossz túlteljesítése a jellemző. Az embertelen politikai gyakorlat idővel embervoltából vetközteti ki őt. Máté alakja egy fokkal rokonszenvesebbre rajzolt. Balogh Anti félreáll – ő nem vállal semmi közöséget azzal a hatalommal, amely értékek tömegét pusztítja el. A tanácselnök életelve (X. fejezet) a megalkuvó egyensúlyozás:

„Amondó vagyok én, végezze az ember a dolgát, s oszt se nagyon hidegen, se nagyon melegen ne egye a levest, mert úgy jó az, ha nem is forró, meg nem is hideg! Úgy használ a legtöbbet az ember!”¹ S bizony lényeges a különbség e magatartás és az öntudatos-harcos egyensúlyozás között. Ez utóbbit Igazgató Jóska, Bakó István téziszelnök, Csűrös elvtárs, a járási titkár képviseli a legnagyobb erővel. Közülük Igazgató Jóskának a múltját is megismerjük.

Vargát, Mátét eltorzította a hatalom gyakorlása, a fanatizmus. Igazgató Jóska ember tudott maradni mindvégig. Ő veszi el 1956 novemberében Vargától a fegyvert. Rendet teremt és rendet tud tartani a faluban. 1945 óta a falu vezetői közé tartozik ő is, de 1949 után kisebbségbe szorult, egyedül ő próbált kitartani a szocializmus torzítástól mentes módszerei mellett. Egyedül maradt, mert akik vele tarthattak volna, például Balogh Anti, visszavonultak:

„De emlékezzél csak, amikor mondtam néked: Ne bújj el, ne álljál félre, ne engedd, hogy más vegye a kezébe a te forradalmadat! Akkor mit csináltál? Itt a könyvem! S odacsaptad az asztalra! A nehezebbjét tetted talán? Félreálltál, hogy más jöjjék a helyedbe, kinek se szíve, se lelke hozzá! Elmentetek mind én mellőlem! Úgy maradtam itt, mint az ujjam, közöttetek s ha hová néztem, magamfajta alig találtam – ti meg a fejetekeket dugtátok; a nyavalya törje az egészset, nem érdemes itt semmiért tenni semmit! Elbújni, s meglapulni, hogy menjen csak az idő, nemhogy magatok csináltátok volna! S még ekképpen is a tied lett az az ország!”

¹ A tanácselnök filozófiáját a regényből készült filmen – teljesen érthetetlen óvatosságból – nem merték egy falusi vezető szájába adni, helyette a mázsálónál az írrok mondja el – ugyanazt. A regény ismeretében teljesen fölösleges ez a fajta lakkozás. – Bár a film nem tartozik e dolgozat témakörébe, mivel Sántának közvetlen része nincs benne, érdemes megjegyezni, hogy sok szempontból leegyszerűsíti Sánta ellenpontozó szerkesztési módját. Főleg épp a funkcionáriusoknál figyelhető ez meg. Máté alakja is egyszínűbb, rokonszenvesebb lesz. A regény II. fejezete (a két járási elvtárs beszélgetése a mezőn) a forgatókönyvben még szerepel, a filmből már kimaradt. Nem kap helyet a tanársegéd és a sofőr pozitív figurája – pedig ők is szervesen épülnek a regény szerkezetébe.

Jóska Balogh Antinak mondja ezt, a volt cselédek közül a negyediknek, aki visszaadta a párttagsági könyvét. Annak a Balogh Antinak, aki 1956-ban fegyvert emelt rá. De nagyon jól tudja Jóska, hogy annak a puslának a ravaszát ketten fogták: a kiskovácsok és a varga sándorok, vagyis a szocializmus ellenségei és a személyi kultusz létrehozói. S Anti csak áldozat.

A *Húsz óra*nak két olyan részlete van, amelyik „kilóg” a regény riport formájából, s ez a két rész hangulatilag egymás ellenpontja. A XII. fejezet egy falusi délután rövid és rendkívül harmonikus leírása. A XVIII. fejezetben az Író az éjjeliőrrel beszélget s felidéz 1956 eseményeit; Jóska és Anti számvetését. A felidézés eddig mindig a kérdezett személy tudatán átszűrve történt, szabad – kérdésekkel különböző mértékben irányított – előadás formájában. Itt is ilyen keretbe foglalódik a fejezet. De a voltaképpeni számvetés a felidézésből kiemelten és jelen idejű cselekménysorként ábrázolódik. S így nem az előadó tudatán átszűrve, hanem magának a jelenetnek a szereplői által megjelenítve, az ő tudatukban tükröződve élhetjük át az összecsapást. Különösen fontos az ilyen ábrázolás azért, mert Jóska hangos vádjaira és érvelésére Anti csak magában válaszol. Nem válaszolhat hangosan, érzi, mert ő is bűnös: fegyvert emelt Jóskára, s ez a tény éppen Jóskával szemben lecsökkenti érvei hatékonyságát. Anti érvei Jóskára nem hathatnak, hiszen Jóska nagyon is jól ismeri ezeket az érveket: átélte és magáévá tette őket. Anti belső monológjában benne van az elmúlt évek minden keserősége:

„De hát ki osztott véle földet, ha nem ő? Ki szervezett pártot negyvenötben, ki állt oda az emberek elé, ha nem ő, hogy idevezesse őket ehhez a hatalomhoz! S ki csúfolta meg őtet a legmélyebb indulatjában, a legigazabb érzelmében, ha nem ez a hatalom? Ki választott helyette Vargákat, meg munkát kerülő, igazságot ki nem mondó hitványokat? Ki csalta meg őt, ki mondta néki, hogy minden az övé, amikor csalánt kellett szedni az asszonynak az árok partján, hogy levest csináljon belőle? Ki mondta néki, kimondatlan szavakkal, hogy bűnösnek érezze magát keltében és fektében? Ki mondta erre a megýére, amikor az új titkárt idehozta az autóján,

hogy fasiszta ez mind, aki itt lakik! Hun volt még annyi cselédje az uraságnak, mint épp ezen a fertályon? Hát hun a fasiszta akkor? Ki mondta néki, ha az igazságot akarta elmondani, hogy hallgasson, mert az ellenség szavát mondja! Ki csinálta véle, hogy a falu az ő szemébe mondja: hát ezt ígérted te minékünk negyvenötben? Hát ide hajtottál volna te minket? Mit beszél ez itt előtte gyárról, iskoláról, új városokról, amikor az ember becsülete, az ember tisztessége, az ember büszkesége a sárba volt tapodva! Inkább gyár ne lett volna! Az ember vesszen, csak a gyár legyen! Senki mukkanni ne merjen, ártatlanokat ölünk, csakhogy senki a száját ki ne merje nyitni? Az úr a maga országában rabolt, de itt azt mondták, a mi hatalmunk van, és úgy taposták a semmibe az ember becsületét!”

Jóska teljes joggal válaszolhat hangosan Anti magába fojtott éreire:

„Te megálltál, amikor nem is engem, hanem magad pusztítottad vón? Hát hogyan volt jobb néked? Amikor a legrosszabb volt, akkor is nem jobb volt-e, mint az uraságnak szolgálni? Amikor a legrosszabb volt, nem akkor költöztél-e ki a cseléddodúból? A fiad nem akkor ment-e egyetemre tanulni, hogy ember legyen belőle? Nem akkor kapott-e annyi pénzt, csak azért, hogy tanuljon, amenynyit magad cselédkorodban látástól ha dolgoztál vakulásig, akkor sem kaptál? Mit fizettél te a másik gyerekedre, hogy szakmát tanuljon? Még ruhát is az állam adott néki, ingyen etette, ingyen taníttatta, hogy szakmája legyen! Mit fizettél érte?”

Jóska a regény középponti alakja, pozitív hős. Milyen módon éri el Sánta a középpontba állítást? Mert vele sem beszélget többször, mint mással. Legnagyobb erővel életigazsága állítja középpontba Jóskát, aki mindig tud felelni a kérdésre: hogyan kell élni? Jóska feloldja a nép és a forradalom kettészakítottságának és egymásmellettiségének dilemmáját: cselekedeteiben az egymásratalálás, az azonosulás példáit szemlélhetjük. Az áruló Václávjának tökéletesedett leszármazottja ő. Kettejük közt nem a különbségek, hanem az azonosságok a döntőek. Jóskában is feszül az indulat: erővel is boldogítani a parasztot, néha ő is botot ragadna, de az értelem diktálta megértő türelem megállítja kezét. Csupán ennyiben különbö-

zik Václávtól, de pontosan ennyi különbség volt az elegendő és szükséges előfeltétele annak, hogy Sánta azonosulhasson a forradalom céljaival.

Jóska alakja tehát megoldást kínál a nép és vezetője kérdésre is, amely a hatalom és erkölcs kapcsolatát vizsgálva, a hatalom elszemélytelenítő és erkölcstelenítő voltának feltételezésében csúcsosodott. Bizonyítja, hogy a hatalom önmagában nem kell, hogy embertelenné tegyen, hogy nincs olyan helyzet, amelyben ne lehetne tisztességesen akarni a jót. Ugyanakkor beigazolódik az is, hogy a nép csak azokat a vezetőit szereti, akik a pillanatnyi és történelmi célokat egyensúlyban tudják tartani. Akik a mindennapi boldogulást is szem előtt tartják. De ha ilyenek a vezetők, akkor a nép egészének életfilozófiája már nem *Az áruló* parasztjáé, hanem egyre inkább annak tagadásaként, az értelmes cselekvésben bízó meggyőződés. *Az áruló* parasztja itt már csak nyomokban fedezhető fel. 1945-ben Vendel alakjában, aki nem akarta a földet elfogadni, az éjjeliőr elmékedésében és az asszonyok gondolataiban (Kocsis Béni édesanyja, tanársegédné, Jóska felesége 1956-ban). De mindegyiküket megismerve világossá válik, hogy náluk a múlt tudati továbbéléséről van szó, életfilozófiájukat a jelen valósága még nem módosította. Vencelről megtudjuk egyébként, hogy később belátta félelme fölösleges voltát. Az éjjeliőr, Kocsis Béni édesanyja öreg emberek, akik már nyilván nem tudnak változni, Jóska feleségénél a család féltése vált a gondolat megfogalmazójává, a tanársegédné pedig alighanem engedni fog férje politikai ambícióinak, s kitör a zárt kisvilág szűkös köreiből. Megszűnő életigazságként mutatja be tehát Sánta azt, amit korábban abszolutizált. S a megszűnővel szemben hangsúlyosan mutatja fel az újat.

Jóskát nemcsak életigazságával, „tökéletes” emberi tulajdonságaival emeli ki Sánta. Az író beszélgetéseiben majd mindig sor kerül Jóskára. Sokszor nem is azért, mert a felidézett múltban a négy cseléd egyike ő, hanem azért, mert a jelenben a falu legnépszerűbb vezetője, s szinte mindenki szükségesnek tartja, hogy mondjon róla valamit. Balogh Anti, a két járási elvtárs, a kocsmáros szavait halljuk – főleg tehát az indításnál szembetűnő ez. Az

első három fejezet előkészíti így is Jóska színrelépését, amelyet ezért fokozott érdeklődéssel várunk: ki lehet ő? A VI. fejezetben aztán bemutatkozik: elmeséli, miként lőtt rá Balogh Anti. A további fejezetekben ennek a lövésnek, meg a másíknak, a Vargáénak a körülményeivel ismerkedünk, s bárhonnan közelítünk a történetekhez, Jóska mindig középponti pozitív hős. A földet „Jóskáék” osztották, az 1956 novemberében visszatérő Vargát meg a rendőröket Jóska oktatja ki, a gyilkos Vargán Jóska teljesíti be a nép ítéletét. A személyi kultusz egész problematikáját magában hordozza és legyőzi.¹

Az író Jóskánál lakik, s a zárófejezetben vele utazik a hintón. S bár a regénybeli író nem fejez ki azonosulást Jóskával, a regényt író Sánta igen.² S nem is csak Jóska alakjának középpontba állításával. Jóska, igaz, hogy 1956-ot földéizve, így beszélt:

„Hát néktek nem kell az olyan ember, aki a maga házán kívül is tenni akar, a többiért is? Hát mi kellene tinéktek? Még a barom is magától mén a vízre, ha megérzi, hogy olthatja a szomját, de ti a kutyának vetnétek, aki jobbat akar! Tiközöttetek csak málét adjon az ember, de azt aztán bőviben, s akkor rendben van már minden! Hová elsőnek mehetnétek, s mert először mentetek, gazda lennétek, oda hajtani kell titeket, hogy keserű legyen annak is, aki csinálja, s annak is, aki akarná? Hát honnan szedett benneteket az Isten? Mi-lyen nyomorúságban teremtett, hogy kullogtok csak minden után,

¹ Aligha véletlen, hogy mindkét esetben veréssel tesz igazságot: a szó szoros értelmében megbirkózik a problémát megtestesítő személyekkel: Vargával, aki a személyi kultusz, s Antival, aki az ellenforradalom eszközeivé váló nép képviselője. A két verés körülményei között óriási a különbség: ezt a bűnösség különböző foka magyarázza. Ezért lehetséges az is, hogy Anti ott marad a faluban, Vargának távoznia kell.

² Gondos Ernő említi (*Jelenkor*, 1964. 11. 1065–1070.), hogy az Író egyedül Jóskával tegeződik, s ez is bizonyítéka rokonszenvének. Csak részlegesen igaz ez, mert az Író a tanárséggel is tegeződik, akit nyilván régóta ismer. A tegeződés Jóskával is inkább a személyes kapcsolat kiérleltebb voltát jelenti, de ezt Sánta nem kívánja hangsúlyozni. A Jóskát bemutató beszélgetésben az Író szinte meg sem szólal, Jóska is kerül a megszólítást. A tegeződés csupán a zárófejezetből derül ki. Itt már valóban az összetartozás jeleként értelmezhető.

ami szépet s jót mind az emberiség akarna? Hát nem kezdhették már egyszer magatok is? Micsoda nép vagytok?”

A regény jelen ideje eleve cáfolatát adja ezen eredetében teljesen jogos vádnak. S egy hangsúlyos fejezet: a vezetőségi ülés jegyzőkönyve éppen a folyamatot mutatja be: a nép saját sorának intezőjévé válik. „A hozzáértő dolgozó nép okos gyülekezetében hánynivetni meg száz bajunk” – ezt írhatta volna Sánta a fejezet elé. A földjavítás költségeinek vállalása a munkaegység terhére, a kukorica vetésterületének csökkentése s a terméshozam növelése műtrágyázással, a falun belüli régi gazda–új gazda ellentétek anakronisztikussá nyilvánítása a szövetkezeten belül, s végül az egyik tag fiának ösztöndíjjal egyetemre küldése – mindennek a folyamatnak a lépcsőfokai. A vezetőségi ülés annak is példája, hogy mindez az új harcban születik meg, s nem is kevés ellenállást legyőzve.

A jegyzőkönyvet néhányan szinte hitelesnek gondolták, s nem vették észre, hogy ugyanúgy forma, mint a riport. Szigorúan megkomponált ez a jegyzőkönyv is, a problémásűrűség világos bizonyítéka ennek. S tisztáz a szerző szóbeli közlése: a regény írása közben itt megakadt, mert kereste a formát, amelyben gondolatait kifejezheti. A jegyzőkönyv formára azért lehetett szükség, mert a riportforma nem mutathatta volna be ilyen erővel a jövőnek a jelenben alakuló csíráit.

Mert a téesz vezetőségi ülése általánossá tágítja az állami gazdaságról s igazgatójáról adott képet. Még tovább tágítja ezt, hogy máshol is vannak ilyen gazdaságok; szó esik egy szomszéd falubeli téeszről is. S Csókos Cuha sorsa, az egyéni paraszt helyzetének önkritikus elemzése szintén ezt a célt szolgálja. Sánta tehát a nép társadalmilag szükséges útját mutatja be. A *hogyan kell élni* kérdésére a világos válasz: vállalni kell a szocializmust, mert csak így törekedhetünk a boldogságra.

Ezt a választ, a világkép alapján véve harmonikussá válását más tényezők is erősítik. Sánta két másik regénye éjszaka játszó-dott, s a természetnek ezen a közvetlenül szimbolikus jelentésen túl semmi szerepe nincs. A *Húsz óra* természetképe szinte idilli. Két szelíd nyári napot mutat be az író. Az első „Az a reggel volt

egyébként, amit a legjobban szeretek. Némi pára van a levegőben, a nap könnyű függönyön keresztül jut a földre, a pára nem szállt még fel a fűről, levelekről, s ettől megcsillan a táj, messzire hallatszanak a hangok, s az ég tele van madárral.” Ez a derűs kép a regény jelen ideje. Ezzel indul nemcsak az első, de az utolsó fejezet is. S a regény tengelyében a már említett XII. fejezet a falusi délután leírásával erősíti e képet.

A korábbi regények éjszakaközpontúsága helyett tehát itt a nappal időszaka kerül előtérbe. De még az éjszakai táj is nyugodt és harmonikus, szép nyári éj (XVIII. fejezet).

A természet többé már nem az ellenséges és az ember fölött álló kiismerhetetlen világ szimbóluma. Az ember és a természet közelebb kerül egymáshoz, kibékíthetetlennek látszó ellentétük feloldódik. A természet nyugalmas képének felidézése kiegyensúlyozott embereket mutat be, akik mindennapi tevékenységeik között jól érzik magukat.¹ S ez a tény is alátámasztja, hogy a hangyatársadalom leírásával az emberi társadalomról adott képet Sánta.²

A pozitív, cselekvési térrel rendelkező alakok, a természet nyugalmas képe mellett fontos az is, hogy növekszik azoknak a száma, akiknek élete a jelenben már nem kibékíthetetlen ellentétektől feszített. Életre szóló sebeket hurcol magával Balogh Anti – kezének nyomorekságát s leginkább fiának apja-megtagadását –, mégis beilleszkedik a jelenbe, sebei a lehetséges mértékig begyógyulnak. A „tanársegéd úr”, aki mozgalmi ember létére kétszer is börtönbe ke-

¹ Érdekes motiváló tényező, hogy az evés mindháromszor helyet kap a képben. Korábban – az első korszak novelláiban is, s a *Húsz órá*n belül az ötvenes évek elején – az étel megszerzése gondot jelentett az emberek számára. Itt a regény étkezéssel indul („Az asszony tojást hozott, friss uborkát, hagymát, héjától fosztott kenyeret.”), a XII. fejezet felszálló kéményfüstjei a vacsora főzés tüzei fölött lebegnek, s a zárófejezetben is almát esznek. Az étel itt már nem az élet hiányzó elemeként, hanem természetes velejárójaként kerül szóba, s ennek megfelelően központi problémából jelzésszerűen felvillantott elemmé módosul. S ez a módosulás „maga a történelem”. A cselédeletet, majd a lesöpört padlások korszakát követi a jelen kiegyensúlyozott életszínvonala.

² A regényből készült film képileg fogalmazza ezt meg – a nyitó jelenetsor a gazdaság központjának reggeli munkakezdését ábrázolva a mozgalmasságnak ugyanazt a képét adja, mint amelyet a regény a hangyákról.

rült, látja a legvilágosabban, hogy saját múltunkat soha nem szabad a jelen rovására abszolutizálni, hogy a megszűnőt valóban csak megszüntetve szabad megőriznünk. Ezért nem képes tartósan elviselni a szűk kisvilágba, a családi kisközösségbe menekülést a társadalom egészének gondjai elől. Újból cselekedni, újból politizálni akar.¹

A fiatal orvos sokban ellentétes típusa a tanársegédnek. „Semmihez semmi közöm” – vallja meg életfilozófiáját. Emellett munkája megszállottja, egy másik fejezetből kiderül, hogy a falu népe nagyon megszerette. Ő mégsem tud gyökeret eresztetni falun. Úgy véli, a nagyvárosi élet hiányzik, pedig közösségeken kívülrekedtsége, társtalansága, a kétségbeesésig növekvő magány nyomasztja. Voltaképp hozzá közelálló típus a tanársegédné,² akire a történelem hasonlóan hatott. Félti férjét a „veszedelmes” politizálástól, amely mindig börtönbe juttatta. Városi lány volt, de inkább vállalja a falusi életet, csak biztonságban tudhassa családját. A családi közösség elegendő életkapcsolatot jelent számára, s az orvossal ellentétben ezért tud valóban otthonra találni falun is.

E csoportba még többen besorolhatók. Elsőként talán a VIII. fejezet öreg értelmiségije (tanár? mezőgazdász?). De ide tartozik a sofőr is (XV. fejezet). Kik nem tudnak e folyamatba beilleszkedni? Kik nem tudnak életükön semmit sem változtatni? A szélső pólust, a fanatikusokat már említettem. De nem tudnak azok sem, akikbe olyan mélyen ivódtak életük sebei, hogy e sebeik „fanatikusai” vagy „közönyösei” lesznek.

Özvegy Kocsis Benjáminné lázad anyjának beletörődést hirdető szemlélete ellen. Férje meggyilkolását nem tudja elfelejteni, nem

¹ Teljesen félreérti a figurát Z. Szalai Sándor (*Új írás*, 1963. 12. 1527–1530.), aki azt írja: „Aki emberileg annyit vétett, annyit bukdácsolt, mint Bandi, az maradjon csak egyelőre a maga szűkebb portáján.” Nem gondol arra, hogy börtönbe igazságtalanul is lehet jutni, hogy a tanársegéd esetében főleg erről lehet szó, különben aligha hívnák politikai munkatársnak. Hívják s ő megy. Z. Szalai egyébként az orvos életét is tartalmatlannak látja.

² Érdemes összevetni a tanársegédnét A gyáva Évjával. Sarkadi Imre kisregényének főalakja pontosan egy ilyen típusú falusi értelmiségi feleség-perspektívától borzad el, s ettől való félelmében züllik el teljesen. Sánta alakjának viszont ez az életforma a biztonságot jelenti.

tudja megbocsátani a világnak. Fiát is e szellemben neveli. Modern Elektra ő, az egyetlen élő, aki a tragikus múltra emlékeztet örökös gyászával. Mert a férjét már senki nem tudja visszaadni, a golyó lyuggatta ajtónak őrzeni kell halála emlékét.

Balogh Anti felesége is „gyászol”. Nem tud megbocsátani Jós-kának, aki nyomorékká verte a férjét, elverte a szülői háztól a fiát. És „gyászol” a maga módján idősebb Varga Sándor is, a 19-es veterán, aki szintén fia elüldözése miatt haragszik Jóskára.

Mindhárman Jóskára haragszanak, aki a legtöbbet tette értük közvetlenül, s a falu életének jó mederbe terelésével közvetve is. Ebben a torzulásban, egyes részleges igazságok abszolúttá növesztésében lesznek statikus alakok ők, akik csak veszélytelenségük okán nem igazán fanatikusak.

S szelídebb erővel – mert egy eltűnő világ formálta életük javát a maga törvényeivel –, de ide tartoznak az öregek is: Csókos Cuha, Kocsisné édesanyja meg az éjjeliőr. Ők azok, akik az életformaváltást ha ésszel fölérlik is, ha mindennapi tevékenységükben alkalmazkodnak is hozzá, tudatukban már nem tudják követni a változások iramát. Érzelmileg megbéklyózza őket a múlt. Alakjukat meleg emberséggel, a legnagyobb szeretettel állítja eléink Sánta. Árulkodik a muzsikás nyelv, a pályakezdő novellákat idéző áradó líraiság. Ami korábban a kegyetlen világ abszolút érvényű igazsága volt, az itt egy régi világ csöndesen elhaló, érvényét veszítő részigazságaként tárul eléink. Olyan részigazságként, amely a maga jelentkezési körén belül, abban az életdarabkában, amelyben létezik, még mindig nagy igazságként, egy idős nemzedék megcáfolhatatlan élettapasztalataként érvényesül. S megszüntetését nem a társadalmi fejlődés fokozódó üteme fogja előidézni, hanem a nemzedék távozása az életből. Ezért fokozottan is indokolt a szeretet irántuk. A líra tisztelgés is előttük: a nemzedék előtt, amely a szocializmusból már olyan keveset érhet meg, s a szép és jó már garmadával sem tudja semlegesíteni egy élet szenvedéseit és nélkülözéseit. Náluk a szocializmus vállalása már nem jár együtt az emberi személyiség átfarmálódásával, újjászületésével, a tudat forradalmával. De köztünk élnek és értünk élnek ők is. A falu közösségének tagjai, s tragédiá-

jukat az okozza, hogy vagy ebből a közösségből rekesztődnek ki részlegesen (Csókos Cuha), vagy családi közösségüket dúlja föl a történelem (Kocsisné anyja, az éjjeliőr). De mindezek ellenére értelmes életet tudnak élni, mert a munkát, a „pontosan, szépen” végzett munkát nem tudják abbahagyni halálukig.

S ahogy már Sánta pályakezdő novelláiban megragadó munka-ábrázolásokkal, a munkavégzésnek az emberi lényeg szerves részeként való bemutatásával találkozhattunk, hasonlót mond sokkal szélesebb körképbe ágyazva ez a regény is. A legtöbb fejezetben munkájuk végzése közben találkozunk a szereplőkkel. (Ez is bizonyítja, hogy nem riportról van szó: az író otthonosan mozog a faluban, jöttére nem hagyják abba a végzett munkát, nem válnak riportalannya a bemutatott alakok.) S ha valaki úgy is ül le, hogy „na most beszéljessünk”, az is közben napi munkájából is elvégez valamit (Jóska a kocsissal beszél, a tanácselnök pénzt utal ki Terusnak). S ebben az összefüggésben is hangsúlyos lesz a regény egyik csúcspontja, a téesz vezetőségi ülés, amely valóban munkaértekezlet – a még jobb és okosabb munkavégzés módozatairól. Egyén és közösség egyre jobban összebékülő céljai tárulnak itt eléink. S a munka itt egyrészt a cél elérésének eszköze, másrészt a célnak magának szerves része. Itt nemcsak a szocialista embertípust (főként Jóska) mutatja be Sánta, hanem a szocialista közösségtípust is (vezetőségi ülés, halványabban, de az egész téesz, amint ez például Csókos Cuha szavaiból kiderül). A kettő nyilván nem különböző dolog, hanem ugyanannak a ténynek két különböző oldala; szocialista ember és szocialista közösség egymást feltételezik, létükben egymást erősítik, és egymást teljesítik ki. S ennek bemutatásával a *Húsz óra* nemcsak húsz év feledhetetlen „krónikája”, de eljövendő évtizedek programja is. Nemcsak lezárás, de nyitány is. Sánta itt teljesen és közvetlen értelmével is valóra tudta váltani egy régebbi rövid vallomásának programját: „leginkább a ma társadalmát foglalkoztat. Hogy s mint jutnak el a lelkek a szocializmusig és a szocializmus a lelkekig.”¹

¹ *A fiatal írók helyzete* (Válasz egy körkérdésre). *Élet és Irodalom*, 1960. szeptember 2.

ARS POETICA

Sánta regényeiből mindegyre az író tekint reánk. Amióta a *Kicsi madárban* először szembenézett a művész helyzetével a világban, állandóan izgatja e kérdés. Az író leginkább a bíróhoz lesz hasonló: pártatlan, minden igazságot meghallgató és végül ítéletet mondó, társadalom fölötti személy. A dolgok madártávlatból szemlélését nála leginkább a megértés szelleme jellemzi. Az *árulóban* ugyan elhatárolja magát a pártatlan ítéletmondó túlzóvá torzult egyoldalúságától, az elkülönülés arisztokratizmusától azzal, hogy elítéli a dönteni nem akaró Írót, aki azt mondja, „Énnekem mindenkihez van közöm, de énhozzám senkinek!”, s hiába marad utoljára Václáv a színen, Sánta szándéka szerint a négy megidézett magatartás egyike sem fogadható el. Az ő álláspontja: „Egy ötödik. Van Tolsztojnak egy naplófeljegyzése. Amikor a dekabristákról szóló regényét készítette, akkor született, és így hangzik: »Milyen nagy boldogság, hogy egyik párthoz sem tartozom és egyformán szerettem és sajnálhatom mind a kettőt.« Egy olyan komplex látásmódot hirdetnek ezek a szavak, amely egyszerre tekint át mindent, a dolgok színét és fonákját, elejét és végét, amely felül és kívül állva a különböző magatartások szintézisére törekszik. Tulajdonképpen azt a szemlélődő, kíváncsi embert jelenti, aki a lelke legmélyén abban reménykedik, hogy a különféle magatartások legjobb részei együtt adnák az igazi, a tiszta emberi magatartást.”¹ Szemlélődő magatartás tehát a Sántáé, s ennek a kényelmesebb, állásfoglalás nélküli formáját bírálja Az *árulóban*. Az ötödik mellett viszont van hatodik, hetedik stb. magatartás is, például Igazgató Jóskaé, aki Václáv és az Író magatartásának a pozitív elemeit egyesíti a leginkább. Sánta tehát eljutott annak felismeréséig, hogy nagy dolog ugyan a lényeges kérdések megragadása, de még nagyobb dolog választ is adni rájuk.

Az író-szerep ítélőbírói értelmezéséből logikusan következik Sánta „hírhedt” elkötelezetlenségelmélete. Sokan teljesen félreértették

¹ Film Színház Muzsika, 1968. február 3.

ezt a fogalmat, s azonosították az el nem kötelezettséggel, a pártosság nyílt elutasításával. S bizonygatták többen, hogy hiába vallja magát Sánta elkötelezetlen humanistának, egyes művei, főleg a *Hús óra*, mélységesen elkötelezett írások. Amiben teljesen igazuk is volt.

De az elméletnek csak forrása az író-szerep értelmezése. Mögötte a Rákosi-kor kulturális politikájának leegyszerűsítő pártosságfogalma áll, amely a művész elé a napi politikai feladatok közvetlen szolgálatát állította kötelességként, s tiltotta a bírálatot, a vitát, még ha belülről jött is az. Emiatt különösen nehézé vált az elkötelezettség-pártosság fogalmának helyes értelmezése. Hiszen az egész háttérben ott húzódott egy amúgy is nehéz kérdés: mind ez ideig a történelem során a magyar író a hatalomból kirekesztett néptömegek sorsával azonosult, s pártosan képviselte az ő érdekeiket. A népi demokratikus forradalom győzelme után gyökeresen más lett a helyzet: a hatalomba került néptömegek sorsát kellett képviselni. A népiség eszméje által megérintett íróknak ez nem is okozott különösebb problémát mindaddig, amíg egyrészt egy hibás művelődéspolitikával nem kerültek szembe (amely már a harmincas években is akadályozta a párt és a művész harmonikus kapcsolatának létrejöttét), amely a művészt a párt egyik katonájának, a művészetet az osztályharc egyik fegyverének tekintette csupán – másrészt pedig amíg ezzel párhuzamosan ki nem bontakoztak a személyi kultusz politikájának torzulásai. Lényegében arról van szó, hogy eddig a művész egy tőle idegen világot tagadott egészében egy megépítendő új világ nevében. Az új világ megszületése után pedig a létrejövő új egészében való igenlése mellett kell – voltaképpen önkritikusan, hiszen belülről jövő kritikáról van szó – a negatív mozzanatok, tendenciákat tagadnia. De kiélezett formájában a személyi kultusz bármiféle tagadást ellenséges magatartásként értékelte. A valóság viszont a normálisnál jóval nagyobb mértékben termelte a tagadni való mozzanatokot.

E bonyolult helyzet miatt alakult ki jó néhány íróban az a vélekedés, hogy bármennyire azonosul is az író a hatalom (a szocialista hatalom) célkitűzéseivel, szerencsésebb, ha a hatalom gyakorlásából nem kér közvetlen részt, ha politikailag nem kötelezi el magát.

1956 táján sorra születnek ilyen nézetek, s utána még inkább. Eleendő talán itt két nagy hatású íróat felidézni. Tamási Áron írja az *Új Hangban* megjelent *Emberi szó* című írásában:

„S ha már felkötöttem kard helyett a tollat, igyekeztem azt becsülettel használni. Óvakodtam mindentől, ami zavarhatná ítéletemet írói dolgomban. Ezért nem vállaltam soha hivatalt, s nem lettem tagja semmiféle pártnak. Hordoztam a székeleyek örökségét: a helytállást és a virrasztást; hordozom, bár néha az a gyanú villan agyamba, hogy a tojás, mely fölött örködöm, vajon nem zápult-e meg?”¹ A megfogalmazás sokban rokon Sántáéval. Az utolsó mondat groteszk fintora pedig szinte előrevetíti 1956 tragédiáját. (S utal Tamási hosszas írói válságának gyökereire is.)

Ha a magyar irodalom történetében Sánta Ferenc egyik őse Tamási Áron, a másik minden bizonnyal Déry Tibor (Tamásival az első, Déryvel a második korszakában tart lényegi rokonságot a gondolat kifejezésére alkalmazott formanyelv tekintetében). Déry 1956-ban így fogalmaz:

„Egyet tartunk szem előtt: azt, hogy a tehetség – főképp forradalmi korszakokban – mit sem ér tisztesség nélkül. Ezt elsősorban a fiatal íróknak kell értelmük minden erejével s testük minden porciájában tudniuk, mert több kísértésnek vannak kitéve, mint az öregek, akiknek már volt idejük leszokni egy s más hiúságról. Aki a tisztesség ellen vét, az a tehetsége ellen is vét, s előbb-utóbb nemcsak az ország megbecsüléséből, de az irodalomból is ki fog hullani. A nép csak azt szereti, aki az igazságot szolgálja s bámulatosan rövid idő alatt észreveszi, hogy ki hazudik neki. A művész tévedhet, mint minden más ember, de egyben nem véthet: a tisztesség ellen... A néphez való hűségnek ez a próbája.”²

1963-ban pedig egy interjúban így fogalmazza meg Déry az író és a párt viszonyáról a véleményét:

„Ma mindenképpen lazábbnak képzelem el az író és a párt viszonyát. Nem magamról beszélek, hanem a kommunista íróról. A

¹ *Új Hang*, 1956. 6. 26–27.

² *A tisztességről. Széphalom*, 1956. 5–6. 131.

kommunista írónak ma körülbelül azt a szerepet szánám, amit Lukács partizánelmélete fogalmaz meg: az író partizánmunkát végez a politikai munka érdekében. Ismétlem, ez nem az én írói munkám jelmondata, mert ma még ennél is kötetlenebbnek érzem munkám viszonyát a politikához.”¹

Az idézett vallomásrészletek számos elemét fellelhetjük Sánta gondolataiban. Ezzel nem feltétlenül a hatásra szeretnék utalni, hiszen ugyanazt a valóságot élték át mindannyian.

Sánta először *Költőnk és kora* című írásában fogalmazta meg az elkötelezetlen humanizmus elméletét. Itt még nagyon differenciálatlanul fogalmaz, túl óvatosan és túl általánosan is, mivel kérdésfeltevését még egészen közvetlenül motiválja 1956 élménye:

„Mint tudjuk, minden korok legszabadabban utat kapó ítéletei minden esetben a hatalommá szerveződött társadalmi erők elkötelezett, s ily módon a legtermészetesebben elfogult kifejezői annak igazságosztó funkciójában. Míg az író nem ritka esetben éppen elkötelezetlen humanizmusa okán formál jogot az ítélkezésre.”²

Sánta gondolati tévedése abban nyilvánul meg, hogy az elkötelezettséget azonosítja az elfogultsággal, a fanatizmussal, vagyis a pártosságnak arra a leegyszerűsítő értelmezésére gondol, amely az ötvenes évek első felében uralkodott, s a kor fanatikusait és konjunktúralovagjait valóban elkötelezett íróknak tekinti. Ezek szerint Sánta – történelmi tapasztalatai alapján – más értelmet ad az elkötelezettségnek – s ezt bírálói nem vették észre. Hiszen e kis írás befejező része éppen azt a fajta elkötelezettséget fogalmazza meg, amely műveiben is megnyilvánul, s amelyet számonkérnek rajta. Hiszen a jó szolgálata, a cselekvés az emberiségért – elkötelezettség.

Sánta a politikai párt melletti elkötelezettség ellen emel szót – igaz, a bonyolult fogalmazás ezt az indítóokot elfedi. Ám nem veszi figyelembe az imént vázolt különbséget a hatalmonkívüliség és a hatalmonlevés között. Azonosítja a két helyzetet. S nem fogalmazza meg világosan, hogy az elkötelezetlen humanizmus kife-

¹ Hornyik Miklós: *Huszonöt kérdés Déry Tiborhoz*. *Híd*, 1967. 10. 978–987.

² *Új Írás*, 1962. 2. 184.

jezéssel semmi többet nem akar mondani, mint azt, hogy az írónak az emberiség (a nép) „stratégiai” céljaival kell azonosulnia. Mivel ezeket a célokat a szocializmus kívánja megvalósítani, természetes a szocializmussal való azonosulás. De a szocializmust építő ország kommunista pártjának stratégiai célkitűzéseivel való azonosulás nem jelenti szükségképp a taktikai célokkal való egyetértést is. Így lesz Sánta ars poeticája ellenzéki, de a szocializmuson belül az. S mindez nem zárja ki, hogy műveiben – pontosabban egyes műveiben – ez az ellenzékiség eltűnjön, hogy az azonosulás váljon erőteljessé akkor, amikor leginkább látszik, hogy a taktika közvetlenül is szükségszerűen szolgálja a stratégiai célokat.

Valamivel pontosabban, de hasonlóan fogalmaz Sánta a Magyar Írók Szövetségének 1965. novemberi közgyűlésén. Az elkötelezettség fogalmát itt is a már jellemzett módon használja, s ezzel újabb félreértésre ad módot: „Azt hiszem, a tárgyilagosságot és az igazságot az elkötelezettség és következképpen az elfogultság igen nagy mértékben kizártá teszi. Hiszek viszont abban, hogy a tárgyilagossá, el nem kötelezett és minden oldalra az igazságosság igényével tekintő elme segítséget nyújthat ott, ahol éppen az emberiség dolgában tevékenykednek, működnek. Nagyobb lehetősége van ennek az igazságosságra törekvő akaratnak arra, hogy az igazságot mondja ki és segítséget nyújtson ott, ahol az emberiségért munkálnak, mint annak, amely elfogultságával és elkötelezettségével nem látja meg a másik félnél, a perben a másik oldalon is azt az igazságot, aminek ötvöztetésével teremthetjük meg mindazt, amit valóban az emberiség sok évezredes történelmével akar.”¹

Trencsényi Waldapfel Imre hozzászólása után Dobozy Imre vita-összefoglalójában foglalkozott Sánta hozzászólásával, s ekkor Veres Péter így szólott közbe: „...a közvetlen pártkötelezettségre értette, csak az a baj, hogy általános volt a félreértés. Nem mondta ki.”² Mint annyiszor, itt is helyesen látta Veres Péter a lényegét.

¹ A Magyar Írók Szövetsége évi tájékoztatója. 1965. (A közgyűlés rövidített anyaga.) Kézirat. 217.

² A Magyar Írók Szövetsége évi tájékoztatója. 1965. (A közgyűlés rövidített anyaga.) Kézirat. 217.

1967 tavaszán, az *Élet és Irodalom*nak adott interjújában Sánta mintegy összefoglalja az írói munkásságát mozgató gondolatokat. Nyíltan vall itt a szocializmusról is:

„E meditáció közben lettem még bizonyosabb arról, hogy a szocializmus olyan kísérlete az emberiségnek, mely egyre méltóbbá válik arra, hogy segítségére legyünk. Mert higgadva és tisztulva egyre inkább készséget mutat a türelemre, a szerénységre, egyre inkább respektálja a józan, elfogulatlan bírálatot. S minél inkább készséges ezek befogadására, annál nagyobb mértékben válik érdemesebbé minél több ember, minél nagyobb részvételére. Azokon a múlhatatlan érdemeken túl, melyeket eddig is szerzett, tiszteletet érdemlő, ahogyan megvallja bűneit és tévedéseit s ahogyan igyekszik megszabadulni ostobáitól és fanatikusaitól. Amely eszme erre képes, megújítva önmagát, s amely potenciálisan annyi lehetőséget hordoz magában, az méltó arra, hogy küszködésében éber figyelemmel, érzékeny résenállással részt vegyünk tettel és bírálattal egyaránt, s hogy tanuljunk is tőle ott és abban, ahol és amiben többet és jobbat nem tudunk. Egyedül üdvözítő eszmében nem hiszek, de bizonyos vagyok benne, hogy e kor küzdelmeiben és kísérleteiben az igazság egyik része, a több, itt van, és végső kifejtésében, végső hatásában ez az eszme olyanná válik, melyről tisztelettel emlékeznek meg az eljövendő századok. Vagyis a kor igényelte szintézisek alapmatériája.”¹

Sánta az útitárs magatartását vallja a magáénak. Korunk bonyolultságának sajátos – de egyáltalán nem egyedüli – példája a nyilatkozatok és a művek kettőssége. A szocialista realista művész esetében már nem létezhet a Balzac-paradoxon – vélik sokan –, ám Sánta esetében mégis mintha ez érvényesülne. Mert abban mindenki egyetért, hogy a *Húsz óra* a magyar szocialista realista irodalom ritka szép büszkesége. Valóban a balzaci esetről van-e itt szó? Nem egészen. Sánta pályája egészében a szocializmus valóságával és elméletével való viaskodás a döntő és meghatározó. S azzal, hogy Sánta kimondja: a nagyobb rész igazság a szocializmus mellett van,

¹ *Élet és Irodalom*, 1967. május 6.

vállalja is a szocializmust. Különösen a *Húsz órával*, amelyben megfogalmazódik: a nagyobb igazság csakis a szocializmus vállalásával lehet még nagyobb, még teljesebb.

A *Húsz óra* elkészülte és sikere után fogalmazta meg Sánta leg részletesebben az elméletét. Ám mindez semmit sem von le a *Húsz óra* érvényességéből, igazságtartalmából. S valóban, Sánta mintha túlon túl „szégyenlős” lenne, amikor a vállalásról van szó: nyilván fél – saját gondolatrendszere értelmében – attól, hogy „elkötelezi” magát, s így elveszti objektivitását, igazságosságra törekvését. Mivel többféle igazság van, a *teljes* igazság sohasem lehet egy helyen. Viszont ahol a nagyobb rész, oda kell állni. Sánta nem tud lemondani a kisebb részről sem, ezért nem tudja egyértelműen elkötelezni magát. Az egész emberiség lelkiismerete akar lenni.

Már idézett írószövegségbeli felszólalásában mondja Sánta:

„Hogy pontosabban megértsük, amit mondani akarok, néhány évvel ezelőtt ezt úgy fogalmaztam meg, hogy »elkötelezetlen humanizmus«. Olyan értelemben, hogy az el nem kötelezettség a humanizmus örök törvényeivel él, a humanizmus örök törvényei szerint szemléli a világot, megőrzi objektív tárgyilagosságát a humanizmus eszméihez ragaszkodva, és korántsem esik abba a vétségbe, hogy akár az egyik, akár a másik oldalon tételezze fel az abszolút és kiegészítésre nem váró igazságot vagy igazságosságot.”

A humanizmus örök törvényei – íme, itt vagyunk ismét az örök erkölcsi törvényeknél, s máris nyilvánvaló, hogy Sánta elkötelezetlen humanista elmélete elsősorban etikai elmélet, és nem politikai. Annyiban igaza volt a Sántának válaszoló Trencsényi Waldapfel Imrének, hogy a fogalompár két tagja egymásnak ellentmondó, hogy a humanizmus elkötelezettséget jelent, de láthattuk, hogy ezt Sánta is tudja.

Ahogy Sánta elvonatkoztat bizonyos mértékig a konkrét valóságtól, a történelmi meghatározottságtól, amelynek talaján elmélete megszületett, s az író örök helyzetéről beszél (főleg a *Költőnk és korában*), ugyanúgy elvonatkoztatás eredménye az örök erkölcsi törvények tételezése. Persze itt megint felmerülnek fogalomértelmezési problémák is. Sánta ugyanis csak az ókori görögség utáni

fejlődést vizsgálja. Érdeklődésének nagy csomópontjai: az ókori görög kultúra, a reneszánsz, a francia felvilágosodás és a forradalom s végül a múlt századi orosz próza. Ezek a csomópontok valóban az emberiség fejlődésének legfontosabbjai közé tartoznak, s mindet áthatotta az emberbe vetett hit, az emberi személyiség felé fordulás, s éppen ezért az etikai érdeklődés is. Sánta legnagyobb irodalmi élményeit Dosztojevszkijnek és Tolsztojnak köszönheti. Tizenhat esztendősen korában olvasta a *Karamazov testvéreket*, amely meghatározó volt fejlődésében. Az *Olvasmányaimban* így ír erről: „Íme az író! – mondtam. Ami alatt elsősorban azt értettem, hogy íme, így gondoltam én is: élni szörnyű! Élni szörnyű és ezt tudni kell, ezt ki kell mondani, ezt nem szabad elhazudni. Sok mindent láttam és átéltem gyermekkoromban, hogy korán ezt higgyem, Dosztojevszkij volt a felszabadító, aki megnyugtató: nem én vagyok beteg, de a világ is az.”¹

Török Endre írja, hogy „Dosztojevszkij valójában etikai szabadság (a rossz és jó közötti választás lehetősége) és harmónia ellentétében gondolkodott, s ezzel ortodox, szlavofil nézetei fölött a 20. századi egyéniség paradoxonát is megfogalmazta.”² Az etikai kérdések iránt pontosan ezért lehetett Sánta olyan érzékeny már kamasz fővel (a személyiség kialakulásának ideje az ember életében – s mindez 1943-ban – a személyes sors és a történelem szorításában).

A legnagyobb hatással azonban Tolsztoj volt rá:

„Az előbb azt mondtam, hogy nemcsak legnagyobb írónak, de majdnem tökéletesnek is tartom. Ha emberi lényegünk a nyugtalanság és a törekvés szüntelensége a még jobbra, ha legnagyobb képességünk az egyre megújulni kész kételkedés dolgaink helyességét, állapotunk mineműségét illetően, akkor Tolsztoj maradéktalan birtokában volt ennek az erénynek és tudásnak. Ő elmondhatta, amit Jánosból idézve Voltaire tartott jelmondatának – oly kevés jogossággal: »Az én atyámnak házában sok lakóhely vagyon« –

¹ Kortárs, 1968. 3. 450. – Hasonló élménye volt Dosztojevszkij a nemzedéktárs Váci Mihálynak is. Lásd erről vallomásait: *Dosztojevszkij tett nyitottá. Értelmes éneket a hazára találásról*. In: *Toldi feltámadása*. Bp., 1972.

² Török Endre: *Orosz irodalom a XIX. században*. Bp., 1967. 167.

értve ezalatt, hogy semmi sem idegen tőle, ami emberi, s hogy a fanatizmus gyilkos indulatai közepette ő egyszerre lát mindent, a jóban a rosszat, és a rosszban a jót egyaránt, ha tetszik »komplexen« mindent, színéről és visszajáról, s mert így nézi a világot és másképpen *nem is képes* nézni, soha nem mondhatja magáénak az elégtételt és a megelégedettséget, nem mondhat le bírálatainak hevesességéről és nyugtalanságáról hasonlóképpen, hogy a meglevőn túl még jobbat kutasson. De arról sem, hogy inkább szánjon, mint gyűlöljön minden rosszat. Ehhez pedig az szükségeltetett, hogy tudja önmaga gyengeségét a bűnnel szemben, s minden bukását ismerje a rosszban. Hatalmas és gyönyörű rend van az embernek mélységes bonyolultságában.”¹ Íme, Sánta etikájának és „elkötelezetlenségének” forrásvidéke! A későbbiek során csak mélyül ez a hatás, rokon gondolatok erősítik. Mint Voltaire-é: „Voltaire-től tanultam meg, és tanultuk meg mindannyian bizonyítani, hogy nem születik az ember a jó és a rossz tudásával, de azzal a képességgel születik, hogy egykoron képes legyen megkülönböztetni őket.”² Voltaire így ír erről Nagy Frigyeshez: „Locke, ez a legbölcsebb metafizikus, akit ismerek, jogosan vonja kétségbe a velünk született eszméket, s úgy látszik, az a véleménye, hogy nincs semmilyen általános érvényű erkölcsi elv. E kérdésben vitatni, vagy inkább megvívni merészelem e nagy ember gondolatát. Abban egyetérték vele, hogy velünk született eszme nincs, amiből természetesen következik, hogy lelkünkben egyetlen velünk született erkölcsi ítélet sincs, de mivel szakáll nélkül születtünk, következik-e ebből, hogy mi, a kontinens lakói, nem azért születtünk, hogy bizonyos korban szakállunk is lehessen? Nem születtünk a járás képességével, de aki két lábbal született, egy napon mégis járni fog. Ugyanígy senki sem hozza magával születésekor azt az eszmét, hogy igazságosnak kell lenni; de Isten úgy rendezte el az emberek szerveit, hogy bizonyos korban mindannyian egyetértenek ennek helyességében.”³ Ebből az idézetből még nem világos, hogy az esz-

¹ *Olvasmányaim. Kortárs*, 1968. 3. 450.

² *Olvasmányaim. Kortárs*, 1968. 3. 451.

³ *Voltaire levelei*. Bp., 1963. 32.

mét a közösség adja át az egyénnek. Erre a gondolatra Rousseau olvasása során ébredt Sánta: „Nincs mód egyéb a nevelésnél! Elfelejtetni gyermekeinkkel a rossz önmagunkat.”¹ Sántának nincs következetesen kidolgozott elmélete, nem is törekszik erre. Így nem gondol arra sem, hogy a nevelés, a jóra tanítás eredményes csak társadalmi méretekben lehet, ehhez társadalmi összefogás szükségeltetik. A társadalmi gyakorlatban semmiféle elmélet sem jelentkezhethet tisztán, s mivel tökéletes ember nincs, a jó tanítása még a legnagyobb bölcsességet és mértékletességet feltételezve sem lehet független sem a társadalmi gyakorlattól, sem a nevelő szubjektumától. (Erre nincs is szükség.) Így az átadott erkölcsi törvények mindig egy adott társadalom követelményrendszerét tükrözik – egyetlen személyiség tudatán átszűrve. A társadalommal együtt változik az erkölcsi törvények konkrét tartalma, a jóé és a rosszé is. Mert valóban „örök” a jóra törekvés, de a jó fogalma az időben végigtekintve nem azonos önmagával.

Sánta gondolatvilágának nagyobb a rokonsága Rousseau-éval, mintsem maga gondolná. Rousseau a győzedelmeskedő polgári társadalom feloldhatatlan ellentmondásaival néz szembe, két világ – a polgári és a feudális – határán, egy átmeneti korban. Plebejus demokratizmusa nem tudja elfogadni az embertől idegen életformának az elterjedését, sem az embertelenség minden addiginál nagyobb tetsző voltát. Ezért hirdeti a természetes ember eszméjét: tiltakozik az abszurd világ ellen. Ezért helyezi gondolatai középpontjába az emberi személyiséget.

Sánta a győzedelmeskedő szocialista társadalom egy ideig feloldhatatlannak tetsző ellentmondásaival néz szembe ugyancsak két világ – a polgári és a szocialista – határán, egy átmeneti korban. De míg az első ipari forradalom az emberi értelem mindenhatóságába vetett hitet eredményezte, a mostani, a második ipari forradalom – amelyet tudományos-technikai forradalomnak nevezünk – kitermelte az emberiség önpusztításának számtalan lehetőségét. Kettős funkciója van tehát a természetes ember középpontba állításának.

¹ *Olvasmányaim. Kortárs*, 1968. 3. 451.

Tiltakozás ez minden lehetséges – akár szocializmuson belüli – deformálódás ellen s tiltakozás a 20. század abszurditása – fasizmus, atomfegyver, „biológiai pokolgép” stb. ellen.

Sánta eszménye a tökéletes ember, a tökéletességre törekvő ember. Moralista szenvedélye és meggyőződése forradalom utáni helyzetben hirdeti és követeli az emberi, a szubjektív szempontok figyelembevételét mind fokozottabb mértékben. Ez a feladatvállalása egybevág a szocializmus építésének nagy történelmi céljaival: hiszen a szocializmus teljes felépítése csakis a tudat forradalma után, az emberi személyiség harmonikus és sokoldalú kibontakozása után érhető el. A személyiség kibontakozásának egyik lényegi jegye pedig az erkölcsiség. Sánta e tekintetben mindvégig optimista: hiszi és vallja, hogy ez a cél elérhető, hogy az emberben megvan a képesség erre a kibontakozásra.

Már Szókratész azt vallotta, hogy ha az ember tudja, hogy mi jelenti a jó cselekedetet, akkor teszi is azt. Egy belső hang – a démon – megmondja, hogy mit kell cselekedni. Lényegében ugyanezt mondja Sánta is. A „démon” – vagyis a lelkiismeret – teszi képessé az embert arra, hogy döntsön s hogy ítéljen is a maga és mások cselekedetei felett. Különösen vonatkozik ez az íróra, aki ezért lehet ítélőbíró. S részben igaza van Sántának abban, hogy az író az átlagosnál több joggal alkothat ítéletet, s nagyobb felelősséggel, de téved ott, ahol ezt abszolutizálja s a legigazabb ítélethozatal képességét csak az írónak tulajdonítja.

Az ítélőbírói szerep a világ fölé emeli az író, de ugyanakkor állandóan a világban élésre is kényszeríti, hogy megismerhesse, amit megítél. Ez a kettősség Sánta műveiben harmonikusan összeolvad, nyilatkozataiban viszont sokszor mereven szétválasztódik. De mind a művek, mind a nyilatkozatok egy célt szolgálnak. Bármiképp is fogalmaz Sánta, ugyanazt mondja a művész feladatát illetően: az elkötelezettséget hirdeti, a társadalomban élő embert vizsgálja, az ő érdekében alkot.

S bár alkotói válsága idején őt is megkísérti a rousseau-i gondolat, hogy a társadalom tesz rosszá, nyilván tudatosan benne is (mint Kovács úrbán *Az ötödik pecsétben*), hogy viszont jóvá is a társada-

lom tehet. Nem a társadalomból kell tehát kivonulni, hanem ellenkezőleg, a társadalmat kell még inkább a jó célért tevékenykedők munkaterepévé változtatni. Sánta gondolatai igen közel álltak a harmincas évek Németh Lászlójához, amikor keserűségében a társadalmat kárhoztatta, de ő mégsem vált a sziget-eszme apostolává. S ennek szembeötlő jegye a művekben a hőstípus különbözősége. Németh László hősei – elmélete szellemében – példaemberek, akik kiválóságukkal a jóra törekvők kis csoportját vonzzák magukhoz. Sánta hősei köznapi átlagemberek, egyek a tömegből.¹ Mégis példaemberekké válnak, ha a történelmi szükség úgy kívánja. Németh László hősei szükségszerűen elbuknak. Sánta hősei győzni is tudnak, mert nem a társadalomtól függetlenül szeretnének tevékenykedni. Az átlagember típusú főalakok nemcsak bármiféle hőskultusz kritikáját jelentik, vallomást tartalmaznak az író felfogásáról a művészet feladatát illetően is. Sánta többször bemutatja, hogy a kultúra önmaga ellentétébe csaphat át antidemokratizmusával. Az *ötödik pecsét*ben a könyvügynök, a fényképész, az Ortegát, Huizingát emlegető civilruhás nyilas jelzik ennek különböző fokozatait. Az *áruló*ban Eusebius művészetkedvelése kizárólag a valószínűs problémák elől való elzárkózást segít elfedni, a *Hűsz órában* pedig a Gróf szemlélteti egy évezredes kultúrhagyomány végső degenerációját. Mindez csak hangsúlyozza Sánta felfogását: a művészet nem játék, s nem lehet menekülés sem.

„Egy nemzeti irodalom nagykorúságát a próza magasrendű művelése, minőségi és mennyiségi súlya jelzi. Nagyon fontos tudni ezt a magyar irodalom szeretőinek és művelőinek egyaránt. Ez a legjobb út, mely önismerethez egyfelől, s másképpen a világirodalomhoz vezet. Magam lehetőség és tehetségem mértéke szerint e dologban igyekeztem szolgálni minden írással. S mert alázatot éreztem, sem könnyűséget, sem öncélú játékot soha magamnak meg nem engedtem. Miként ügyeltem arra is, hogy ne szaporítsak

¹ Van ennek az írói világszemléleten, a plebejus elkötelezettségen túl más oka is: az ötvenes évek idealizált pozitív hősei után az átlagban mutatni meg az értéket. A szocialista demokratizmusnak ez az igénye kezdettől fogva meghatározó Sánta pályáján.

a kevésből sokat, de a sokból szigorú keveset inkább.” Az *Isten a szekéren* kötet szerzői utószava szerint Sánta a legnagyobb feladathoz kezdett, amit prózaíró egyáltalán maga elé tűzhet. A 20. századi magyar próza igazán jelentős eredményeket vallhat magáénak. Móricz, Kosztolányi, Déry, Németh László nem keveset tettek nemzeti irodalmunk „nagykorúsításáért”. S ők csak a legnagyobbak a jelentős írók sorában. A felszabadulás után induló írónemzedékekből ez idáig Sarkadi és Sánta lépett a nyomukba. Sarkadi pályája félbetört, de Sántaé még tovább emelkedhet.¹ S ahhoz, hogy kétségszövegbevonhatatlanul a legnagyobbak társa legyen, lényegében semmi más nem szükséges, mint írói magatartásának *nyitottabbá tétele*. Az ítélőbírói látásmód a regények minden mozgalmassága és drámaisága ellenére is bizonyos merevséget hordoz magával. Az azonosulás mögött mindig ott az elkülönülés is.

A *hogyan kell élni* kérdését Sánta tudta a legmaradandóbban műbe örökíteni. S ez nagy dolog, hiszen könyvtárnyi munka, főleg kisregények foglalkoznak ezzel az utóbbi másfél évtized irodalmában.² Sánta válaszolni is tudott erre a kérdésre, de a válasz mögött ott maradt egyelőre a szemlélődő magatartás fontosságának, az író elkülönült magasabbrendűségének hite.³ Veres Péter *Halála nap-*

¹ Sánta hosszú évek óta alig publikált. Bemutatták több művének rádió-, illetve tévéjáték-változatát, s ezeket részben ő dolgozta át. Ezenkívül néhány részletet olvashattunk *Szürke kő* című készülő regényéből, s két jelenetet Petőfi-dramájából, amely Németh László *Petőfi Mezőberényben* című drámájának a kérdéseit vizsgálja újra.

² Egyelőre a kisregényforma segített a leginkább a *hogyan kell élni* kérdését kibontani. Már húsz éve, Veres Péter és Sarkadi Imre nyitányt jelentő művei gondolat és forma egymásratalálását jelezték. Újabb irodalmunkban uralkodó forma lett az erkölcsi kérdéseket középpontba állító, az életforma kérdéseit faggató kisregény. Sarkadi munkái után Lengyel József, Galambos Lajos, Cséres Tibor, Fekete Gyula, Somogyi Tóth Sándor, Mészöly Miklós, Fejes Endre, Örkény István, Galgóczi Erzsébet közismert művei jelzik, hogy mennyire általános tendencia ez. *Az ötödik pecsét* és *Az áruló* világosan ebbe a sorba illik. S innen, a forma felől is érthető a *Húsz óra* kiugró jelentősége. Mert ez a mű már nem kisregény. Nem terjedelme miatt – hisz nem az a lényegi meghatározó –, hanem ábrázolásának teljessége miatt.

³ Ez látszik a Petőfi-dráma publikált részletében is: Petőfi mindenkinél jobban tudja, mit kell tennie. Ez környezetének véleménye. (*Petőfi Petrich Somáéknál. Népszava*, 1973. július 14.)

ján írta:¹ „...neki szövetségese volt a mélyen átélt műveltség, a szolgálat fegyelme, a nemzet sorsáért, s az idő érlelte bölcsesség messzire láttató tisztasága. Az utolsó beszélgetés alkalmával már nem ismerte fel a megrendülten érkező látogatót. De az elmúlás ostoba sötétjével nagy küzdelmét vívó értelme még megőrizte legbensőbb önmagát, legféltettebb sajátját, kicsiny, egyre zsugorodó foltját az öntudatnak, kicsiny, már-már elmerülő szigetét a gondolatnak, ahová legféltettebb kincsét hordta: aggodalmát a nemzeterért. »A szekérnek menni kell!« – mondta. »Csak a szekér menjen!« – mondta. »De hová megy a szekér?!« – mondta, s a többi szót már összemorzsolta a lélek fájdalma és a betegség.” Ezt a szép példázatot, a szekér motívumát Sánta már korábban életműve középpontjába állította. S tudta, ábrázolta, hogy ő is rajta ül a szekéren. Azért érezheti magát felelősnek a szekér útjáért. Magatartása mégis kettős: a szekéren ülő elkötelezettsége és a szekér útját kívülről szemlélő pártatlansága keveredik benne. A társadalomban, a világban tud kételkedni ez a magatartás, bírálata a közösség érdekében születik, s ezért fontos; de önmagában nem kételkedik. Az ítélőbíró tévedhetetlen szerinte.² Márpedig az önkritika nemcsak közösségünk, hanem személyiségünk egészséges életéhez is nélkülözhetetlen.

1973

¹ *Halála napján. Új Írás*, 1970. 6. 15. Sánta egyéb írásai írókról: *Móricz Zsigmond. Élet és Irodalom*, 1970. szeptember 30. – *Petőfiről – fiataloknak. Magyar Ifjúság*, 1973. január 12. – *Szabó Pálról. Rádió és Televízió Újság*, 1973. 14. 4. – *Egy nép szószólója (Petőfiről). Népszava*, 1973. december 24.

² Ez a magabiztosság alighanem szükséges volt ahhoz, hogy válságát le tudja küzdeni, hogy határozottan igent tudjon mondani a jelenre. De ma már ilyen mértékben szükségtelen, s előbb-utóbb modorossággá válhat, kétségtelen pátosza elévülhet.

A KÉSŐ MODERN PRÓZAÍRÓ

INTERJÚ SÁNTA FERENCCEL

– *Hogyan alakult ki a világnézete, erkölcsi világképe?*

– Ebbe igen nagy mértékben belejátszott – mondhatnám, hogy egész életemnek, gondolkodásomnak, magatartásomnak egyúttal meghatározó körülménye –, hogy szegény családba születtem és szegény emberek között éltem végig gyerekkoromban, ifjúságomban és felnőtt életem java részében is. Tulajdonképpen szerencsésnek is mondhatnám ezt a terhet, mert a szegény emberek világában – a munka és a nélkülözés világában – a legalapvetőbb erkölcsi törvények és kötelességek szinte észrevétlen válhatnak a növekvő ember sajátjává.

A jobb körülmények közé vagy éppenséggel gazdagnak született embernek, ha mondjuk a jó természete erre biztatja, akkor is sok stúdium, szerencsés hatás és valamiféle kegyelem is kell, hogy ezeket a parancsokat felfedezze, megismerje és aztán szerintük próbáljon élni.

Sokat gondolkodtam magam is azon, hogy mi is a legfontosabb dolog a szegénységben. És azt hiszem, nem egyéb, mint az, hogy ebben a világban az ember mindig rá van utalva másokra. És következésképpen itt adódik a legkevesebb lehetőség arra, hogy elzárkózzon, hogy „magának éljen”.

Itt mindig kell a mások segítsége, és mindig segíteni is kell másokat, a kanál zsírtól, a kölcsönkért élelemtől, a kölcsönadott eszközöktől kezdve egészen a hajlék megteremtéséig. És ez igen nagy szó, mert egyszerűen az történt, hogy ebben a viszonyban szemléletté válik az emberben az összetartozás, az egymásrautaltság, az a gondolkodás, hogy együtt érint a jó és együtt érint a rossz is. Azt pedig mindannyian tudjuk, hogy ennek tudásával kezdődik az ember, és hogyha ez nincs meg benne, akkor hitvánnyá válhat. És én bizonyos vagyok benne, éppen a nagyon sok tapasztalás alapján, hogy ebből a közösségi magatartásból, a közösségnek ebből az összetartozásából, ennek a törvénynek a tudásából serken és növe-

szik fel a többi jó is. Az a jó, ami egyébként az ember legbensőbb természete, legbensőbb sajátja.

A közös szükség, a csak együtt való haladás támasztja fel mind ezt, és kényszerít – jobb szó híján – ennek az alkalmazására, arra, hogy velük és általuk éljünk.

A közösségnek ez az együtt való küszködése teszi például parancssá mindenki számára a lankadatlan hasznos cselekvést. Vagyis: a munkát.

Aki ebben a világban nem dolgozik, aki nem a munkájából kíván megélni, azt nem becsülik sokra, és a megfelelő módon ki is közösítik. De a munka aztán, a munkának ilyen hatalmas parancsa egyúttal elülteti az emberekbe azt az igényt is, amit mi próbálunk most úgy megfogalmazni, hogy szüntelenül bennünk él következőképpen a jobbra, okosabbra, hasznosabbra való törekvés, végső soron a körülményeken való javításnak a szándéka. És ebben az összefonódó cselekvésben, az azonos gondban, bajban, örömben, napokban, esztendőben és egész életben való együttlétben nélkülözhetetlenné válik az igazságosság is.

Nem akarom érdemén felül méltatni a szegény embereknek az eregyeit, az egyúttélő szegénység eregyét, de úgy hiszem, következőes vagyok, amikor azt mondom, hogy amikor közös munkában, közös dologban jogot biztosít és jogot formál minden egyes tagja számára szabad véleménynyilvánításra, a dolgok megtárgyalására, akkor a döntésben nyilvánvalóan az igazságosságra törekszik.

Folytathatnánk tovább a sort azzal, hogy a szegénység valóban példává emeli a másokkal való törődést, azt, hogy előbb azért vagyunk a földön, hogy másokért éljünk, és csak aztán azért, hogy passzióinkat töltsük.

Nagyon érdekes, hogy ez a közösség minden tagja számára tiszteletet nyújt, aki ezekkel a dolgokkal él, tehát aki elvégzi a munkáját és tiszteli másoknak a tevékenységét, véleményét, szándékát, akarátát. De ugyanilyen határozottan ítél el mindenkit, aki nemtelen vagy tisztességtelen eszközökkel próbál magasabbra törni. Ezt a szépséget én mind láttam és tapasztaltam gyerekkoromban, ifjúságomban és jóformán egész eddigi életem folyamán. Innen merem

azt mondani, hogy amennyi átka és keserve van a nincstelenségnek, annyi nagysága is. És nem hiszem, hogy ez öntudatlan cselekvés lenne, hiszen ha meggondoljuk, senki pontosabban nem fogalmazta meg az emberi együttélésnek, a tisztességes együttélésnek a törvényeit, és senki nem deklarált világosabb ítéletet ezekben a dolgokban, mint a szegénység. Még azt is hozzátenném, hogy ezt a legtöbbszörösebb formával cselekedte. Hiszen ott van mind az egyszerű nép meséje, ott vannak a mondák, ott vannak a dalaik, énekeik. Ezek a mesék mind ezt zengik, éneklük, tanítják a legszebb szavaival a nyelvnek, és olyan bölcsességgel, melynek csodájára járhatunk. És e köré a tanítások köré ott gyülekeznek mind a szertartásra emelt szokásaik, és ékeskedik körülöttük szólásaiknak és közmondásaiknak a csillagserege.

Eszembe jut, hogy még „alászálló kultúrértékként” is csak azt tette a maga kincsévé a szegény nép, ami valóban kiállta a tisztesség és az érték próbáját.

Röviden összefoglalva azt szeretném mondani, hogy ezek az emberek, ez a világ, az itt látott seregnyi emberi élet sűrítette hittemmé, hogy az ember jó, az ember jóra született. Az emberben úgy dobban a jó, miként a vér az ereiben, miként a lábában a járásnak a képessége. S ha ebben hiszek, akkor nyilvánvaló a másik bizonyosságom is, miszerint az emberiségnek a kisebb, elromlott, rosszabb része elsöpörtetik majd egyszer.

Bizonyos, hogy ez volt gyermekkoromtól kezdve az az élmény, az a tapasztalás, ami a legtöbbet alakított rajtam, jellememen, gondolkodásomon is.

De pontosan ebből a világból kaptam azt az ajándékot is, amely bizonyos módon felér ennek az előbbinek az értékével. Azokra a mesékre gondolok, amelyeket gyerekkoromban és még serdülőkoromban is igen nagy számban hallottam. Nagyon sok mesét hallgattam otthon is és máshol is. Nagyon sokat meséltek nekem, és én is mindig megkerestem az alkalmat arra, hogy a közelükbe kerüljek azoknak a leginkább idős embereknek, akik szerettek mesét mondani. Gyönyörű dolog a mese! És az sem véletlen, hogy legragyozóbb gyöngyszemei épp a szegénységnek a legnagyobb és legmé-

lyebb tengerében lelhetők. Amit a szegény ember az életben nem talál meg, amit a maga egyszerű életében elérhetetlennek tart, amit a maga környezetében rossznak, hitványnak, megvetendőnek tart, azt itt, a mesében keresi meg, vagy itt, ezekben a mesékben mond ítéletet fölöttük. A mesében elmegy a harmadik kisfiú, és megveri a rossz királyt. Hazaviszi az élelmet, odaadja a szüleinek és testvéreinek. Megszabadítja az ártatlant, megjutalmazza az arra méltót.

Gyönyörű dolog ez, különösen hogyha arra gondolunk, hogy olyan szép nyelven mondatik el, a képeknek, hasonlatoknak, jelzőknek olyan gyönyörű seregével, amely egyszerre láttat, egyszerre ad nagy és mély lélegzetet a szívnek és a tüdőnek, és egyszerre tanít meg úgy gondolkodni, hogy mindazt, amit szeretnénk elmondani, azt ne tegyük könnyen, olcsón sem nyelvben, sem pedig ítéletben.

A legtöbbit édesapám mesélt. Nagyon sok mesét ő maga talált ki, és ezt nem is titkolta előttem, hanem a maga módján mindig el is mondta.

– Tetszett? – kérdezte.

– Igen!

– Látnod – mondta –, ezt pedig én találtam ki neked, nem hallotta ezt terajtnad kívül még senki emberfia.

S amiért most is alázatosan meghajtom az emléke előtt a fejeimet: megállt mese közben, és megkérdezte: mit gondolkod, hogyan lesz tovább?

S amikor elkezdtem találgatni és mondani, akkor megtelt a szemem derűvel, összehúzta a szempilláit, és úgy nézett rám és mondta: „Na, mondjad csak, hát aztán...” S végigmondatta, -csináltatta velem az egészet, de arra nem emlékszem, hogy akár egyszer is elrontotta volna azzal, hogy felnyitja rá a szemem, hogy magammal csináltatta a mesét. És ez bizony igen nagy dolog volt, csak később tudtam meg igazából, hogy milyen nagy dolgot művelt. De nemcsak a szó klasszikus értelmében vett mesét mondott nekem, hanem mást is. És most, ahogy visszagondolok rá, akkor mindazzal, amit most szeretnék mondani, tulajdonképpen törvényt töltött be édesapám, mégpedig hibátlanul. Pontosan úgy, miként ezt az ő életében is betöltötte maradéktalanul az ő nagyapja, tehát az én dédapám.

Sánta Miklósnak hívták – így hívják az én legkisebb fiamat is, és nem ismertem, nem is ismerhettem; igen hosszú időt élt meg, és 1848-ban honvéd volt egészen az utolsó napig, amíg akik megmaradtak, kimenekültek Bukovinába vagy elbújtak a havasokba. Mesélte édesapám, hogy ez a dédnagyapám harmadmagával élt még a faluban, és március 15-én piros sapkával a fejükön mindig az első sorban ültek az ünnepségen. Vén emberek voltak már, utolsó tanúi ezeknek a fájdalmasan nagy időknek. Hát ez a dédnagyapám édesapámat gyermekkorában elvitte azokra a helyekre, amelyek közelebb estek Sepsibikszádhoz, és ahol dédnagyapám a csatákban részt vett akár úgy, hogy győzött, akár úgy, hogy megfutott.

Gál ezredes volt a parancsnokuk, s még most is hallom, ahogy édesapám tanította, hogy volt valami nótájuk, ami úgy kezdődött, hogy „Gálunk, Gálunk, vitéz Gálunk, mi csak tevéled szolgálunk”. Most már tudom, hogy ez a Gál élt, valóban ezredes volt.

Elvitte édesapámat mind ilyen helyekre – édesapám meg aztán engem vitt el. Szó szerint úgy van, ahogy mondom, hogy láttam azokat a fákat a kászoni út szélében, ahova egy alkalommal, már a szabadságharc végén, az utolsó napokban megbújt a kis székely csapat, és ahonnan aztán rácsaptak az ellenségre.

Bevitt édesapám Kézdivásárhelyre, és megmutatta a hidat, amelyik előtt kétszázán estek el honvédek, mind gyalog, a lovas ellenség fegyverétől.

„Itt állt nagyapám – mondta édesapám –, ennél az ösvénynél, háttal ennek a fának, hogy nézze, merre is futhasson. Keresztül a hídon, be Vásárhelynek vagy maradjon innen, és menjen a felé a malom felé, amit ott látsz, kicsi fiam.”

Ott volt talán kétszáz méterre a hídtól a vízimalom, azt mutatta nekem. Úgy hiszem, most is meglehet ez az épület, a város szélén, a Kanta hídjánál volt.

Aztán folytatta, miközben megfogta a vállamat – hat-hét éves lehettem, és a híd felé fordított. „Már ment is volna a tilalomnak, amikor látja, onnan is jönnek lóval, sebesen. Akkor aztán nekiszaladott a hídnak, futott, ahogyan csak bírta, s még ketten, hárman vele együtt rá a hídra.” Amikor idáig ért, akkor megindított engem,

s hagyta, hogy menjek a hídnak, ő meg jött utánam. Alig voltunk valamivel túl a híd közepén, amikor megszólalt: „Na, ott szépen álljál meg, ott ahol épp most vagy.” Vastag, görbe fája volt a hídnak, megálltam a korlát mellett. „Éppen ide ért, amikor meghallotta a hídon a lovak patáját, s azt hitte, neki mindjárt vége is van, mert lecsapják.”

Oda is jött édesapám, és megmutatta a helyet, és azt, hogyan és hol próbált a korlát alatt átjutni, a vízbe vetni magát nagyapám. És az ő mozdulata az én dédnagyapám mozdulata volt, s tudom, hogy pontosan úgy látta Tőle. „De hallj csak ide! Amikor bújt volna, hát hallja, hogy ott a ló a nyakában, s valaki kiált neki:

– Gyorsan, Miklós, jön a muszka!

Falubelije volt, bikszádi, lovon volt, és még többen székelyek, akik a malom felől jöttek.” Így mutatta meg aztán édesapám később azt a helyet is, ahol dédnagyapám hetedmagával állt – de ez már a bikszádi úton volt –, és ahonnan nézték, hogy hogyan gyűjtják meg a falut. Ennyien maradtak mindössze.

Megállított édesapám az út szélén: „Ezen a helyen állottak, kicsi fiam! Itt és nem máshol. Sem arra, sem erre, egy lépést sem, mert ezt énnékem így mutatta a te dédnagyapád. Heten maradtak mindössze, meghajszolva, megsebesülten, és mást már nemigen tehettek, csak nézték, hogyan ég odalenn minden.” Mintha most is ott lennék, látok magam mindent, úgy, amiképpen azt akkor édesapám mesélte.

Erről azért beszéltem ilyen sokat, mert amikor édesapám ezt csinálta, akkor tulajdonképpen nem cselekedett mást, mint hogy részesévé avatott a nemzetnek, és megtanított a magyarságra. Mert magyarnak lenni vagy akármely nemzethez tartozni nemcsak szülőföldet és országot jelent, hanem szemléletet is. De akiket ismertem, így nőttünk fel gyerekek, szinte mindannyian. Ének, mese, múlt, történelem és legenda így került embertől emberhez, amiként az intésekkel, figyelmeztetésekkel, példamutatással, szokásoknak az értésére adásával mind az emberségnek a törvénye is. Édesapám egy elemi osztályt végzett, de kevés embertől tanultam annyit, de még inkább fontosabbat, mint Tőle. Végezetül pedig a mesékről

annyit, amiről tulajdonképpen már szoltam is, hogy ezek a mesék valóban alkalmasak voltak arra – most a valódi mesékről beszélek –, hogy megtanítsanak szépen beszélni, és a továbbiakban elvezessenek az olvasás, a könyv szeretetéhez. Bizonyos vagyok benne, hogy semmi inkább nem vezetett el az irodalomhoz, mint ezek a hallgatásban töltött órák.

*

– *Meghatározónak tekinti erdélyi származását?*

– Igen. Igen erősen, igen nagy erővel és eléggé sokféleképpen.

Azt hiszem, hogy amit eddig mondtam, abban semmi erdélyi vagy székelyföldi különösség nincsen. Mert a munkás, dolgozó, nehéz életű, nélkülöző szegény nép az mindenütt egy és ugyanaz. Kisemmizettje a föld javainak, áldozata az emberállatoknak, és végső soron lázadásaiban, forradalmaiban mindig készséges vértanúja az embernek a jóban és az igazban való hitének és az arra való törekvésnek. Ebben a dologban nincsenek sem ország-, sem néprajzi határok. Miként nincs fontos különbség a falvak vagy városok szegény népsége között sem. Ismerem mindannyit jól, mert éltem közöttük. Alapvetésében mindenütt ezek az erkölcsi törvények működnek, amiről az elején szoltam. Hát pontosan itt kezdődik az oszthatatlansága. Ami kívül marad, az nem a természetes emberi saját, az a rossz, az elromlott, az embertől elfordult, a nagy emberi közösségből magát kirekesztett. Az, ami a becstelent tudottan vállalta, és abban meg is tartja magát.

De erről itt most szeretnék pontosabban fogalmazni. Fenntartás nélkül hiszem, hogy aki ember rossz lesz, hitvány lesz, az – bármily körülmények is járultak hozzá – ő maga szakított a jóval, ami természetes emberi sajátként benne volt, és ő maga határozta el: „úgy döntöttem, hogy gazember leszek”. Egyszerűen mindezen valóban semmi erdélyi különösség nem volt, de volt egyébben. És ezt semmivel sem tartom kevésbé fontosnak, mint a szegénység útba indító mozdulatát, meg a meséket, meg mindazt a szépet és okosat, amit édesapámtól kaptam.

Ezen a földön, Erdélyben, gyermekkoromban és ifjúságomban ugyancsak nemzeti kisebbségként élt a magyarság. És ez pontosan azt jelentette, hogy a kettős elnyomatást, amit a társadalomtudomány ennek nevez, azt én a magam bőrén rengeteg magammal együtt tapasztaltam. Hogy ez a definíció mit illet és mit nevez nevén, azt megtanultam, és a döbbenet ma is él bennem. Olyan erősen él bennem ez a döbbenet, mint amilyen elháríthatatlanul munkál bennem éppen ennek a tapasztalásnak a nyomán a teljes és azonnali készség a közösségvállalásra minden ilyenféleképpen bántott és alázott emberrel és néppel szemben. Engem igen sokat megverték serdülő- s még korábban gyerekkoromban, pusztán csak azért, mert magyar voltam.

Azóta is bennem van olthatatlanul a tiszta emberi harag minden-
kivel szemben, ki mást megbánt becsületes emberi hitében, vagy akármilyen becsületes vállalásáért közösséghez, nemzethez. És bizonyos vagyok benne, hogy ez a harag kötelesség minden tisztességes ember számára. Aki ezt a haragot elmulasztja, az bűnös. És ebben a dologban a nemes emberi haragnak nem szabad távolságot ismernie, közel vagy távol, a szomszédban vagy más földrészben pusztítson ez a rontás. Azt engedni nem szabad, fölötte ítéletet kell mondani, és le kell fogni a nemtelen kezét.

Románia, Erdély akkori hatalmasai nem adtak eleget enni saját nemzetük millióinak, félték a rosszul tartott nép indulatától, és úgy hitték, hogy kenyér helyett beérik az emberek azzal, ha előttük aláznak meg és fosztanak meg jogaiktól más nációt. A félelmük és rossz lelkiismeretük szülte ezt a praktikát. Azt, hogy az országukban megoldatlan társadalmi kérdések voltak, következésképpen történelmi nagyságú feszültség, zavarba kerültek, s az ebből való kivezető utat nem a tisztesség diktálta úton keresték. Mindig is ilyenféle dolgok indítják útnak ezt a gyalázatot. Ez foszt meg mindig valamely népet, népcsoportot fórumaitól, egyesületeitől, iskoláitól, ez szórja szét őket, vagy kívánja éppenséggel megsemmisíteni, ez tiltja a szavukat, nyelvüket, viseletüket, szokásaikat, ez a rossz lelkiismeret igyekszik szétvágni természetes ragaszkodásukat egymáshoz, ez igyekszik gátat vetni annak az erkölcsiségnek, mely az

egymáshoz való tartozást a nemzetben is vállalja, úgy, amiként az a tisztességes ember számára penzum. Aki erre az útra lép, az egyenes útra tette a lábát, és egy s ugyanaz az út, mint amelyik a gázkamráig vezet. A különbség csupán az, hogy mikor és meddig lépnek rajta.

Nemzeti hovatartozandóságomnak ez a meggyalázása, bántása mély nyomot hagyott bennem, de nemcsak olyanféleképpen, ahogy eddig beszéltem róla. Másképpen úgy, hogy e közben a kínlódás közben, ebben a megkülönböztetésben és megalázásban – rosszban a jó – emberré váltam, és erőssé, világos tekintetűvé mindarra, ami megsérti az egyik legfontosabb törvényt: *tiszteld és becsüld az embert*, aki erkölcsben oly emelkedett, hogy a nemzetéért való hűségét, úgy, miként a többi kötelességét is, megtartja. Mert ez bizony erkölcsi kötelesség, és akiben ez nem él, ki ez előtt nem hajtja meg a fejét, ő maga vét a tisztesség ellen, és ekképpen hitványvá válhat, közcselekvésre pedig mindenképpen alkalmatlanná.

Teljes bizonyossággal hiszem, mert úgy tanultam az egyszerű emberektől – magyaroktól és románoktól egyaránt, mindezeknek az egyszerű embereknek a jóságából már gyermekkoromban, és aztán így a fennkölt elmék könyveiből –, hogy elérkezik az idő, amikor ez a szörnyűség eltűnik a földről, mert nem lehet büntetlenül vétkezni soha, a galád tett óhatatlanul ott hordja magában a büntetését és a bűnhődést. Ez alól a történelem kivételt nem ismer. De szebb dolgokra fordítva a sort, az már az igazán legmélyebb sajátossága volt Erdélynek, hogy a környékénél erősebb demokratikus hagyománya volt, nagyobb politikai és vallási türelem honosodott meg benne, és következésképpen szabadabb volt a szellem.

Történelmi hagyomány mindez, oly messzire nyúló előzménnyel, amely valóban megkülönbözteti ezt a földet. És ami nagyon tiszteletreméltó, az az, hogy szinte mindenkit illetett ez a hagyomány, és értékei oly mélyre szálltak alá, hogy átjárta nedveivel a legalacsonyabban élő közösséget is. Ott volt az élet, a legegyszerűbb társadalmi élet mindennapjaiban, s ami a legfontosabb, kisebb vagy nagyobb mértékben, de ott az iskolai nevelésben is. Ez is régi örökség, a protestáns Erdély nagy hagyatéka. A legnehezebb körülmények

között is munkált, és képes volt hatni. Ha visszaemlékezek az iskolákra, de különösen már a középiskolára és benne az unitárius kollégiumra, akkor azt kell mondanom, hogy a szüleim és a szűkebb közösség után a legmélyebb nyomot ez hagyta bennem. Sűrítve volt mind együtt e falak között, ami Erdély szellemét jelentette.

És nagyon örülnék annak, ha nem támadna kétely azzal szemben, amit most mondok: az alapvető emberi szabadságjogok ismeretét itt nyújtották számomra legelőször nagyon kimunkált és okos rendszerességgel. De ismét szeretném hangsúlyozni, hogy ez az erdélyi iskolai nevelésben élő hagyományként jelen volt, szinte mindenütt. A türelmet mások gondolatai iránt és mások véleményével szemben, a más ember jogának a tiszteletét, a belátást az esendőséggel szemben a legtudatosabb ráhatással juttatták el az értelmünkhöz, amiképpen igyekeztek alapvető attitűddé tenni az elvadult individuum, a közösség érdeke ellen cselekvő akarat megvetését is.

Újból szeretném elmondani, hogy ami oly könnyen adódhat, a gyanú a hálás emlékezet elfogultságára, elkerüljön: nem véletlenül volt itt szó, és nem magam teszem szebbé azt, ami e dologban oly felemelő és rendjén való. Permanenciáról van szó, hosszú múltú hagyományról, századokban formálódott okosságról, módszerről, magatartásról és felelősségről, erdélyiségről tehát. Aki ismeri, az tudja különben is, hogy ott van mindez Erdély múltjában, történelmében. És ez, úgy hiszem, hogy a magam szavánál is jobban hitelesít.

Alig állom meg, hogy el ne mondjam: nem úgy volt-e hosszú évszázadokon keresztül, a közelebbi múltakéban is, hogy minél Keletebbre mentünk Magyarországon, annál közelebb kerültünk Európához? A nyitott és türelmes szellem, a tudomány, a nevelés, a forradalmak dolgában egyaránt. Erről én igen sokat tudnék mondani, ha nem tudnám, hogy az idő másra kell most, és már rég leírtam vagy elbeszéltem volna a gondolataimat minderről, hogy a tanulságait megszívleljük. De ennek a nemzetnek most fontosabb dolga van, hagyjuk hát másoknak, más időre az efölött való meditatást, akkorra, amikor az alkalmasabb jövődöben erre is ráérünk majd.

*

– Többször úgy nyilatkozott, hogy világunkban a „nagyobb igazság” a szocializmus oldalán van. Ugyanakkor „elkötelezetten humanistának” vallja magát. Hogyan van ez? Mit ért „örökérvényű erkölcsi törvények” alatt?

– Nehéz erről beszélni, mert sok mindent kellene elmondani, sok olyan dolgot, aminek az ideje el is érkezett. Úgy hiszem, hogy először a kérdésnek a második részére próbálok válaszolni. De ha valamiről szívesen beszélek, akkor ez az. Mert életemnek a legszébb idejéről és sokszori, mindig megújuló, visszatérő meditációm tárgyáról kell szólnom. Ott kell kezdenem, hogy említettem az előbb, fenntartás nélkül hiszem, hogy az emberek túlnyomó többsége jó, és megmaradt tisztességesnek. Ennek a meggyőződésnek a kialakítója a tapasztalás. Bármennyire igyekszem közelebb kerülni a válaszhoz, mégiscsak itt kell kezdenem, mert másképpen indokolatlannak tűnne, amit most mondani kívánok. Forradalmi évekről kell beszélni, de hát akkor beszéljünk először magáról a forradalomról.

Ott szeretném kezdeni, hogy ha az ember képes feltárni és megismerni a tőle független anyagi világ törvényszerűségeit, az alkalmazásuknak és a velük való élésnek a szabályait, akkor el kell hinnünk azt is, hogy az egymással való élés törvényeit, szabályait ugyancsak képes megfogalmazni. Én ezt hiszem.

Hiszem, hogy önmaga természetét, meghatározó tulajdonságait, ezekből adódó lehetőségeit megismerni az ember alkalmas. Ezt meg is cselekedte már régen. Ismerjük a tulajdonságainkat maradtalanul, és következőképpen képesek voltunk arra, hogy a jókhoz segítő, a rosszakhoz pedig gátló törvényeket fogalmazunk meg. Ez pedig az ember természetének ismerete nélkül lehetetlen. A legfontosabb persze az, hogy a jót megtartó elveket rögzítettük, röviden szólva, hogy szavakba foglaltuk az örök érvényű erkölcsi szabályokat. Tudjuk, hogy ami nincs valamiben, azt nem találjuk. Az embernek ez a produktuma – hogy örök érvényű erkölcsi törvényeket képes volt megfogalmazni – azért van, mert mindez benünk volt mint legfőbb képességünk, méghozzá párosulva azzal a szándékkal, hogy ez deklaráltassék és szentséggé emeltessék.

Aki rossz, farkastörvényű emberré vált, elromlott szív és értelem, az ennek a tudásnak ellenére az, mégpedig tudva tudván, hogy a köznek a véleménye, ítélete ellen cselekszik. Mennyi minden történt, hogy ezeknek a törvényeknek a megvallása, ismerete kitöröltessék az emberi sokaság fejéből – mindhiába. Mennyi mindent tettek azért, hogy elfelejtsük: minden ember egyenlő jogok várományosaként születik a földre, továbbá hogy bűnös, aki mások terhére gazdagon él, hogy a föld minden gyümölcse egyként illet mindenkit, aki dolgozik, és aztán hogy szabadon nyilvánítani gondolatainkat, szabadon választani *primus inter pares* felelőssé azt, aki legalkalmasabb, legtermészetesebb kívánság; hogy nem szabad belenyugodni a méltatlanba, és tenni kell ellene, hogy tiszteletben kell tartani mások különbözőségét, fajtáját, hitét, meggyőződését, hogy szabadságot kell engedni, mert minden jó a szabadságból ered, és minden rossz, ami a szabadságot korlátozza. Mennyi minden történt, hogy mindez kiirtassék, hogy nyoma se maradjon, hogy ez megtagadtassék, elhallgattassék, és növekvő új nemzedékek mit se tudjanak róla. Mindhiába!

A szikkasztott, a méreggel szórt földből is kivirágzott, a sötétség sötétjéből is felviláglott pusztíthatatlanul, mint az örökkévalóság. Él az emberrel mindaddig, amíg az ember él a földgolyón. Ha valamit bizonyít történelmünk, akkor ezt bizonyítja. Ezért esek mindig zavarba, amikor az ember reménytelenségéről hallok vagy olvasok. Hát miért és mi reménytelen az emberben? Ezeknek a törvényeknek a csillagzata alatt él, és ennek érvényesítésére tör legnagyobb sokaságában. Hol van hát, aki nem adózik tisztelettel a fajunknak, és hol van hát, aki kivonná magát a kétségbeesésbe, elvéve erejét a küzdelemtől? Vagy mi lehet az az önmaga végigkínlóda keserűség, ami eltávolíthatja innen, amikor az *együtt*, a *sok* újból és újból és egyre előbb haladva nem tántorodik? És *horribile dictu*: honnan a merészség a küzdőket a hiábavalóság szóival vagy betűivel gyengíteni? Mi hiányzik abból az emberből, aki erre ráadja a fejét?

Amikor nincs megalázottság oly mély, sem nyomorúság oly iradatlan, amelynek ellenére is az emberi nép ne őrizné a hűség hűsége-

gével mindezt a legbensőbb sajátját, ami tulajdonképpen maga az ember! Ha ebben kételkednénk – az embernek erre a jóra hivatottságában, a szüntelen jobbra törekvésében, abban, hogy tudja, miért és mi ellen kell cselekednie –, akkor nem hihetnénk a forradalmakban, és nem is lennének forradalmak. Mert a forradalom nem egyéb, mint a belülről fakadó tudott és megőrzött erkölcsi törvények érvényesítéséért való felkelése a sokaságnak, amikor már az ajkaiig ér a keserűség, csontjáig a nyomor és szíve legmélyéig a ségyen és a felháborodás. A hatalom, az elnyomás változó módja, szervezete és intézményei ellen kel fel – de ugyanazon, soha nem változó eszmények nevében. Mert a különböző körülmények között, de az időben szüntelenül megújuló forradalmak végső célja mindig egy és ugyanaz: diadalra vinni az erkölcsi törvényeket, azoknak minden konzekvenciájával. Tehát az, hogy például Magyarországon 1945-ben forradalom kezdődött – úgy és olyan körülmények között, amelyek azt lehetővé tették, amelyek utat nyitottak számára, annak a perfektuálódása volt, ami a mélyben készülődött. Készülődött általában, mint mindig az emberi lelkekben a méltatlan körülmények között, de készülődött és készen állt az időben is a forradalomra, és azt végrehajtotta a forradalom minden ismervével. A magam és nemzedékem mindazon tagjának számára, akik ennek az időnek részei voltunk, ez volt legszebb és legmaradandóbb élménye és tapasztalása.

Ritka pillanat, nem minden nemzedéknek adódik meg ez a teljesség. Mert magam pontosan ezt a teljességet éreztem olyan maradtalan mélységgel, amihez foghatót az életben csak a család öröme és a tanulás órái nyújthatnak. Mindazt, amit gyermekkoromban a nép sajátjának ismertem meg a munkás, a dologba mélyülő, a munkából élő szegény nép erényeként, mindaz, amire ez minden moccanásával, minden szavával figyelmeztetett, az itt, a szemem előtt valósággá vált. Gyönyörű és hatalmas dolog részesévé válni azoknak a napoknak, amikor a nép betölti a törvényt, amikor a kezébe veheti sorsának az irányítását, amikor igazságot tehet. Szinte gyermekfejjel éltem át ezeket az esztendőket, az akkori Szatmár–Bereg–Ung megyében osztottam földet, és napról napra, óráról

órára láthattam ennek a népnek az okosságát, céltudatosságát és bölcsességét a cselekvésben. De szeretnék ebben a dologban egészen pontosan és teljesen félreérthetetlenül fogalmazni, úgy, hogy a szavaim egy jöttányit se térjenek el attól, és mondanivalóm azonos legyen azzal, ami történt.

Ez a nép maradéktalanul alkalmas volt a történelmi feladat betöltésére. Magabiztosan cselekedett, és erre csak az képes, aki valóban ismeri a tennivalóját, készen áll annak véghezvitelére. Abban az időben a munkásemberek, a szegénység a legkisebb közösségekben is napok alatt megteremtette a maga fórumát, és életre hívta a testületeit minden feladat számbavételére és vezetésére. Ebben egyként részt vett a parasztság, az üzemek és a gyárak kisemmizettjeinek a sokasága. A szellem embereinek legjobbjai pedig a kis falvaktól kezdve egészen a városokig készséggel siettek a maguk tudásával segíteni mindebben a tennivalóban. Oly eldugott települései az országnak, ahová hatalmi instrukció még semmi nem érkezhetett el, ez a nép azonnal alkalmazta a legnagyobb erélyt mindazokkal szemben, akiket ez illetett.

Megteremtette az öniszervezés módszerét, a közvetlen demokrácia minden ismérével. Nem egy helyen tanulatlan vagy éppenséggel írástudatlan embereket emelt a vezetésre, arra, hogy a szükségnek alkalmas betöltőivé váljanak. A sorvasztó nyomorúságból, a hárommillió koldus sűrűjéből ragyogtak fel e mindenképpen választott emberek. Mert valóban az történt, hogy az öniszervezés megteremtésével egy időben, azonnal és rögtön, a legjobb módszerrel élve választott ez a közösség. Mert a hathatós cselekvésnek ezt a kritériumát legbensejéből tudta. Tudta azt is, hogy az erélyes forradalmi cselekvéshez a szüntelen tápláló erőt a közös tanácskozásban, az ott produkált egyetértésben és a közös határozatban leli. Különböző szerveiben eljutott egészen a népi közigazgatásig, mely rendtartásában és felépítésében, de tartalmában legkivált a szocialista demokrácia jellegének felelt meg.

A falvakban elvette és szétszította az urak földjét, az üzemekben megteremtette a termelés ellenőrzését, felszámolta a régi rend bürokráciáját, és lankadatlan forradalmi cselekvésével bázisává vált a

továbblépésnek. Mindez az ő maga akarata volt, és mindez csakis az ő tömeges részvételével mehetett végbe. Miként csakis így történhet minden országban bármiféle forradalmi változás, amint azt a történelem és a forradalmi elmélet egyként tanítja és tanúsítja. Ki ezt nem fogja fel, s ki e dologban mélységes tisztelettel nem telik el e nemzet iránt: elmének gyatra s embernek hitvány. De ha erről, ezekről az esztendőkről, tehát a forradalomról beszélünk, akkor nem kerülhetjük el a választ a kérdésre: mi az, ami ily gyönyörű és céltudatos embertömeget megfoszthat lendületétől, ami ellohaszt-hatja ezt az energiát? És ami ezzel együtt jár: mi foszthat meg egy politikai vezetést ezeknek az embereknek a támogatásától? Mert végeredményben ez történt. Erre, a dolgait igazgatni képes közö-ségre nem támaszkodhatott többé a politikai vezetés, ennek a sok embernek az állandóan működő, disztinváló értelmétől, kontrolljá-tól fosztotta meg önmagát.

Ennek az elromló folyamatnak a törvényét én a magam számára úgy summáztam, hogy egy eszmének, eszmei politikai programnak természetes ellenségein túl a legnagyobb ellenfele: önmaga fanatiku-sai. Akik fölöslegesen sürgetik az időt, akik türelmetlenek akkor is, amikor már lehetne a türelemmel élni, akik elutasítják a minél több ember szüntelen és használni óhajtó kritikáját. Akik végeredményben önmagukon kívül alig bíznak valakiben, s épp e bizalom hiányában a szüntelen gyanakvás állapotában vannak, s ennek atmoszféráját sugá-rozzák szét környezetükben és a szélesebb közösségben is. Akik ott is és akkor is erőszakot alkalmaznak, ahol és amikor annak indoka nincs, szükségessé azt semmi nem teszi. Végeredményben tehát a legveszedelmesebb butaság, a fanatizmus kerül az önfeláldozó, hősi-es, ügybuzgó magatartás helyére. És ez nagyon nagy vétek. Bűn elsősorban egy olyan néppel szemben, amelynek képessége volt a forradalomra, bölcs lévén még arra is, hogy aki ezekben az időkben új társadalmat szervező akarata, igazságtevő szándéka ellen nem tett, azokkal szemben az esetek többségében irgalmas volt. És ez bizony emberi nagyság, győzelem volt az emberségben is. Az osztályt, a réteget kívánta megfosztani hatalmától, de tagjainak életére csak ritkán és igen szükséges esetben tört.

Mondjuk úgy, ahogyan van – amiről Illyéstől kezdve egészen a legfiatalabb írókig oly sokan szóltak –, a fölösleges erőszaktól megtartóztatta magát, és csodálatos volt nagylelkűségében. Okosság volt ebben, és nem is kevés. Mert megvert ellenfelét nem provokálta, nem kényszerítette újabb verekedésre, s így a maga energiáját – állandó résenléttel – az építésre összpontosíthatta. Bajunk ebben a dologban csak azokkal volt jobbára, akik más erkölcsi világból érkezve álltak be a forradalmi cselekvők sorába. Sok tisztességes kivételtől eltekintve ezek a jobb módú vagy gazdagabb rétegekből csatlakozók idetartozandóságukat, hűségüket bizonyítandó, erre való készségüket példázandó, a túlbuzgóság hibájába estek, és lettek később az elromlott hatalom, a kényuralom gátlástalan, csak önös érdeküket, fennmaradásukat tekintő kiszolgálói.

Nem egy esetben voltam tanúja annak falvakban is, gyárakban is, amikor ezeknek az embereknek a kezét éppen maguk a forradalom természetes hordozói és végrehajtói, cselédek, ipari munkások, a múlt legjobban kizsákmányoltjai fogták le. És igyekeztek mérsékelni tevékenységüket. De ez az esetek többségében rendkívül nehéz volt, sok energiát kötött le, sok bajt okozott éppen akkor, amikor tengernyi volt a dolog. Nagy árat fizettünk később ezeknek az elvtelen embereknek, bármit kiszolgálni kész karrieristáknak a mind nagyobb térhódításáért, a fanatizmus, a nép erkölcsi igényét semmibe vevő, minden etikát nélkülöző uralkodók szövetségéért.

1974. január

TIZEDIK KIADÁS

A Magvető Könyvkiadó elindította Sánta Ferenc műveinek sorozatát, s éppen a *Hús óra* című regény tizedik kiadásával. Ez a mű könyv formában először 1964-ben jelent meg, s az a tény, hogy azóta eljutott a tizedik kiadásáig, mindenképpen a népszerűség és a maradandóság sikeres összhangját jelenti. Nem is tudom, hányad-

szor, de az biztos, hogy hosszú évek után veszem újból kézbe, olvasom végig egy ültőmben. Alapélményem egyetlen mondatban összefoglalható: a *Hús óra* a megírása után huszonhárom évvel is remekmű. Nekem természetesen régen is ez volt a véleményem, ezért is örültem annak, hogy könyvet írhattam Sánta Ferencről, de hát bizony azóta is elég sok idő múlt el, s az embernek annyi mindenben kellett csalatkoznia, annyi érték fakult meg, és annyi bizonyult talminak ebben az ezredvégi világban, hogy kétszeresen is megnyugtató a tudat: vannak mégis időtálló értékek.

A remekművek közismert vonása az, hogy kimeríthetetlenek. Az értelmező, a befogadó tudat minden korban mást és mást talál a műben. Nem a mű változik, hanem a kor embere, de a remekművet éppen az teszi, hogy válaszolni tud e változásoknak erre a kihívására is, hogy bölcsőbb, mint egyetlen kor. S így van ez akkor is, vagy akkor talán még inkább, ha a mű szinte minden sejtjével a jelenhez kötődik, a megírás idejéhez. Mert hisz azt mindenki tudja, aki csak olvasta a regényt, hogy a *Hús óra* címe szimbolikus: azt a hús esztendőt példázza, amely a második világháborútól a regény jelen idejéig, 1962 nyaráig zajlik Magyarországon. S mivel a regény jelen ideje és a megírás időpontja egybeesik, ez a hús esztendő akkor a jelen és a jelenhez elvezető történelmi szálak ötvözete volt. Ám a jelennek mindig az a sorsa, hogy múlttá, a félmúltnak, a folyamatos múltnak pedig az, hogy befejezett múlttá váljon. S ami a hatvanas évek elején a legelőbb jelen volt, az ma már múlt, olyannyira, hogy a hatvanas évek ma már kulcsfogalom, s nemcsak a hétköznapi élet nosztalgiája, hanem a történettudományok számára is.

Ezeknek a hatvanas éveknek volt egyik kulcsműve a *Hús óra*, s a regény természetesen kulcsmű ma is. Ám hogy azóta mennyi – szinte emberöltőnyi – idő múlt el, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a regény igazi megértése a fiatalabb olvasóknak ma nemegyszer túl nagy erőfeszítést jelent, mégpedig azért, mert a közelmúltból való történelmi ismereteik s így történelmi tudatuk bizony hézagos. Mi annak idején félszavakból is értettünk mindent, tudtuk, kik azok az egy vályúból való cselédek, s hogy mekkora tragédia, ha ezek fegyvert fognak egymásra, tudtuk, mit jelentenek a lesöpört

padlások, a kenyérhiány, s mit a téesszervezések, mit a kulák és mit a gróf. A regény nagy izgalmát többek között éppen az adta, hogy mindazt, ami bennünk – potenciális regényolvasókban – alak-talanul és félig megfogalmazottan gomolygott múltból és jelenről, azt a *Hűz óra* elrendezte, és maradandó művészi formában rögzítette. Végül is természetes, hogy nekünk, a regény hajdani olvasóinak másként jelent élményt ez a mű, mint azoknak, akik talán még meg sem születtek 1964-ben.

Már ez a tény, hogy többféle élményanyaggal rendelkező olvasói réteg szembesülhet a művel, már ez is gazdagítja a regény olvasatát. De gazdagíthatja az is, hogy mi, hajdani olvasók is idősebbek lettünk húsz-egynéhány évvel, s hogy ma mi is mai tudatunkkal olvasunk. S ez a mai tudat szükségképpen másként is lát, ha másért nem, hát azért, mert a nyolcvanas évek közepéről szemléli azt a húsz órát, vagyis azt a húsz évet is. S mégis szinte semmi ellenkezés nincs bennem, amikor hajdani olvasatomat egybevetem a maival. Amiként a *Hűz óra* a jelent és a múltat ábrázolja, igen, az valahogy olyasféleképpen volt, hogy művészileg ehhez sokat hozzátenni ma sem igen lehet. A regénynek azonban egyik legérdekesebb sajátossága volt, hogy hangsúlyosan adott jövőképet is; a regény jelen ideje a hatvanas éveknek azt a pezsgését ragadta meg, azt a friss szellemet, amely azt ígérte, hogy a történelem aligha fogja megismételni ön-maga hibáit, s hogy a társadalom egy egészséges és boldog állapot felé közeledik. A regény múltképe tragikus, jelenképe lendületes, s jövőképe ennek a lendületnek a továbbfokozása.

Ma már egyértelműen látható, hogy a jövő másmilyen lett. Az a jövőkép, amelyet Sánta természetesen csak főbb erővonalaiban, sejtelmeiben ragad meg, megőrizte művészi igazságtartalmát. Hiteles lenyomata a kornak. A történelem menete mégsem ezeknek, hanem másfajta tendenciáknak engedelmeskedett. A *Hűz óra* egy korszak summájának, egy korszak zárókövének bizonyult, s nem egy korszak kezdőpontjának. Ezt a regényt ezzel a szemlélettel már a hetvenes években sem lehetett volna megírni, s még kevésbé lehetne ma. A jövő másmilyen lett. A dinamizmus helyett a meg-

maradás lehetőségei váltak kulcskérdéssé, s így a társadalom elképzelései egészen mások a jelenről és a jelenből következő jövőről.

S ezzel a tudattal olvasva újra a regényt, erősödnek a kérdőjelek is. Vajon nem mi olvastuk-e optimistábban a *Húsz órát*, mint indokolt lett volna? A Gróf példázata a hangyatársadalomról és a különböző hangyatársadalmak egymást elpusztító harcáról vajon csak a múltra utalt-e, vagy a jövő lehetséges veszélyeit is jelezni kívánta? Vajon Igazgató Jóska annyira egyértelműen pozitív hős-e, vagy mégis vannak az írónak bizonyos fenntartásai? S nemcsak a szerzőnek, hanem a regénybeli Írónak is. Vajon nincs-e ebben az értelemben is jelentése annak, hogy a regény a Balogh Antival való beszélgetéssel indul, s a zárófejezetben, bár az igazgató veszi fel kocsijára az író, az nem vele tart a városba, hanem Balogh Antiékhoz megy. Bizonyos, hogy nem az igazgató személyét érintő kritika ez, de talán jelzés, hogy a vezetők és a néptömegek között mindig keletkezhet bizonyos feszültség, s hogy a hatalommal nem mindenhol gazdálkodnak olyan okosan, mint ebben a faluban.

A *Húsz óra* jelen- és jövőképe példa volt a hatvanas években: ilyenformán lehetne az egyének és a társadalom számára a boldogságot megteremteni. Ez az igazság jottányit sem változott azóta. Nem változott, csak messzebb került, elérhetetlenebbé vált számunkra. Ezért is tündöklök talán még sugárzóbban ez a regény: árasztja magából a hitet, hogy még a lehetetlennek tetsző helyzetekből is ki lehet lábalni, hogy mindenre lehet megoldást találni, azaz van remény.

1987

SÁNTA FERENC ÉVTIZEDEI

Nem is olyan régen még fiatal írónak számított Sánta Ferenc, olyanra fiatalnak, hogy csak *Az ötödik pecsét* és a *Húsz óra* megírása után egy évtizeddel, 1973-ban kapta meg a Kossuth-díjat, s most, *hatvanadik születésnapján* köszönhetjük, abban az életszakaszban

kívánva neki még sok évtizedet, amelyben már visszavonhatatlanul a nemzet nagy öregjei közé fog számítani, olyanként, akinek szava is és csöndje is mindenképp tanuló figyelmünkre érdemes. Mert Sánta Ferenc először azt érte el, hogy megkerülhetetlenül figyelniünk kelljen arra, amit leír, aztán pedig azt, hogy csöndjére is hallgassunk, s az új művek megjelenésének egyre hosszabbra nyúló hiányát is próbáljuk megfejteni. Ám ha jelentése van is a csöndnek, azt pontossá csak az új művek tehetik majd, azok, amelyek várható megjelenéséről egy tavalyi interjúban olvashattunk.

A ma hatvanéves nemzedék számára embert, azaz tehetséget és jellemet próbára tevő évtizedek adódtak. Mondhatjuk persze, s igazán elegendő okkal, hogy így volt ez végig a 20. században, de talán az sem kétségbe vonható állítás, hogy a próbák egyre nehezebbé válnak, s egy-egy nemzedéknek mind nagyobb tömegét ragadták magukkal, ha mai eszemmel próbálom a 20. század magyar írónemzedékeit e szempontból sorra venni, akkor ma már nemcsak azt kell látnom, hogy a forradalmak szükségessége, és ugyanakkor a forradalmak lehetetlensége vagy elbukása teremtett olyan feszítő erőt, amely a nemzet sorsproblémáit ugyan nem oldotta meg, de íróinkat csodálatra érdemes erőfeszítésekre sarkallta; hanem azt is, hogy éppen e helyzet következtében állandóan át kellett élniük a forradalmi és a reformgondolat nem mindig termékenyen feszítő ellentétét. A 20. századi magyar szellemi életben ez idáig három jelentős, egyszerre forradalmár és reformer nemzedék lépett színre. Elsőként Ady Endréé és Móricz Zsigmondé, másodikként Illyés Gyuláé és József Attiláé és harmadikként (már a felszabadulás után) Nagy Lászlóé, Juhász Ferencé, Sánta Ferencé.

Az első pillanatban, legalábbis látszólag, ennek a harmadik nemzedéknek napfényes út kínálkozott. „Fényes szelek” fűjtak a tavaszi ragyogásban, az út egyenesnek, a cél közelinek látszott. A nemzedék legkorábban kibontakozó tehetségei, elsősorban a költők, ennek hangot is adtak. Olvashatunk e korból jó műveket, bár remekművet alig. De e költők is, s főként olyan később induló prózaírók, mint Sánta Ferenc, pályaindításként már nem adhattak erről az eltűnő ragyogásról hírt, annál inkább a beborult égboltról, a

bizonytalanná váló célról. 1954 tavaszán jelent meg Sánta Ferenc első elbeszélése, a *Sokan voltunk*, s ha van hangsúlyos és feledhetetlen pályakezdés a magyar epikában, akkor ez mindenképpen az. Ma is úgy gondolom, hogy ez a mű nem hiányozhat elbeszéléseink legszigorúbb válogatásából sem, s ha csak tucatnyi mű férne abba a képzeletbeli kötetbe, akkor is ott van a helye.

Sánta Ferenc pályakezdésének első két esztendeje – 1956 derekáig, az első elbeszéléskötet megjelenéséig – arról volt hiteles tudósítás, hogy megtört a forradalmi lendület, hogy ami történik, az a dolgozó nép érdekei ellenére történik, s ez tragikus. Ez a tragikum-élmény fokozódott szinte a végső kétségbeesésig 1956 élményeinek hatására. Míg a pályakezdő novellák ösztönös-érzelmi beállítottságú, lírai hangvételű, nemegyszer a költemények szépségeit is kínáló művek voltak, addig a történelmi váltás által szinte kiprovokált második szakaszban a tudatos-gondolati jelleg lett a meghatározó. Lényegében más szemléletűek lettek az elbeszélések, s megjelentek a regények, amelyek már pusztán létükkel is az írói szemlélet váltásáról tanúskodnak.

Sánta Ferenc és nemzedéke 1956 után nem hitét, hanem e hithez fűződő illúzióit veszítette el. Ezt sokan és sokáig nem értették meg, s ezért is volt olyan nehéz ennek a nemzedéknek évekig az útja. Mert kényelmesebb volt továbbra is illúziós hitet kérni számon azokon, akik pedig látták, hogy a forradalmi lobogás önmagában semmit nem oldhat meg, s hogy a forradalomnak, főleg ha az vértelenül és szinte közmegegyezéssel győz, mint nálunk 1945 után, soha nem szabad lemondania a fokozatosságról, a folyamatos reformok útjáról. Szükségszerű, hogy először Sánta Ferenc is azt vizsgálta meg, mintegy modellt teremtve néhány elbeszélésben és főként *Az áruló* című kisregényben, hogy milyen is a forradalmak természete, hogy szükségszerű-e mindig – bármilyenek is a történelmi-társadalmi körülmények – a forradalmak torzulása, az önmagát felfaló, szinte tehetetlenségbe hulló lendület. A kisregény hangsúlyosan, központi kérdésként vetette fel a történelmi haladás két nagy lehetőségének, a forradalmi és a reformútnak a kettősségét, amely akkor, abban a helyzetben összebékíthetetlennek látszott,

mivel mindegyik fél ellenségnek tekintette a másikat. És akkor még maga Sánta Ferenc is elvetette a reformutat – legalábbis azt a változatát, amelyet bemutatott.

De nem fogadta el az ábrázolt forradalmi utat sem. Mindegyiket dogmatikusnak tekintette, ráadásul fanatikusként is, s ebből következett, hogy mindkét út képviselői éppen csak arról feledkeztek meg, amiért harcba indultak: a néptömegek sorsának megjavításáról. Mert a paraszt, aki ebben a huszita korban játszódtó történetben a nép képviselője, mindenképp kimarad, pontosabban mindenhol csak mint életét feláldozni kész katonára van rá szükség. Ő legfeljebb pusztá fizikai létét mentheti, sorsának jobbra fordulásáról nem is ábrándozhat.

Ám ha így van is, az ember erkölcsi lény, aki tudja, mi a jó és mi a rossz. Tudja tehát, hogy miképpen élve maradhat önmagához hű, az ember nevezetre méltó. Ezt a meggyőződést formálta regényé *Az ötödik pecsét*, megint csak kiélezett helyzetben, 1944 decemberének nácik által megszállt Budapestjén. S innen, a történetfilozófiai és az etikai nézetek esztétikai megörökítésétől lépett át az akkori jelenbe Sánta Ferenc, megírva a *Hűsz órát*, amelynek címe a felszabadulással kezdődő két évtizedet jelképezi. Ez a regény is hangsúlyosan mutatja be a felfordult időt, a „bolond” világot, a forradalmi kor visszájára fordult, fonák esztendeit, de ennek ellentétéként nemcsak az ember etikai tartását, a viharban is helytálló magatartását állítja, hanem a valóságos társadalmi közegnek az elrendeződését is. A kizökkent idő helyretolódik, s bár ebben nagy a szerepe a regény történetiségén Igazgató Jóskának, a falu egyik vezetőjének, az elrendeződést mégsem csak a történelmi személyiségnek, hanem legalább annyira a néptömegeknek is köszönhetjük. Ez a regény azt is megmutatja, hogy a forradalom és a reform nem ellenségek. Olyan világot fest, amilyennek már 1948 után lennie kellett volna.

Ma már tudjuk, s elég régóta, hogy a *Hűsz óra* jelenképe is idealizált ábrázolásnak bizonyult a történelem ítélőszéke előtt. Nem azért, mert illúziókat kergetett, hiszen látszólag semmi objektív akadálya nem volt annak, hogy minden úgy alakuljon, amiként az a

regényben leíródott. A valóság ellenállása mégis nagy volt, a reformok útja a szükségeshez képest késve nyílt meg, s aztán az is sokkal göröngyösebbnek bizonyult a várhatónál, főleg miután számosan hordták is oda az úti akadályokat. Úgy tűnik, Sánta Ferenc ezt már a regény megírása után is érzékelte, hiszen például olyan regényt is eltervezett (néhány részlete, éppen a *Népszavában*, meg is jelent 1970 tájékán), amely a felelősség áthárításának kérdéskörével kívánt foglalkozni. Mégis, úgy vélem, elsősorban az általa elképzelt reformlehetőségek elakadása volt az, ami „hallgatásra”, az alkotói műhely csöndjébe való visszahúzódásra készítette.

Amit Sánta Ferenc eddig megalkotott, az a mintegy ezeroldalmi epika kitörölhetetlen része immár irodalmunknak. A tragédiák és reformok írója ő, aki a legfőbb felelősségét az emberi élet iránt érzi, s akinek az a célja, hogy ez az élet ne csak megmaradhasson, hanem emberhez méltó is lehessen. Régi álma ez a magyarságnak és a magyarság érdekeit kifejező íróknak, de ritkán volt olyan fontos ezt kifejezni, mint mostanában, Sánta Ferenc évtizedeiben.

1987

A KORSZERŰ KÉSŐMODERNség

Az utóbbi fél évszázad magyar irodalmának egyik legkülönösebb alkotója Sánta Ferenc. 1954-ben jelentkezett első írásával, s az mindjárt a nagy figyelmet keltő *Sokan voltunk* című elbeszélés, a magyar novellairodalom egyik alapműve. Aztán publikált kétkötetnyi elbeszélést, három regényt, egyiknek a drámaavatózatát, néhány publicisztikai írást, adott interjúkat, de mindezt a hatvanas évek végéig terjedő időben, s azóta újabb szépirodalmi művet nem olvashattunk tőle. A hallgatásnak többféle oka és értelmezése lehet, ám egy különösen sikeres életműszakasz utáni elhallgatásra igazi magyarázatot inkább csak a hosszú csönd utáni új megszólalás elemzése adhatna. Annyit tudhatunk általánosságban, hogy az el-

hallgatás okai az igazi tehetségeknél politikaiak és/vagy alkotás-lélektaniak. Az előbbire a Rákosi-kor kényszerített sokakat és sok-féleképpen, az utóbbira bármely korszakban találhatunk példákat. Az irodalmi közvélemény kétféleképpen magyarázta az alkotás-lélektani indítékú hallgatást. Egyrészt kajánul vagy sajnálkozva beszélt a tehetség elapadásáról, a kiégettségről, az időből való kihullásról, másrészt viszont legendát gyártott, szinte szentté avatva a hallgató írókat. Ez utóbbiak közé tartozott Pilinszky János és főként Ottlik Géza, akik ugyan 1956-ig valóban nemkívánatos személyek voltak az irodalmi nyilvánosságban, de 1957-től kezdve sem rajongott értük a hivatalosság. Hallgatásuk ezért ellenzékies politikai értelmezést is kaphatott, az átmeneti vagy tartós írásképtelenség érdemmé vált, holott ennek lényegi okai nem politikai természetűek voltak. Pilinszky a hetvenes években meglepetést keltő költői „bőbeszédűséggel” törte meg a maga csöndjét, Ottlik azonban haláláig nem publikálta regényének folytatását, s éppen ez avatta kultikus figurává.

Sánta Ferenchez nem volt ilyen kegyes az irodalmi élet. Talán azért sem, mert tőle – látszólag legalábbis – nem vezettek utak a posztmodern epikához. Az 1945 utáni évtizedek marxista és marxizáló kritikája a maga realizmusfelfogását legközvetlenebbül az epikán kérte számon. S hogy ez a kritika mind megengedőbbé és megértőbbé vált a hatvanas évek derekától kezdve, az elsősorban nem Ottlik Géza – és a vele rokon hatású Mészöly Miklós –, hanem Déry Tibor, Sarkadi Imre, Sánta Ferenc, Örkény István munkásságának köszönhető: ők törtek utat a korszerű későmodernség – és természetesen Ottlik és Mészöly – lassan megértőbbé váló befogadásához. S nem csupán kezdeményezésekről van szó. Például Sánta Ferenc munkásságában, ebben a mintegy ezeroldalnyi alkotásban egy írói világ teljessége mutatkozik meg, egyszerre korhoz kötötten és az örök emberi értékekre figyelve. A 20. század ötvenes-hatvanas éveinek műveiből nagyon sok megfakult mára, Sánta legjobb elbeszélései és regényei azonban kiállták az idő próbáit. A művek kérdései és válaszai ma is foglalkoztatják a befogadót. A kizökkent idővel nemcsak Hamlet Dániájában, nálunk 1944-ben, 1952-ben

vagy 1956-ban kellett szembenézni, hanem azóta is jó néhányszor. S mi már tudjuk, hogy ami Hamletnek nem sikerülhetett, az egészen soha senkinek nem sikerülhet: a kizökkent időt legfeljebb közelíteni lehet igazi, ideális helyéhez. Nincs nyugalmi állapot a létezésben, ezért a kérdések és a válaszok szövevényében hitelesen eligazodni mindig nehéz. A legbiztosabb fogódzót az az emberség adhatja, amelynek bázisa az évezredek csiszolta erkölcsi értékek köre.

Az 1927 szeptemberében született, s így éppen 75 éves Sánta Ferenc 1970-es, *Isten a szekéren* című novellagyűjteményének mindössze tízszoros utószava a csönd és a modernség szempontjából is tanulságos:

„Egy nemzeti irodalom nagykorúságát a próza magasrendű művelése, minőségi és mennyiségi súlya jelzi. Nagyon fontos tudni ezt a magyar irodalom szeretőinek és művelőinek egyaránt. Ez a legjobb út, mely önismerethez egyfelől, s másképpen a világirodalomhoz vezet. Magam, lehetőség és tehetségem mértéke szerint e dolgoiban igyekeztem szolgálni minden írással. S mert alázatot éreztem, sem könnyűséget, sem öncélú játékot soha magamnak meg nem engedtem. Miként ügyeltem arra is, hogy ne szaporítsak a kevésből érdemtelen sokat, de a sokból szigorú keveset inkább.”

Pusztán a megjelenésért nem publikált még befejezettnek látszó kéziratot sem az író, s ez csattanós cáfolata azoknak a régebbi kritikai észrevételeknek, amelyek szerint nem önkritikus alkat, a műveiben kifejtett nézeteiben soha nem kételkedik, azok túlságosan egyértelműek. A világkép néhány alapelve, elsősorban az igazság, a szabadság és a jóság (az erkölcsösség) értékei valóban megingathatatlanok, de már a hozzájuk vezető utak, megjelenésük lehetséges formái igencsak polifon módon mutatkoznak meg, s az is bizonyosnak látszik a hetvenes évek néhány rövidebb részletközlése alapján, hogy a világképben komoly módosulások formálódhattak, s feltehetően ezeknek is köze van a hallgatáshoz.

Maga az író egyetlenegyszer nyilatkozott érdemben a maga csöndjéről, 1986-ban az *Új Tükör*nek adott interjújában: „Én sok keserű dolgot írtam, amit aztán ha befejeztem, eldobtam, vagy

pedig amikor már láttam, hogy nincs erő bennem ahhoz, hogy a magam által penzumnak tekintett utolsó szót, azt, hogy mégis, mégis fáradozni kell, vagy azt, hogy mégis van remény, képes legyek a hitelesség erejével a műbe beleszőni – hazudni nem lehet az írásban, az íráson keresztül lát az ember, mint egy ablaküvegen, az írónak a szívéig, a lelkéig, az értelméig –, akkor feladtam az írást.

Ha szabad azt mondanom, az idő engem igazolt. Olyan értelemben, hogy az elkeseredettséget, a reménytelenséget képes voltam önmagamban legyőzni, mégpedig akkor, amikor a bajok nemhogy csökkentek volna, hanem nőttek.”

Az interjú végén az író rövidesen újabb regények megjelentetését ígérte, erre azonban nem került sor. Maradt a csend. Nem ártana azonban végre elfogadóan tudomásul vennünk azt, hogy a szellemi teljesítmények világában nem lehet kötelezően általános igényünk újabb és újabb felfedezésekre, remekművekre. Van, aki száz verset írt egész életében, van, aki ezret, s mindegyik halmazt szigorúan megrostálja az idő. Ezeroldalnyi próza ugyanúgy maradandó lehet, mint a tízszerese.

A magyar próza nagykorúvá tételének igénye természetesen olyan törekvés, amely a 20. század egészén végighúzódik, s már Móricz, Krúdy és Kosztolányi mesterművei is a nagykorúság bizonyítékai. Sánta Ferenc vallomása nyilván nem a méltó elődök hiányára kívánt utalni, hanem a közvetlenebb jelen sok silányabb munkájára, amelyeket részben a tehetség szerényebb mértéke, részben a hivatalos kívánalmaknak való megfelelés, részben pedig a folyamatos publikálási vágy hozott létre, bár gyors múlandóságra ítélve. A nemzeti irodalom nagykorúságának vágyképe pedig egyúttal a nemzeti lét, a társadalom nagykorúságának igényét is magában rejti, a világirodalom szintje pedig az európaiságot, az egyetemességet. Nem a szocialista táborét, hanem a nagyvilágét. Ez teljesen egyértelmű, hiszen Sánta Ferenc a hatvanas és hetvenes években is kijelentette, hogy nem tudja elfogadni a marxizmus módszerét, hogy nem hisz „egyedül üdvözítő eszmében”.

Közhelyként tudjuk, hogy a posztmodern a magyar irodalomban, az epikában jelentkezett átütő erővel. Ez a posztmodern epika a

maga hazai ősei között elsősorban Kosztolányit, kortárs elődeiből Ottlikot és Mészölyt szokta említeni. Sántát még véletlenül sem. Az irodalmi korfordulóról a szakma azt próbálta szinte axiómaként elfogadtatni, hogy az olyannyira radikális, hogy azonnal eltöröl minden korábbi szemléletmódot, poétikát, ami nem nevezetetik előzménynek, s ezt a törlést visszamenőlegesen is megpróbálták érvényesíteni. Ezek szerint az ötvenes–hatvanas évek legjobb művei sem nevezhetők a nyolcvanas–kilencvenes évek felől már érvényesnek, mert nem posztmodernnek. Ez aligha irodalomtörténeti szemléletmód. S megvan az a hátránya is, hogy a hagyomány és az újítás többnyire termékeny párharcát, ennek folytonosságát megpróbálja lezárttnak tekinteni. A posztmodern az újítások újításának, mintegy kétszáz évnyi modernitás után az első igazán újnak tüntette fel magát. Ehhez képest a késő modern fogalmának mindkét tagja negatív minősítésűvé is vált: az ilyen mű egyrészt még mindig csupáncsak „modern”, s annak is „kései”, azaz megkésett, nem igazán korszerű. Ma már azonban egyre inkább látszik egyrészt az, hogy a késő modern és a posztmodern között sokkal kisebb mértékű a szakadék, mint amilyennek az húsz éve látszott, az is lehet, hogy csak egy árkocskáról van szó az irodalomban, s amiként manapság a klasszikus modernség és a klasszikus avantgárd lényegi rokonlelkűségét hangoztatja a tudomány, lehetséges, hogy néhány évtized múlva ugyanez lesz olvasható a késő modernről és a posztmodernről.

Sánta Ferenc hatvanas évekbeli munkássága, elsősorban három regénye sokrétűen példázhatja a későmodernség és a fogalmilag és tendenciaszerűen akkor még gyakorlatilag egyáltalán nem létező posztmodern olykor egészen közvetlennek mutakozó kapcsolódásait. Példáimat elsősorban *Az áruló* adja, de figyelemmel leszek *Az ötödik pecsétre* és a *Húsz órára* is.

Először is: ezek a regények egyaránt befogadóközpontúak, aktív olvasói közreműködést igényelnek, sőt követelnek meg. Mindhárom regényben kiemelt szerepe van a beszélgetésnek, a vitának. Ezek hol nézetcserét, hol információközlést jelentenek, hol a kibékíthetetlen ellentétességből következő éles összeütközést. A mű

alkotója *Az árulóban* és a *Húsz órában* közvetlenül is szereplővé válik, s nemcsak részese, hanem kezdeményezője is a beszélgetéseknek. Korántsem mindentudó szereplő, illetve elbeszélő, s voltaképpen nem is „mindent” szeretne tudni, csak a legfontosabbra kíváncsi igazából: mi az élet célja, értelme? Hogyan kell(ene) élni? Amikor sokat tud az író-szereplő, akkor is kérdező, kérdéseivel kommunikációt kezdeményező, *Az árulóban* nemegyszer kikényszerítő személy. Az alapkérdésekre azonban sosem születik egyértelmű válasz. Általában többféle válasz fogalmazódik meg, bizonyos mérvű igazsága vitathatatlanak tetszően mindegyiknek van, bizonyos szintű hierarchia is kirajzolódik a szereplők döntéseiben-válaszaiban, de a bölcsek kövét sem a regénybeli íróalakok, sem az elbeszélő nem mutatják fel. A valóság polifonnak mutatkozik. S bár mindegyik regény szervesen lezáródik, voltaképpen egyik sem befejezett, sem az alapvető kérdések, sem a rájuk adható válaszok tekintetében. Nyitott művek, amelyeknek a kérdésfeltevései a lehetséges módon és értelemben időn kívüliek, azaz örökké feltehetőek.

Mindhárom regényben fontos a példázatok szerepe. S ezeknek nincs semmiféle tanítómese jellege: sokféleképpen megválaszolhatlak, s egyik válasz sem bizonyulhat tökéletesnek. Az írónak döntenie kell, hogy a négy felidézett szereplő, azaz négy világszemlélet közül melyiket tartja életben. Az adott szituációban nem születhet jó döntés, s ezt a mű többszörösen is kifejezi. Az értelmező olvasót egyrészt az foglalkoztatja, hogy ő mit cselekedne az író helyében, másrészt pedig az, hogy vajon az író is megalkotó elbeszélő helyesen állít-e éppen négy magatartástípust a középpontba, s jól ítéli-e meg őket. *Az ötödik pecsétben* Gyurica által elmondott példázat hasonlóan kiélezett: ha most meghalnánk, és utána feltámadnánk, melyik sorsot választanánk: az erkölcstelen, de erről mit sem sejtő zsarnokét, vagy pedig az erkölcsös rabszolgáét. E regény valóságanyaga szétfeszíti a példázat végleges kettősségét, és további sorslehetőségekre is példát mutat, maga a példázat azonban szuggesztív erővel követeli meg a vele való érdemi foglalkozást is. A *Húsz órában* periferikusabbnak mutatkozik mindkét példázat, pedig hangsúlyos helyen, a húsz közül a XVII. és XIX. fejezetben kapnak

helyet, s utalnak is egymásra. Az előbbiben magát tábornoknak nevező bolond – vagy csak monomániás – Tanító szerepel, aki különböző állatokat próbál a békés együttélésre szoktatni, s ezzel példát mutatni az emberiségnek. A második példázattal az öreg Gróf szolgál, akit egy hajdani szeretője tart el. Ő az állatokkal is az emberi történelem gyilkosságát példázza. Napi rendszerességgel hordja az egyik hangyaboly lakóit egy másik bolyhoz, amelynek lakói elpusztítják a közjük került idegeneket. A Gróf példázatának nincs művön belüli értelmezése, a Tanítóénak viszont van: a regény mindenkiel beszélgető Írója mondja azt az éjjeliőrnek, hogy ha meghal a Tanító, s ezt nem veszik észre időben, az állatok őt fogják megenni. Ez az elbeszélői közlés mintegy előkészíti a Gróf példázatát, és sejteti annak lényegi igazságtartalmát, hiszen a regény arról is szól, hogy még az egy vályúból való cselédek is egymásnak esnek, fegyvert fognak egymásra, s hogy a sérelmek, a bántások az utóbbiakban is tovább élnek elfeledhetetlenül. A *Húsz óra* annak idején oly harmonikusnak mutakozó jelenképe bizony már akkor is több diszharmonikus elemet tartalmazott, mint amennyit észre akartunk venni. Elgondolkoztató az is, hogy a regény a Tábornok alakjának ismételt feltűnésével fejeződik be. Vagyis e regényben azért az akkori – 1962-es – jelen időt illetően is felesel egymással a kétféle tézis: lehetséges vagy lehetetlen-e a történelem normális menete.

Másodszor: a befogadót meghatározónak tartó szerző természet-szerűen másként kezdi értelmezni az írószerepet is. Igaz, nem az írószerep legáltalánosabb tartalmaira kell gondolnunk, ez ügyben Sánta nem távolodott el a reneszánsz óta eleven magyar irodalmi hagyománytól: a közösség, a nemzet szolgálatának elvétől. Ő ezt természetesen nemcsak írói, hanem általános emberi feladatnak is érzi: a közösségekben élő ember mindig felelős másokért is. Az igazság azonban bonyolult dolog. Keresni kell, s nem mindig lehetünk biztosak a megtalálásában. A két regényben is szereplő íróalak egyaránt az igazságot keresi, s egyaránt azzal szembesül, hogy minden embernek megvan a maga részigazsága, s ez az adott személy számára rendre abszolút érvényűnek mutatkozik.

Egy 1967-es interjúban így nyilatkozott Sánta: „Egy vagy néhány ember milliókat küldhet meghalni, és a milliók elmennek, a szerencsétlenek. Nem tudunk lassan tiszta ivóvizet adni a gyermekeinknek, és befertőzzük a föld mélyét és a tengereket. Legfontosabb kötelességünk mérsékelni – amíg lehet egyáltalán – a szemben álló indulatokat. Meg kell keresni és kerestetni, egyeztetni és gyümölcösöztetni közös erőfeszítéssel a részzigazságokat.” Egy hetvenes évekbeli, a gimnazista évekre is visszaemlékező vallomásában pedig így fogalmazott: „Az alapvető emberi szabadságjogok ismeretét itt nyújtották számomra legelőször nagyon kimunkált és okos rendszerességgel. De ismét szeretném hangsúlyozni, hogy ez az erdélyi iskolanevelésben élő hagyományként jelen volt, szinte mindenütt. A türelmet mások gondolatai iránt és mások véleményével szemben, a más ember jogának a tiszteletét, a belátást az esendőséggel szemben a legtudatosabb ráhatással juttatták el az értelmünkhöz, amiképpen igyekeztek alapvető attitűddé tenni az elvadult individuum, a közösség érdeke ellen cselekvő akarat megvetését is.” Ez a fajta toleranciaelv a hatvanas évek magyar világában, szellemi életében még csak nyomokban volt fellelhető, s a hetvenes évekre is alig javult a helyzet. A másként gondolkodás véteknek, de inkább bűnnek minősült. Igencsak úttörő jellegű ez ügyben Sánta Ferenc következetes írói harca.

Mind *Az áruló*, mind a *Húsz óra* regényvilágában feltűnő, hogy az író, illetve a névtelen kérdező ember tartózkodik a kiélező véleménynyilvánítástól. A *Húsz órában* ezt az is magyarázhatja, hogy a kérdező vendég a faluban, aki rekonstruálni szeretne egy történet-sort, amely a nagy történelem mikrotörténelmi eseményekkel való kapcsolatrendszerét is bemutatathatná. *Az áruló* író szereplője viszont mindentudó személy abban az értelemben, hogy az éppen íródó regény szereplőiről, azok cselekedeteiről ő tudja a legtöbbet. Magáról a történelemről azonban ő sem tudhat mindent, s az igazságról sem. A regény szembesítéseit ő irányítja, de a fő vitakérdéseket illetően hallgat, s ezért nevezi őt a huszita harcos, Václáv a leggyűlöletesebbnek és az utálatra legméltóbbnak. Erre az Író válasza: „Ez a ház az én házam, és ebben a házban az történik, amit én magam

elhatározok. És hogy még pontosabban megértse: énnekem mindenkihez van közöm, de énhozzám senkinek! És tovább: én kérdezek, és akkor feleljen mindenki, akár maga az Isten az – de hozzám senkinek semmi köze!” Václáv azonban késsel kényszeríti az íróat arra, hogy ne hallgasson tovább, hanem döntsön: egyvalakit tartson életben közülük. *Az áruló* írója – és vele egyetértésben Sánta Ferenc – nem a szolgálatelvet tagadja meg, hanem azt az elkötelezettségfogalmat, amelyet a korabeli marxista és kvázi-marxista teóriák elvártak volna. E regény kapcsán született a következő megnyilatkozás a szerzői álláspontról, amely magatartásként: „Egy ötödik. Van Tolsztojnak egy naplófeljegyzése. Amikor a dekabristákról szóló regényét készítette, akkor született, és így hangzik: »Milyen nagy boldogság, hogy egyik párthoz sem tartozom, és egyformán szerethetem és sajnálhatom mind a kettőt.« Egy olyan komplex látásmódot hirdetnek ezek a szavak, amely egyszerre tekint át mindent, a dolgok színét és fonákját, elejét és végét, amely felül és kívül állva a különböző magatartások szintézisére törekszik. Tulajdonképpen azt a szemlélődő, kíváncsi embert jelenti, aki a lelke legmélyén abban reménykedik, hogy a különféle magatartások legjobb részei együtt adnák az igazi, a tiszta emberi magatartást.”

Van tehát egy Sánta Ferenc nevű ember, aki kitartóan gondolkodik a világ, a létezés dolgairól. Elbeszélőként meditációinak lényegét változtatja epikus anyaggá. Az elbeszélés folyamatában részt vevő íróként maga is szereplővé s így végső soron részelemmé válik. *Az ötödik pecsétben* hagyományosabb elbeszélői szemléletmóddal, tárgyias előadásmóddal, néhány kommentármegszólalással találkozhatunk. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a szerzői nézeteket leginkább Gyurica mester képviseli. A *Húsz óra* kérdezője az igazságelemeket összegyűjteni és elrendezni kívánó érdeklődő ember, talán ő felel meg leginkább az imént idézett „ötödik” magatartásnak. *Az árulóban* ez a magatartás azért nem érvényesülhet egyértelműen, mert az író – a már ugyancsak idézett nézetével – mereven elhatárolja magát a többi szereplőtől, tehát egyszerre tekinti magát szereplőnek és kívül-, pontosabban fölülállónak. Úgy viselkedik, mint a bíró: mindenkit meghallgat, szembesít, mindent tudni akar,

hogy ítéletet mondhasson. Ez esetében a regény megírása lehetne. Ezt azonban nem lehet úgy megírni, amiként ő szeretné, mert közbeszól a forradalmi erőszak diktatúrája Václáv késének kényszerítő erejével. Nem születhet objektív ítélet, csak szigorúan a korhoz kötött. Nincs független „bíróság”, nem eszmék áramolnak szabadon, hanem a politikai hatalom kalodája kényszerít a szűk mozgástérben döntésre. Közülük a végsőtől a Paraszt szökése menti meg az író, ám ez egyúttal azt is sugallja, hogy a forradalmi diktatúrának nincs szüksége a néptömegekre, csupán mint alattvalókra.

Harmadszor: már az eddigiekből is többszörösen kiderülhetett, hogy Sánta Ferenc számára írói probléma a valóság megragadhatósága. Valóságon elsősorban ne egy konkrét cselekvéssort értsünk (bár ez sem mellékes), hanem annak igazságtartalmait, a részigazságok alig kibogozhatónak bizonyuló szövevényét. *Az áruló*ban mind az öt szereplő mindvégig meg van győződve a maga igazáról. Az író nem próbálja a négy felidézett fantomalakot nézetei megváltoztatására késztetni, csak arra ügyel, hogy ne ugorjanak egymás torkának, legalább az ő lakásában ne. Nem tudhatjuk, hogy milyen regényt írna ez az író a huszitizmus koráról. De az a mű azért nem születhetett meg, mert Sánta Ferencnek éppen *Az árulót* kellett megalkotnia, s ez a könyv arról is szól, hogy azt a másik regényt nem lehet megalkotni, tulajdonképpen semmilyen regényt sem lehet írni a történelem helyes menetéről, mert ilyen nincs. A történelem rosszul zajlik, s még az elemzésére törekvőknek is a mindenkori erőszakhoz kell alkalmazkodniuk. *Az áruló*ban elsősorban a politikai erőszak gátolja a valóság megragadását. Jelen van ez a *Húsz órá*ban is, de ott sokkal erőteljesebbek az ismeretelméleti és a lélektani szempontok. A *Húsz óra* kérdezője nem bíróként jelenik meg, sem büntetőjogi, sem erkölcsi értelemben, s még rokon- és ellenszenvei is csak áttételesen jutnak kifejezésre. Mindenkihez udvarias, senkit nem bánt meg, akaratlanul sem, mégsem juthat valamiféle ideális, teljes igazság birtokába, s természetesen olyan patikamérleg sem áll rendelkezésére, amelyen grammra lemérhetné, hogy az egyes szereplők részigazsága mennyit nyom. Ma már kevéssé hiszem, hogy *Az áruló* az értékhierarchia felbomlottságáról,

míg a *Hűsz óra* egy biztató helyreállítási folyamatról szól, s bár ez sokkal derűsebb regény, végleges válaszok ebben sincsenek. Kétségtelen, hogy áthatja a remény elve, s hogy ez nagyjából csatlóának bizonyult – hiszen sem a hatvanas években, sem később nem születhetett meg az a fajta demokrácia, amelyet ez az alkotás remélt –, de ez nem a regény hibája. Ugyanakkor ne legyünk történetietlenek: a hatvanas évek közepén ez a remény szinte országos, sőt szinte egyetemes volt. Magyarország túljutott a korai Kádár-kor nyersen diktatórikus esztendein, nemzetközi méretekben pedig egyre inkább érvényesült a békés egymás mellett élés politikája a két világrendszer mindennapjaiban. Akkor még alig volt elképzelhető 1968, az egész brezsnyevi korszak, a későbbi csőd. A *Hűsz óra* tehát meglehetősen kötődik egy magyar s világtörténelmi pillanathoz, történelemértelmezésének jelen idejét tekintve. A hatvanas évek értelmezői heurisztikus örömmel fogadták e regényt, később monográfiámban magam is csatlakoztam hozzájuk.¹ Egy emberöltő elteltével ironikusan szemlélhetjük mindezt, beismervén, hogy a regényvilágok mint valóságok is nehezen ragadhatóak meg, nehezen értelmezhetőek pontosan, főleg benne élve egy agyonpolitizált jelenkorban. A hetvenes években magától Sánta Ferencről hallottam, hogy ha folytatná a *Hűsz órát*, akkor éppen az elkomorulást, a demokráciaremények szétfoszlását írta meg, azt, hogy sem Igazgató Jósikára, sem az őket támogatókra nem volt tartósan szüksége a hatalomnak.

A *Hűsz óra* elbeszélője reménykedett abban, hogy a világ rendezettebbé válhat, a részletek értelmes egésszé állhatnak össze. A jelenben látott ilyen tendenciákat, jó csírákat, de látta a múltból örökölt, a jelenbe is elhurcolt ellenpéldákat is. A valóság megragadhatóságának alapkérdése végül is számára az, hogy a világban miként van jelen a káosz és a rendezettség. Pontosabban: a világban és az egyénekben. Micsoda világ ez? – kérdezik rendre már egyes novellákban is, s még következetesebben mindhárom regényben. A dolgot szinte megoldhatatlannak igazából az mutatja, hogy az egyes

¹ E kötet első (*Monográfia*) ciklusa. (A szerk.)

emberekben többnyire rend van: mindenkiben a maga meggyőződése, erkölcsisége szerinti rend. Az áruló huszitizmus korabeli szereplői egyaránt biztosak a maguk igazában, ám ezek az igazságok annyira ellentétesek egymással, hogy együttes jelenlétük kaotikussá teszi a bemutatott világot, amelyben a két katonaszereplő még meg is ölte egymást. Gyilkosság és gyilkossági kísérlet történik 1956 őszén a *Húsz óra* cselekményében is, s a négy érintett éppen a négy egy vályúból való cseléd, egykor jó barát. A huszita és császári katona nem gonosztevő, hanem zsoldos: a gyilkolás a feladatuk. Életükben egy rövid időre voltak egy hiten, egyébként mindketten hitváltók, ezt tudják is egymásról, s alighanem ezért is az olthatatlan kölcsönös gyűlölet. A *Húsz órában* ugyancsak a politikai-világszemléleti szembenállás váltja ki a gyilkosságot, ám a gyilkos Varga Sándor nemcsak megtévedt, hanem gonosszá vált ember is, akit a falu is kivet magából. Gonoszság és gyilkolás *Az ötödik pecsét* történeteiben, a nyilasok cselekedeteiben kerül folytonos kapcsolatba. Nyilvánvaló, hogy a négy kisembert feljelentő fényképész és a nyilasok is meg vannak győződve a maguk igazáról, de tévednek: gondolatmenetük emberellenes, még parányi részigazság sincs benne. A nyilasok azok, akik nem emberekkel, hanem rabszolgákkal akarják benépesíteni a földet. Talán meglepő, de az 1944 decemberének Budapestjén, a gonoszság tobzódásakor játszódó regény hirdeti lehangsúlyosabban azt, hogy a káosz el fog múlni, a világ rendezettebbé fog válni, s ennek biztosítéka az emberiség nagy többségének ép – és kiölhetetlenül ép – erkölcsi érzéke. E konkrét történelmi helyzettől most már elvonatkoztatva később Sánta Ferencnek nem volt ennyire egyértelmű véleménye a társadalmak erkölcsi állapotáról. 1986 novemberében úgy nyilatkozott, hogy „a nemzetnek és a társadalomnak az erkölcsi állapota most szinte minősíthetetlenül rossz”. 1989-ben: „egy meglehetősen súlyos betegség állapotában lévő nemzet került ki ebből a 40 esztendőből”. S nem voltak illúziói az azóta már részben megtörtént jövőről sem. Egy 1991-es cikke szerint: „belépve az úgynevezett polgári demokrácia világába, oly dolgokkal találkozunk majd, melyek mélyen sértik az erkölcsi ember igazságérzetét egyfelől, más-

képpen pedig korántsem jelentenek sem személyi, sem egzisztenciális biztonságot. Valóban szabadabb társadalom keretei közé érke-zünk, de egyben olyanba is, mely a szabadság biztosítékainak me-
chanizmusát még nem volt képes megteremteni és beépíteni a mű-
ködésbe." Vagyis a káosz és a rend, az igazság és az igazságtalan-
ság, a szabadság és a kiszolgáltatottság továbbra is küzd egymással.

Negyedszer: érdemes a regényforma műnemi-műfaji újdonságai-
ra is figyelni. Mind *Az áruló*, mind a *Húsz óra* újítóan késő
modern regény. Van egy közhelyszerű regényértelmezés, eszerint
ahány regény van, annyiféle meghatározást lehetne adni e műfajról.
Noha ez így nyilvánvalóan túlzás, valami igazság van benne. Ami
először feltűnhet e két mű kapcsán, hogy a hatvanas évek kritikái
következetesen megkérdőjelezték mindegyiknél a regény minősí-
tést. A *Húsz óránál* erre az adhatott alapot, hogy folyóiratbeli meg-
jelenésekor még *Húszórás riport* volt a mű címe, később pedig ezt
erősíthette, hogy a filmváltozat következetesen riporterként emle-
gette a kérdezőt, aki rendszeresen kijelentette, hogy „ezt a riportot
nem lehet megírni”. A mű azonban viszonylag szabályos regény.
Beszélgetései nem igazán riporteriek, a kérdező jelenléte a faluban
nem csupán egy-két naposnak mutatkozik, még ha a regény jelen
ideje egyetlen napnyi is, egyértelműek az utalások a tartós jelenlét-
re. A mű egymással komoly kapcsolatban levő beszélgetések soro-
zata, a riportszerűség, a termelőszövetkezeti ülés jegyzőkönyve
kifejezési forma, s a regényben megjelenő több idősíki, valamint a
soknézőpontúság teszi lehetővé, hogy kis terjedelemben a nagyre-
gények teljességének élménye idéződjön fel. A *Húsz óra* kisregény
terjedelmű regény, amely csakugyan örömmel fogadja a szocialista
diktatúra emberségesebb változatát, de semmit nem felejt el a tra-
gikusabb esztendőkből.

Az árulót többen áltörténelmi regénynek nevezték, nem egészen
helyesen. A szerző megnyilatkozása szerint „szimpóziom, ankét,
meditáció ez az áltörténetírás”. Való igaz, időnként nagyon élesen
is vitatkozó regényről van szó. Áltörténelminek talán azért nevez-
hető, mert nyilvánvaló, hogy éppen a huszítizmus korának kivá-
lasztása nem azért történt, mert kitüntetetten ez érdekelte a szerzőt,

hanem talán azért, mert az európai történelemben ez volt az első jelentős s hozzánk, magyarokhoz is elható ideológiai-gazdasági-politikai mozgalom, amely tartósabb eredménnyel szállt szembe a fennálló renddel, s amelyben okkal lehetett a forradalmi és a reformer út ősmintáját is keresni. A kiindulópont nyilvánvalóan az 1945 és 1956 közötti magyar történelem volt Sánta Ferenc számára is, ennek az értelmezése foglalkoztatta, ám történetfilozófiai szinten egy nem marxista számára ez még szépirodalmi műben is tárgyalhatatlan volt ez időben. Az író nyilatkozata szerint éveken át tanulmányozta a nagy francia forradalom történetét, hogy jobban megértse a jelent is: „Sokszor tettem fel magamnak a kérdést: mit tettél volna Párizsban? Meddig mentél volna? – magyarul: mennyit vállaltál volna az erőszakból? Hol »kapcsolódtam« volna, ha szabad így kifejeznem magam? Hol fordultam volna talán éppenséggel szembe a forradalommal? Hogyan és miként léphet előbbre az emberiség?” A francia forradalom története meglehetősen ismert, főbb alakjai szimbolikussá vált figurák, az értelmezési lehetőségek sokkal összetettebbek, mint a huszitizmus esetében. A példázatos, a modelljelleg itt sokkal egyértelműbben volt kifejezhető. Némi leegyszerűsítés azonban így is történt, ugyanis egyetlen huszita szerepel, márpedig a mozgalomnak két szárnya volt: a kelyhesek és a táboríták, s végül az ő szembekerülésükkel sikerült a római egyháznak és a császárságnak békésen beolvasztani – a táboríták leveérése után – a mozgalmat. Václáv Zizskát emlegeti mint példaképét, ő táborita volt, s 1424-ben halt meg. A kelyhesek 1433-ban kötöttek békét a katolikusokkal, következő évben az ő részvételükkel verik le a táborítákat, a regénycselekmény tehát 1425 és 1433 közé tehető. A huszitizmus két szárnyának különbsége úgy is megragadható, mint a mozgalom reformer és forradalmár ágazata, s nyilvánvaló, hogy egy ilyen kettősség a kommunista mozgalom szempontjából, általában minden forradalmi mozgalom szempontjából érdekes és tanulságos kérdés.

A huszitizmus nem taláalomra kiválasztott korszak, s a korabeli eseménysor nem történelmietlen, ám a végül is másodlagos korjellemzők módosításával számos más korszakra, akár az 1945, akár az

1990 utánira is átirható lenne. Nyilvánvaló, hogy olyan példázatról van szó, „Aphrodité meg a múzsák / szép adományairól zengve szeretni tanít” (Radnóti Miklós fordítása), azzal a megszorítással, hogy a pap nem gyűlöl, csak sajnálkozik az ostobákon. S ha Anakreón versének szemléletét nem ítéljük el, talán megértőbbek lehetünk Eusebiushoz is.

Tanulságos az a két kérdés-felelet sorozat, amely a zsoldosok és az író között zajlik. Előbb a császár kérdezi az író az értelemről, mint az ember legnagyobb képességéről, majd Václávhoz fordulva közli vele, hogy a nép gyermek, aki még nem igazgathatja önmaga sorsát, amit az is mutat, hogy eddig minden forradalmát leverték. Ezután Václáv kérdezi az Író az értelemről, amely jóra törekszik, tehát igazságosságra, s így okkal és értelemmel kel fel jogaiért. Az író mindkét kérdezőnek úgy felel az eldöntendő kérdésekre, ahogyan azok szeretnék, s ahogyan ő is gondolja, végül mégis két homlokegyenest ellenkező válasz születik. Václáv érdeklődésére, hogy miért van ez így, a válasz: „Mert az előbb nem maga kérdezett!” Vagyis nemcsak egyes szavaknak, azok szimbolikussá emelt jelentéstartalmainak lehet lényegesen eltérő értelmezése, hanem hosszabb gondolatmenetek során is juthatunk egymással ellentétes következtetésekre. Ezáltal kérdésessé válhat maga a kommunikáció, de a személyiség egységessége, következetessége is.

Hatodikként a rájátszásokat, a vendégszövegeket említtem. Eusebius verseket idéz a szerelemről, a borról, a szépségről, antik szerzőket: Anakreont, Ibykost, Phuphinost, Martialist, másokat. Egy másik, tartalmilag egyértelmű szövegrész Erasmusra utal. Václáv idézi meg saját élményeként, hogy az azincourt-i csata előtt a francia és az angol püspök egyaránt azt prédikálta a katonáknak, hogy az Isten az ő oldalukon áll. Elgondolkoztató az a rájátszás, amely Eusebius leghosszabb megszólalása, s szinte himnusz a városhoz. E városnak szülötte ő, s mellette olyanok – ahogy ez kikövetkeztethető a körülírásokból –, mint Savonarola, Dante és Machiavelli. S a város így nyilván: Firenze. (Azzal a történelmietlenséggel nem nagyon érdemes most foglalkoznunk, hogy Savonarola nem Firenzében született, s hogy mind ő, mind Machiavelli később éltek,

mint a regénybeli cselekménysor, ugyanis nem neveztetnek meg a szövegben.) A Parasztnak a zárófejezetében elmondott nagy vallo-mása – maga és családja sorsáról – tartalmában s nyelvi megformá-lásában is felidézi Tiborc panaszát a *Bánk bán*ból, s teheti ezt annál természetesebben, mert ez a sors mindkettejükénél késő középkori jobbágsors. A legnagyobb mértékű rájátszás azonban műnemi-műfaji. A regényből minden lényegi változtatás nélkül lehetett drá-mát írni, a mű tehát regény is, dráma is. Ennek alapja nyilván a folytonos vita, a szimpóziumjelleg, ez viszont visszautal mind a már említett Platón-dialógusokra, ezen keresztül a szókratészi mód-szerre is, továbbá a reformáció korabeli magyar hitvitázó drámákra.

S végül hetedikként az újraolvasás, újraértelmezés kerüljön szó-ba. E regények széles körűen mutatták be azt a tapasztalatot, hogy az ember változik élete során, hol rossz, hol jó irányban, hol semle-gesen az értékek szempontjából. Hitet szereznek, hitet váltanak, hitet vesztenek, erkölcsösebbé vagy erkölcstelenebbé válnak, eset-leg gonosztevővé. Ha az élet változások sorozata, magáról az élet-ről, a világról is módosulhatnak nézeteink. Az *áruló* kiélezően szembeállította a forradalmak és a reformok útját. Az 1989-es inter-júban Sánta sokkal árnyaltabban szemléli ezt a kérdést: „nem biz-tos, hogy jól tettük eddigi évszázadainkban azt, hogy a forradalmat és a reformot szembeállítottuk egymással. Vagy forradalom, vagy pedig reform. [...] A reformcselekvés minőségében lehet olyan mélyreható változásnak a megteremtője, amely forradalmi értékkel bír, és ami a megelőző történelmi időszakokban csak forradalom útján volt elérhető.” Igaz, hasonló gondolat az angol történelemre hivatkozva már egy régi vallomásában is megfogalmazódott. A lényeg mégis az, hogy a mai meditáló elbeszélő, ha az eredeti hu-szita történetet nem is formálná másként, a befejezést mindenkép-pen módosítaná, a szereplőket másként ítélné meg, sokkal megér-tőbb lenne a császári katona és a pap iránt. S ez a nagyobb mértékű megértés, meglehet, ott van nemcsak e sorok írójában, hanem álta-lában a mai olvasóban, azzal a természetes ellenpontozással, hogy a huszita harcost mindez nem illeti meg, az ő erőszakossága ma még idegenebb tőlünk, mint volt annak idején, bár egyetérthetünk az író

1987-ben Lakitelken elmondott szavaival: „Az igazságérzetem teszi, hogy mindennek akár a legcsekélyebb erényét is számba vegyem.”

Dacára e rokon törekvésnek, az igényeit az 1970-es évek második felétől egyre radikálisabban bejelentő posztmodern törekvések egyike sem tekintette előfutárának Sánta Ferencet. Nyilvánvaló, hogy elsősorban nem poétikai, nyelvszemléleti okok miatt, hanem azért nem, mert Sánta életműve etikum és esztétikum szétválaszthatatlan kapcsolatának axiómájára és tapasztalatára épül, s ennek igazságát a posztmodern teóriák radikálisan tagadták. A már említett reményelv ugyan nem hiányzik minden posztmodernnek minősített műből, de rendre korlátozott, hiányos, miniatűr terekre és időkre korlátozódik, a szolgálatelv viszont a posztmodern felfogások szerint a „nagykorú” irodalom legfőbb akadályának minősítetik.

Sánta Ferenc mindegyik művének határozott etikai töltése és sugárzása van. Amikor ezek az alkotások megszülettek, még éppen csak kezdte elfogadni a marxista elmélet az etika létjogosultságát, s kissé árnyaltabban szemlélni az ötvenes évekbeli forradalmi erkölcs sematikus kategóriáját. Még az az *Etikai kislexikon* is, amely egy 1983-as szovjet munka egy évvel későbbi magyar kiadása, elsősorban osztályjellegűnek nevezi, s megkülönbözteti a polgári és a kommunista erkölcs fogalmát, bár már elismer bizonyos általános emberi tendenciákat is az erkölcsben. Az 1961-es szovjet pártkongresszus viszont még határozatban fogalmazta meg „a kommunizmus építőinek erkölcsi kódexét”. Sánta Ferenc ez időben fejezte ki következetesen az ellentétes álláspontot. Szerinte az erkölcsben elsősorban örök emberi normák fogalmazódnak meg, és hagyományozódnak biológiai értelemben és a nevelés által is. Elkötelezetlen humanizmusnak nevezett írói magatartása elsősorban az osztályjelleggel, annak elfogultságával, fanatizmusával vagy közönyével szembeni állásfoglalás. Sánta Ferenc műveinek nagy – és a fordítások révén nemzetközivé is váló – hatása ezzel is magyarázható: a létező szocializmus gyakorlatával és elméletével is vitatkozott. Nézetei a hetvenes–nyolcvanas években – mint a már idézett val-

lomások tanúsítják – komorabbá váltak a magyar társadalom erkölcsi állapotát illetően.

A szocializmus kora – a szép elvekkel ellentétben – lefokozta az erkölcsöt, s a közösségi társadalom helyett a mikrovilágba való zárkózást, az atomizálódást tekintette célnak, 1956-ból okulva. A posztmodern elméletei, életérzései és részben műalkotásai a történelem „nagy elbeszélései”, az élet célképzetessége helyett egy olyan világot tételeznek, amelyekben a személyiség csak a maga boldogulásával törődhet. A nagyvilág és a kisvilág is mintha egyre inkább az erkölcsi széthullás, kaotikusság felé haladna. Ezért van égető szükség ma is Sánta Ferenc és a hozzá hasonlók alkotásaira, és ezért kell reménykednünk abban, hogy a 21. század is minél előbb létrehozza azokat a műveket, amelyek ismét természetessé teszik azt, hogy az embernek és társadalmának erkölcsi állapota alig kikerülhető tárgya az irodalomnak.

2002

PILLANTÁS EGY ISMERETLEN REGÉNYRE

Katalógusokban bárki hiába keresi a *Szürke kő* című Sánta-regényt, mert soha nem jelent meg. Néhány fejezete azonban olvasható a hetvenes évekből, a *Népszava* megsárgult lapjain. Én négy ilyen részletet találtam, s bizony lehetséges, hogy rejtőzik még egy-kettő. Ez a négy fejezet azonban, bár nem a ritka megjelenés sorrendjében, összefüggő egésznek mutatkozik, s az is nyilvánvaló, hogy egy ismeretlen nagyobb egésznek is a része. Így következhetnek egymásra: *Szerelem* (1978), *Otthon* (1970), *Nyugalom* (1973), *A gyermek* (1973). Összterjedelmük körülbelül 44 gépelt oldalnyi, s ennyi év távlatából is megkívánják a velük való foglalkozást.

Sánta Ferencet 1964-ig nemigen kérdezték írói terveiről, készülő munkáiról. 1963-ban jelent meg *Az ötödik pecsét*, 1964-ben a *Húsz óra*, ez a két regény tette őt országszerte, majd nemzetközileg

ugyancsak ismert íróvá, ettől kezdve készültek vele interjúk. Terveiről nem szívesen beszélt, azonban megjelenése – 1966 – előtt többször is szólott *Az árulóról*. Ezen túl mindössze három utalást találtam írói tervekre, készülő munkákra. 1964-ben azt tervezte, hogy regényt ír, „mely a mai felelősséggel élő és gondolkodó értelmiség világába vezet” (*Tájékoztató*, 1964. január). Tervét hamarosan megismételte: „Derűsebb, szélesebb tájak felé indulok. Először bemutatom egy értelmiségi család 24 óráját. Magunkat.” (*Könyvtáros*, 1964. 2.) Hosszú évekkel később, Debrecenben járva így nyilatkozott: „Idő érkezével régi tervemet, hogy írok a kollégiumban eltöltött időkről, meg is fogom valósítani. Azt hiszem, az utolsó író vagyok, aki író lett, és úgy járt kollégiumba, hogy az még a régi kollégium volt.” (*Hajdú-Bihari Napló*, 1972. március 21.) Legrészletesebben egy ugyancsak teljességgel ismeretlen műről szolt: „Művem megtörtént eseményhez kapcsolódik: a 19. század elején Afrika partjaitól nem messze elsüllyedt egy hajó. A módosak, a gazdagok elmenekültek négy csónakon, velük mentek a tisztek, sőt a kapitány is. A szegények magukra maradtak egy lelkiismeretes tiszttel, aki azonban véletlenül a tengerbe ejtette az iránytűt, az élni akarás mégis győzött: a száznegyvenhét ember tutajt ácsolt, s kevés kétszersülttel, vízzel és borral elindult az ismeretlenbe. Két hét múlva már csak tizennégyen éltek. Engem az foglalkoztatott, hogy vajon kik maradhattak meg: az élelmesek, okosok, az életrevalók, a szerények, az agresszívek, a visszahúzódók? Én már művemben feleltem, egy év múlva, a következő könyvhétre jelenik meg a regény, most várom az önök válaszait.” (*Népújság*, 1974. június 7., Heves.) Hosszú Idő után hangzott el ismét konkrétabb válasz az új művekre vonatkozó kérdésre: „Nekem jövőre, hosszú idő után megjelenik első regényem, és követni fogja még egy-kettő.” (*Új Tükör*, 1986. november 23.)

A *Népszavában* a hetvenes évek elején található két részlet egy készülő regényből (*Földre, égre; Szókratész halála*), amelyek talán az említett értelmiségi regényhez köthetők, továbbá egy drámarészlet, a *Petőfi Petrich Somáéknál*, amely 1849 nyarán játszódik, a segesvári csataterre való indulás előtt, s ennyiből is nyilvánvaló,

hogy Németh László *Petőfi Mezőberényben* című egyfelvonásosának egyfajta ellendarabjáról lehet szó. A nyilatkozatok azonban hallgatnak a drámáról is, a *Szürke kőről* is.

A *Szürke kő* olvasható fejezetei mohamedán-arab környezetben játszódnak, pontosabban meg nem határozható időpontban, magas hegyvonulatok közé zárt kis hegyi falucskában, a nyár végi hosszú bőjt után. A falu helyzetét Ali Jadgár, aki a hetvenedik évében jár, így summázza, fiával, Haszánnal beszélgetve:

„Sokan, nagyon sokan vannak, akik nem is tudják, hogy létezik ez a kis falu, akik pedig tudnak róla, azt mondják: mi dolgunk Pajekuhval és Pajekuhnak velünk? Éljenek maguknak, és ha ők nem jönnek hozzánk, akkor mi ugyan mit keressünk náluk? Miért másszuk meg a hegyek és bércek sokaságát, ahol a vad is vigyázva lép, hogy a mélységbe ne zuhanjon, vagy el ne sodorja a sziklák zuhanása? Mi pedig, pajekuhbeliek, nem válaszolunk semmit. Itt van Pajekuh, és körben a hegyeken és völgyeken, csúcsokon és szakadékokon túl minden egyéb, ami nem Pajekuh. A világ: Pajekuh itt és messze minden, ami nem Pajekuh!”

A történet megismerhető része ennyi: a fiatal Haszán és felesége, Náz egy hajnalban elindul a falutól mintegy háromórányi járásra levő hegyi legelőre, ahol a férj apja, Ali Adgár és anyja, Negine élnek, őrzik a juhnyáját. Szamaruk, Ásráf hátán viszik az öregek számára szükséges holmikat. Van már egy kisfiuk is, meséket szívesen hallgató életkorban. A szülők kellő ünnepélyességgel és meghatódottsággal várják fiukat és feleségét. Apa és fia bejárják a hegyi legelőt. Kikeresik a tavasszal építendő szénégető helyét. Eddig mindig a faluból kellett felhordani a szenet. Majd az apa előadja régi tervét: az irtásföldet szeretné a falu segítségével termővé változtatni. A negyedik rész lazábban kapcsolódik az eddigiekhez. Hazatérés után Haszán rendbe rakta a szamarat. Egy tíztizenkét év körüli fiúcska kereste fel, s előadta, hogy megtalálta annak az öreg és hatalmas rókának a rejtekhelyét, amely már hónapok óta dézsmálta a falubeliek portáit, s eddig még nem sikerült senkinek sem elkapnia, Haszán segítségét kéri a róka elfogásához.

Sánta Ferenc ifjabb éveiben sokat tanult a ballada műfajából, alkotásaiban vannak balladisztikus elemek szerkezeti, tartalmi, nyelvi és ritmikai szinten is. A *Szürke kő* megismerhető világában erre kevésbé gondolhatunk, annál inkább a biblikusságra. A falucska nem annyira az Isten háta mögött van, inkább az Isten közelében. Szinte paradicsomi állapotok mutatkoznak meg. E világtól elzárt miniköztársaságban mintha az a világ elevenedne meg, amelyet Arany János így írt le: „elnyomás, népszolgaság / Elöttük ismeretlenek. / Törvényük nincs – boldog hiány! / A vének előszája rendel Igazságot...” (*Ősziel*). Az édeni viszonyok között Haszánék „Mint a természetben élő emberek általában, maguk is tudták mindennek a rendjét, képesek voltak jól bánni az erejükkel és az idejükkel, úgy, amiképpen azt éppen magától a természettől tanulták el, mely nyugodt és egyre ismétlődő rendjével oktatta őket arra, hogy mindent idejében és mindent a maga módján kell elvégezni” (*Szerel*). Ali, amikor megérkezik a fia, így gondolkodik: „Helyén van hát, íme, minden a világban. Helyén van ő maga is, mert részese volt, majd folytatója és beteljesítője annak, ami maga az elpusztíthatatlan élet. S mert gondolatai mindig természetesen munkáltak és mindig arra irányultak, amit dolgának és kötelességének tudott, s mert minden kívánsága és képessége célját és hivatását abban a tennivalóban lelte meg, melyet a természet rendje írt elő, s amely dolgokat mindig karjának, kezének, testének erejével kellett elvégeznie: gondolkodás és cselekvés, értelem és test tevékenysége elválaszthatatlan és megszeghetetlen harmóniában olvadtak össze. Most is az értelem felismerése, hogy fia olyan, amilyennek lennie kell, s hogy minden úgy van, amin annak a természet rendje szerint történnie kell, Ali számára elsősorban testének, mégpedig pontosan úgy, ahogyan maga érezte, karjának, lábának, kezeinek és minden részének csodálatos nyugalma jelentette” (*Otthon*). Apjával az erdőt járva Haszán „Érezte az erdő nagy nyugalma s rendjét, valami hasonlót, mint ami a maga életét is jelentette”.

A falu egyes családjai emberemlékezet óta ugyanazt a munkakört látják el. Már Ali ősei is juhásztorok lettek idős korukra a hegyi legelőn, s ez a sors vár Haszánra is. A szénégető és kovács

pedig a Pur-Dara család, jelenleg annak Aziz nevű férfia. Aziznak már az apja is úgy gondolta, hogy a pásztorok építsenek maguknak a hegyen szénégetőt, hogy ne kelljen a szenet felcipelni. Ám a falu, azaz Pajekuh úgy döntött, hogy maradjon minden a régiben, mert a szénégetőnek hiányoznának azok az élelmiszerek, amiket a pásztoroktól kap cserébe a szénért. Most viszont már jóval népesebb a falu, több szénre van szükség, így nem fog gondot okozni a hegyi szénégető. Hasonló a helyzet az irtással. Ali úgy gondolja, hogy még van annyi életereje és ideje, hogy részt vegyen ebben a munkában, s hogy most már meg fogja engedni a falu ezt a tevékenységet, azaz segítséget is ad hozzá. Hiszen „Pajekuh mindig tudja, hogy mit kell tennie!”. Azaz a faluközösség mindenki érdekeit, szükségleteit figyelembe veszi, s mindig úgy dönt, hogy a közösség ne sérüljön, de közben ügyel arra is, hogy az egyén érdekei se sérüljenek meg nagyon. Tehát most majd „Pajekuh nem veszi el Ali örömét, ha úgy látja, hogy kitart szándéka mellett”. S az emberek, majd ha kora tavasszal elvégezték a munkát, így fognak elbúcsúzni: „Örültünk, hogy kedvedre tehattunk, Ali Jadgár! Allah pedig adjon majd bő termést a búzából és a kukoricából, magad pedig éljél még sok esztendő!” (*Nyugalom*).

Ebben az édenben tehát nemcsak a természet és az ember, hanem az egyén és a közösség is azonosulóan válik eggyé. A közösség azonban nemcsak a falut jelenti, hanem a kisebb, a családi sejteket is. A szerelem és a szeretet szétszakíthatatlan érzései határozzák meg, hálózák be az idős és fiatal házaspár négyesét. Haszán és Náz mérhetetlenül és mégis kimondhatóan szeretik egymást, s e párost nem ellenpontozza, hanem távlatossá teszi Ali és Negine kettőse. E négy ember mindegyike szereti és tiszteli a többieket, s ezért: boldogok. Az a jelenet, amelyben a hegyi úton Haszán megvallja Náznak, hogy amióta szereti, ha a reggeli napfény az arcát éri, mindig bizonyos benne, hogy Náz ott van vele, s annak leírása, amiként ezt a közlést Náz fogadja, a kölcsönös szerelem feledhetetlen megjelenítése. S hasonló mondható el az apai és az anyai szeretet megnyilvánulásairól. Nem érzelgős, hanem egészséges érzelmvilágú emberekről van szó. Haszán és Náz már évek

óta házasok, mire a férj bevallja a napfény-szimbólumot. Ezután „Elhallgatott és hirtelen zavar fogta el. Testben és lélekben erős ember volt, s ezért ritkán mutatta ki érzelmeit, s ha meg is tette, a legritkábban fordult elő, hogy szavakba öntse őket. Szeretetének megnyilvánulása maga a munka, a szüntelen gondoskodás volt mindazokért, így Názért is, akiket a szívébe zárt. Öntudatlanul is tisztában volt vele, hogy a legszebb alázat, ha elvégzi a férfi dolgát az életben mindazokért, akik előtt felelősséggel tartozik” (*Szerelem*).

Ali még szüksézuóbb ember. A fiatalasszonyt üdvözölve csak ennyit mond: „Örülök, hogy újra látlak, Náz!” Közben azonban ilyen gondolatai vannak: „Van valami Názban, ami több mindennél, amit ő tett bármikor is, és több annál, amit ezután is tehet, több mindennél, amit ő valaha is elvégezhet a világban. De mi az, amitől úgy érzi, hogy a kis Náz több nála? Amitől eltűnik ereje és méltósága, amitől eltűnik hetven esztendő tudása, s mindaz a biztonság és büszkeség, melyet éppen ezek az esztendők adtak? – S a válasz: „akkor éreztem mindezt, amikor az anyám megérintett, aztán amikor Negine gyermeket várt, és amikor megtudtam, hogy Náz megfogant.”

A *gyermek* című részlet nem Haszánék gyermekével foglalkozik mégsem, hanem egy nála sokkal nagyobb, lassan kamaszodni kezdő fiúval, aki életében először végez férfidolgot. A felnőttek nem találták a rókát, a gyerekek inkább játszani széledtek, amikor keresgélni kezdtek. Dzsemál Haszani többnapos megfigyelés eredményét közli Haszánnal, s azért kéri a segítségét, mert belátja, hogy egyedül aligha képes elfogni az állatot. Így viszont ketten biztosan elvégzik ezt a munkát, s győztesen térhetnek vissza a faluba az elfogott rémmel, kártevővel. Haszán a fiúban a maga gyermekét is látja néhány év múlva. Szívesen segít, szívesen tanít. Tudja, hogy a gyermek most fog igazán a faluközösség – már-már emberszámba vett – tagjává válni.

E faluban a tisztesség, a bölcsesség és a szeretet uralkodik, s rend van: természetközeli és emberszabású törvények rendje. S ezért mindenki boldog lehet. A megismert részletekben mindenki elégedetten munkálkodó, boldog ember. Megvalósulna az emberiség álma? Vagy inkább a régi aranykor idéződik fel? Sánta Ferenc

három megjelent regénye behatóan foglalkozott a boldogság keresésével, a megtalálás lehetetlenségével vagy lehetségségével. A legderűsebb választ a *Hús óra* adta: mintha a történelem szörnyű tragédiái után, miként az író egy interjúbán József Attilát idézve nyilatkozta, valóban finomulna a kín. Ám az idill korszaka nem vált közelivé. Félő, hogy e regény tervében is szerepelt valami, ami feldúlta az ősi rendet és békességet. S talán ezért nem válhatott késszé a mű. Az 1986-os interjú legalábbis utal ennek a lehetőségére, bár a konkrét mű említése nélkül:

„Én sok keserű dolgot írtam, amit aztán ha befejeztem, eldobtam, vagy pedig amikor láttam, hogy nincs erő bennem ahhoz, hogy a magam által penzumnak tekintett utolsó szót, azt, hogy mégis, mégis fáradozni kell, vagy azt, hogy mégis van remény, képes legyek a hitelesség erejével a műbe beleszőni – hazudni nem lehet az írásban, az íráson keresztül az ember, mint egy ablaküvegen, az írónak a szívéig, a lelkéig, az értelméig –, akkor feladtam az írást.” A *Sziürke kő* megismert részleteinek szinte teljes körű idilljében nyoma sincs reményvesztettségnek, de még az aggodalomnak, a félelemnek sem. Haszánék időszemlélete az emberi életre vonatkozóan ugyan lineáris, de az emberiséget illetően ciklikus: lényegében ugyanaz ismétlődik minden nemzedék, minden ember életében. Haszánról olvashatjuk, hogy „...úgy telt fölötte az idő, hogy nem ismerte a legrosszabbat, a amit ember ismerhet: a félelmet attól, ami lesz, a jövőtől, amibe nem képes belelátni. Osztozott tehát a föld és a jószág és a természet legközelibb munkásainak áldásában, nyugalmaiban és békéjében” (*Nyugalom*). Haszán és Ali életét is a nyugalom övezte, de bennünket nem hagyhat nyugodni az, amit Ali mondott: „A világ: Pajekuh itt és messze minden, ami nem Pajekuh.”

Vajon meddig marad messze minden, ami nem Pajekuh? Hiszen Ali a maga hetven évének tapasztalatával mintha arra is utalna, hogy a világnak az a másik és sokkal nagyobb része nem jól van az emberek számára berendezve. A 20. század tapasztalatával tudjuk, hogy nem lehet a boldogság szigetére menekülni a létező társadalomból. Akármilyen megtörténhet a falu boldog lakóival is.

SÁNTA FERENC RAVATALÁNÁL

SÁNTA FERENC RAVATALÁNÁL

Búcsúzó Szanta Ferencről a Magyar Írószövetség nevében, az íróársadalom, a barátok, a tisztelők, az olvasók képviselőjében. Búcsúzó a magam nevében is, hiszen életem meghatározó élménye volt, hogy megismerkedhettem vele és életművével, amely végigkísért felnőtt életemben magánemberként és irodalomtörténészként egyaránt, s amely velem marad mindhalálig.

Szanta Ferenc 1954-ben egy új nemzedék lehetséges vezéralakjaként tűnt fel, s a tehetségek gazdag rajzásában őrizte és kiteljesítette ezt a szerepet. Elsősorban nem az irodalmi életben óhajtott hatást elérni, nem az ahhoz kapcsolódó politikaiban, hanem abban a szellemi világban, amely gondolati és etikai értelemben oly sokszor torzult el a 20. századi magyar történelemben, s amelynek helyre-zökkentése rendre százak és ezrek erőfeszítését követeli meg. A „hozzáértő, dolgozó nép” és az iránta való felelősséget átérező író minden korban szabadságra vágyakozik, s tudja, hogy ehhez az igazmondás jogának kiharcolásán át vezet az út. Amikor a politikában hazuggá vált minden szó, az irodalomra várt a feladat, hogy visszaperelje a szavak és a mondatok eredeti jelentését. Szanta Ferenc ebben a küzdelemben vállalt kezdeményező szerepet. A feladat összetett volt, hiszen a társadalom elementárisan vágyott a hitelességre, s az igazság pusztá kimondása is gyűjtő hatásúvá, forradalmi tetté tudott válni, miként ezt 1956 októbere tanúsította. Október előtt és után azonban meg kellett találni azokat az elsősorban irodalmi közlésmódokat, amelyeknek lehetséges a nyilvánosság elé kerülése. S ehhez társult az is, hogy a gyalogló szemantizmussal szemben, amely hol a diktátorokat dicsőítette, hol Októbert gyaláztatta, új poétikai-nyelvi formákkal kellett kifejezni az igazságot.

Ezen a mindvégig keskeny ösvényen Szanta Ferenc eljutott a kívánt célra. Tudta, hogy a pusztá igazmondás nem teszi nagykorúvá, világirodalmi szintűvé az irodalmi alkotást. S ami még eredetibbé teszi munkásságát: tudta azt is, hogy nincsen egyetlen, abszolút igazság. Nem volt filozófus, de filozófushoz illően gondolkodott az

igazság fogalmáról, amely a tudományban is a legvitatottabb kérdések közé tartozik, s mintha Sánta Ferenc regényei az egyértelműségnek ezt a hiányát a léttapasztalatok alapján meg is erősítenék. Ugyanakkor korántsem relativizálta a fogalmat. Ellenkezőképpen járt el: a politikai erőktől egyértelműen elhatárolva magát, folyamatosan azt fejezte ki, hogy az igazságok között hierarchikus rend állapítható meg, méghozzá az etikai értékekkel való szembesítésük alapján. Ez a hierarchia nem merev: mindig a konkrét helyzet határozza meg, hogy melyik a jó és igaz cselekedet, s melyik a rossz. Felfogása szerint a cél önmagában nem szentesíti az eszközt, különösen a történelemszemléletben nem, hiszen a cél többnyire beláthatatlan, s így tévesnek is bizonyulhat. A társadalmak egészével tilos hazárdjátékot űzni. A mindennapi létezés kiélezett helyzetekben viszont igazolhatónak mutatkoznak olyan döntések, amelyek esetében nem a jó és a rossz, hanem a kisebb és a nagyobb rossz között kell választani. Sánta Ferenc három regényét és számos elbeszélését olvasva rendre ezekkel a kérdésekkel szembesülhetünk feledhetlenné vált alakok sorsán keresztül. Ezek a művei következetes rendszerkritikát is tartalmaznak, egyúttal azonban azt is kifejezik, hogy az emberiség történelmi útja nem írható le egyértelmű fejlődésként, inkább megvilágosodások és elsötétülések hullámmozgásával szembesülhetünk. Sem a reformok, sem a forradalmak nem kínálnak megoldást, az emberiség a maga kárán sem képes igazán okulni.

Hogyan is kellene élni? Miként, hogy boldogok lehessünk? Sánta Ferenc minden írásának mélyén ott van ez a kérdés is, hiszen az élet egyszeri és megismételhetetlen, s általában nem a romantikus hősi halál a célja. A mindenkori társadalom ritkán segíti a személyiséget, inkább gátakat emel a kiteljesedés elé. Sánta Ferenc azonban úgy gondolta, hogy van mindannyiunk számára járható és igaz út. A kisebb, a belátható közösségekben: a családban, a munkahelyen, a faluban, a városrészben telik el életünk, s itt mindenki számára adott a lehetőség, hogy igaz ember módján, hasznosan és helyesen éljen, s így minél több pillanatát találhassa meg a boldog-

ságnak. S elképzelhesse azt, hogy ott van az *Isten a szekéren*, az ő szekérén, vendégként az ő szerény hajlékában.

Sánta Ferenc művei nem könnyed, gondot feledtető olvasmányok, hanem olyanok, amelyek segítik a gondok pontosabb megértését, segítik a helyes válaszok megtalálását. Így volt ez fél évszázaddal ezelőtt, így van ma is. E művek örök időszerűségének felismeréséhez csak figyelmes olvasás szükséges.

Az igazi értelmiségi ritkán szokott végleges megelégedettséggel végigtekinteni életpályáján. Sánta Ferencben is erős volt a kételkedés. S még erősebb az aggodalom a magyarság, az emberiség sorsáért. E sors távoli jövőjét nem sejthetjük, de azt tudhatjuk, hogy Sánta Ferenc magyar író mindent megtett azért, hogy felelősen gondolkodó és cselekvő lények maradhassunk mi magunk és iva-dékaink is. A Mester eltávozott közülünk, de műve itt maradt. Nyugodtan pihenhet haló poraiban is: mi megpróbálunk az ő tanítása szerint élni. S tudjuk, hogy minden írása a *Halálnak halála*.

2008

SÁNTA FERENC RŐL – SZEMÉLYESEN

Mivel 1960-ban érettségiztem, az iskolai tananyagban nem találkozhattam az akkor még egyetlen kötetes Sánta Ferencnek se a nevével, se valamelyik munkájával. Bár 1956-tól kezdve helyilek-közzel olvastam a kortárs irodalmi folyóiratokat, s egyes szerzők könyveit is, elsősorban a már akkor is klasszikus Illyés Gyula, Németh László, Déry Tibor munkáit forgattam, s mellettük inkább a lírikusok műveiben merültem el, s legalaposabb ismeretségbe Illyés mellett Nagy László és Juhász Ferenc költői világával kerültem. Olvashattam éppen Sánta Ferencnek is egy-egy elbeszélését, de nincsen róla emlékem. Sajnos nem vagyok naplóíró alkat, így nincsenek komoly feljegyzéseim, ám főként ifjabb éveimben a noteszeimbe elég sok adatot feljegyeztem. Most keresgélve lepőd-

tem meg azon, hogy a Sánta-művek olvasását elég pontosan rögzítettem. A *Húsz óra* – még *Húszórás riport* címmel 1963 utolsó három hónapjában jelent meg a *Kortársban*. Én novemberben voltam be katonai szolgálatra, de a következő augusztusban szerencsésen le tudtam szerelni, s bölcsészhallgató lettem, így a megjele-
nés után egy évre már olvashattam a regényt. 1965 januárjában az *Új Írás* portrészorozatában Illés Lajos írt Sántáról, s ott újraközltek a pályanyitó *Sokan voltunk* című elbeszélést. Alighanem ez véglegesítette bennem, hogy számomra különösen fontos szerzőt ismerhettem meg.

Aztán elolvastam a második novelláskötetet, *Az ötödik pecsét* című regényt. 1966-ban jelent meg *Az áruló*. Ősszel már harmadéves voltam a pesti bölcsészkaron. Pándi Pálnak volt egy kortárs irodalmi szakszemináriuma, ahol egy októberi keddi estén Sánta új regénye volt a téma. Nagy vita bontakozott ki a cím értelmezéséről, olyannyira, hogy végül a tanár úr közölte: rendezzünk titkos szavazást. Mindenki fölírt egy cédulára, hogy kit tart árulónak. Négy-ötféle válasz született. A forradalmár Václávra egyetlen szavazat esett. Nevetést váltott ki ez a lehetőség, a tanár úr alighanem úgy is olvasta fel ezt a lehetőséget, amelyről aztán nem is esett szó. Persze én voltam, aki ezt a választ adta, de ez akkor nem derült ki. Két héttel később egy másik szakszemináriumon is ez a regény volt a téma. Ezt az akadémiai Irodalomtörténeti Intézet vendégtanáraként Béládi Miklós tartotta. Én voltam az előadó, s Béládi annyira elismerően értékelte dolgozatomat, hogy elkérte, azzal a céllal, hogy megmutatja Sánta Ferencnek. Legközelebb már azt újságolta, hogy maga az író is megdicsért. Béládi Miklós egyébként csak egyetlen félévig taníthatott, mert meghívóját, Király Istvánt, a tan-
székező vezető egyetemi tanárt megfeddtek emiatt. Annyira nem tartották megbízhatónak Béládit, hogy diákok közé eresszék. Nekem viszont szerencsém volt, mert így megismerhettem őt.

Ezt a dolgozatot javígtattam, s beadtam az Országos Tudományos Diákköri Konferenciára. 1967 márciusában Debrecenben volt a tanácskozás. Juhász Béla volt annak az ülésnek a levezetője, amelyen én is szerepeltem. Munkámról azt mondta, hogy jobb írás,

mint az a kritika, amelyet az *Alföld*-ben közöltek a regényről, de: kritika, és nem irodalomtörténeti munka. (Pedig a folyóiratban nem akárki: Fehér Ferenc írt a könyvről.) Ez a munkám aztán megjelent a bölcsészkar *Acta Iuvenum* című TDK-évkönyvében, s ezzel az első komoly szakmai publikációm lett.

1967-ben kellett szakdolgozati témát választanunk. Én elsőéves koromtól kezdve elsősorban Király István tanítványának tartottam magamat, s így nála jelentkeztem azzal, hogy Nagy Lászlóval, Juhász Ferencsel vagy Sánta Ferencsel szeretnék foglalkozni. Ő Sántát javasolta, mondván, hogy a két költőről többen írnak. Nem esett nehezemre a döntés. S visszatekintve mondhatom, hogy irodalmárként nem kellett hűtlenné válnom a két költőhöz sem.

Arról sajnos nincsen feljegyzésem, hogy mikor ismerhettem meg személyesen is az író. Nem siettem ezzel, mert úgy véltem, hogy erős egyéniségével talán befolyásolna engem. Persze nagyot tévedtem ebben a feltevésemben. A könyvtár szakon évfolyamtársam volt az író legidősebb fia, ugyancsak Ferenc, akivel összebarátkoztam. Ő is írt, Mócsi Ferenc néven, prózát, mint édesapja, s igen tehetségesen. Később kötete is megjelent. (Nem azonos az ugyan-ezen a néven Amerikában publikáló költővel.) Az irodalmi alkotókörbe is együtt jártunk, amelynek idővel én lettem a diák-elnöke. Feri egyszer megkérdezte, hazafelé készülődve, hogy ráérek-e, szívesen bemutat az édesapjának. Így került sor az első találkozásra a Balzac utcai lakásban. Számomra meglepően közvetlen, barátságos, de visszafogottan tartózkodó ember volt és maradt is az író. Semmivel sem kívánt befolyásolni. Tanácsot is alig adott, önmagáról is alig beszélt azon túl, amit interjúiból már tudtam. Viszont ő adta kezembe az Írószövetség 1965. évi közgyűlésének anyagát, amely sokszorosítva, belső kiadványként jelent meg az ő hozzászólásával az elkötelezetlen humanizmusról és annak vitájával.

A szakdolgozatom elkészült, Király tanár úr megdicsérte, sok érdemleges bíráló és elismerő megjegyzést tett. Addigra már eldőlt, hogy a tanszékén tanársegéd leszek. Ugyanakkor azt is közölte, hogy csalódott bennem. 1968 őszén ugyanis elmondta, hogy ha módja lesz rá, szeretne bent tartani az egyetemen. Én eddig ilyes-

mire egyáltalán nem gondoltam. Azt is megkérdezte tőlem, hogy nem kérném-e felvételemet a pártba. Erre spontánul azt feleltem, hogy aki ötödéves korában jelentkezik, azt mindenki karrieristának tartja. Azt mondta, igazam van. Arra is kíváncsi volt, hogy miként vélekedem a csehszlovákiai eseményekről. Erre annyit mondtam, hogy én 1956 tragédiáját már majd tizenöt évesen éltem át, s ahhoz képest 1968 nyara sokkal kevésbé jelentős számomra. Utólag látom át, hogy ez kitérő válasz volt, miként ezt szakdolgozatom idézendő része is tanúsítja. Egy év múlva azt közölte a tanár úr, hogy aki ilyen szakdolgozatot írt Sántáról, az nem fogja kérni a pártba a felvételét, tehát becsaptam. Bizonyára naiv voltam, mert meglepődtem ezen, én ugyanis nem pártszempontok szerint írtam. Ő azonban 1968 világtörténelmi eseményeinek hatására átmenetileg merevebbé vált. Tény az is, hogy a személyi kultusz megítélésében és a párt szerepében soha nem értettünk egyet. Valószínűleg a közel 120 oldalas dolgozat befejező részének a következő mondatait ítélte el:

„Sánta elkötelezetlen humanistának vallja magát. Sokan félreértették ezt a fogalmat, s összekeverték az el nem kötelezettséggel. S próbálták bizonygatni, hogy hiába vallja magát Sánta elkötelezetlennek, művei elkötelezett írások. Persze hogy azok! Hiszen Sánta elmélete sem fogalmaz meg mást, mint azt, hogy az írónak nem a napi politikai szempontokat kell figyelembe vennie, nem kétes értékű elismeréseket kell hajhászni, hanem egyetlen igazságot elismernie: a nép igazságát. S ekképp: az író feladata a nép, az emberiség szolgálata. Elkötelezettség ez a nép ügye mellett, a béke mellett, az elnyomott népek szabadságharca mellett. Sánta azt mondja, hogy nem a párthoz kell elköteleznem magam, hanem a néphez. Miért mondhatja ezt? Mert egy párt sem állíthatja magáról, hogy csalhatatlan, a közelmúlt számos példával bizonyítja a kommunista pártok súlyos hibáit. De ha nem a párt politikájára függesztem a szemem, hanem a nép, az emberiség érdekeire, s úgy, hogy a felesleges erőszakot emberséggel váltom fel, ha állandóan segítő szándékkal ellenőrzöm a párt politikáját, akkor nem tévedhetek nagyot. Mindenkit meg kell hallgatnom, mert mindenki ember, mindenkinek joga van a földön az élethez, még az ellenforradal-

márnak is. És a sok részgazságból ki fog alakulni egy valamennyire teljes igazság. Ennek kutatása az író feladata. Nem tudom bírálni ezt a nézetet, amely lényegében Lukács György partizán elméletének kifejtése, nem tudom ellenzéki ars poeticának tekinteni, mint Dobozy Imre, és semmiképpen sem tudom elfogadni Erdős László olcsó szellemeskedését. S nem tudnék olyan műveket felsorolni, amelyek Sánta írásainál jobban szolgálnák azt az ügyet, amely mindannyiunké: az emberarcú szocializmus felépítését.”

A tanár úr néhány év múlva a doktori disszertációmát már megértőbben fogadta. Abban sokkal részletesebben és árnyaltabban tárgyaltam Sánta felfogását az író-szerepről. Ezt lényegében változtatás nélkül átvettem a kismonográfiába is. Részben az iránta való tiszteletből, részben azért, mert a Magyar Írószövetség KISZ-titkáráként nagyon sok hasznos közösségi munkát tudtam végezni író-barátaimmal, jelentkeztem 1974-ben a pártba, s ő vállalta, hogy egyik ajánlóm lesz. (Amikor 1988 augusztusában kiléptem e szervezetből, bizony nem kértem tőle tanácsot, de semmiképpen se tudott volna visszatartani.)

Nem tudom, hogy a tanár úr átmeneti, néhány évig tartó neheztelésének volt-e benne szerepe – közvetlenül bizonyára nem –, de máshol sem volt szerencsém írásommal. 1969-ben újraindult a nagy múltú *Irodalomtörténet*. Tőlem is kértek bele kritikákat, s én felbátorodva adtam egy húszoldalas áttekintő tanulmányt Sánta Ferenc novellisztikájáról. Egy idő múlva a főszerkesztő, Nagy Péter megállított a bölcsészkar folyosón, és visszaadta a munkámat azzal, hogy nem mutatok rá arra, hogy Sánta melyik társadalmi osztály képviselője. Ez 1972-ben vagy egy évvel később történhetett. Meglepetésemben csak annyit tudtam válaszolni, hogy ez fogas kérdés. – Na látod! – mondta a főszerkesztő –, ezzel foglalkozz még! S gyorsan visszaadta a kéziratot. Nem kívántam óhajának megfelelni, s odaadtam az *Új Írás*nál szerkesztő Gáll Istvánnak a munkámat. Ő továbbadta a rovatvezetőnek, Erki Editnek, aki aztán telefonon való érdeklődésemre ötlöni-hatolni kezdett. Mire megnyugtattam: viszszaadhatja a kéziratot. Boldogan ígérte meg. Elmeséltem kalandjaimat Király Istvánnak, aki a *Tiszatáj* szerkesztőjét, Ilia Mihályt

javasolta. Megírtam nekik is a kézirat sorsát, s ők változtatás nélkül közölték 1974 tavaszán az írásomat.

Az 1973 tavaszán írt doktori disszertációt megmutattam Béládi Miklósnak, hogy ha lehet, közöljön a *Literatura* című folyóiratban egy fejezetet. Ez meg is történt, de fontosabb, hogy Miklós azt mondta, a munka elolvasása után, hogy bővítsen ki, s ő kiadja a Kortársaink sorozatban, amelyet Juhász Bélával együtt szerkesztett. 1975 őszén jelent meg a könyv, s elég jó visszhangja volt. Egyetlenegyet idézek, mert az Sánta Ferenc véleménye, s megjelent ugyan nyomtatásban, de ma már nehezen hozzáférhető helyen, az Akadémiai Kiadó negyedéves, szerény *Tudományos Magazin*jában. Az 1975. évi 3. számban a szerkesztő Végh Ferenc interjút készített velem is, de most az író véleményét idézem. (A Kortársaink sorozat köteteit az első években a kiadó még kéziratban odaadta az írónak, hogy mondjon véleményt a róla szóló művel kapcsolatban. Később kéziratrészleteket közöltek a hátsó borítón, s már Sánta Ferenc is ezt az eljárást választotta.)

„ – Az első gondolat az elismerés Vasy Géza iránt, aki ennyi energiát fektetett abba, hogy könyveimet elolvassa és felelős véleményét el is mondja. Munkásságomról szól a könyv, de az elismerés és a dicséret a fiatal kritikus teljesítményét illeti.

– *Hogyan fogadta Vasy könyvét?*

– Ezzel is úgy vagyok, hogy kritikának tekintem, és minden kritikára igen erősen oda szoktam figyelni. Önmagam meditációin túl a legtöbb hasznot mindig is a kritikusoktól és a kritikáktól nyertem. Ezt nem szokás mostanában mondani, pedig ostobaság elzárkózni tőle. Még az olyan bírálatban is, amely *valóban bírálat tárgyává tette egy-két gondolatomat*, mindig megtaláltam azt a szemernyi igazságot, amely hasznomra vált. Gondolom: szerencsém is volt, mert eddigi pályám során még nem találkoztam rosszindulatú kritikával.

– *Tárgyilagossnak találja Vasy Géza elemzését?*

– Főlöskégesnek érzem azt, hogy afőlött gondolkodjam: milyen indítékból született Vasy Géza könyve. Általában is főlöskégesnek érzem az afőlötti spekulációt, hogy a kritikus milyen attitűddel fog

tollat. A leírt szó, a leírt gondolat, a „summa” érdekelje az író. A Kortársainkban megjelenő Vasy-könyvet én legelsősorban is abból a szempontból vizsgálom, hogy felhívja-e valami olyasmire a figyelmet, ami munkásságom hiányosságát vagy gyöngéit jelzi. Nagyon tiszteletreméltó, hogy Vasy Géza, akiről tudom, hogy már egyetemista korában igen nagy figyelemmel olvasta az írásaimat és – ha szabad ezt a szót használni – érdemesnek tartotta őket a figyelemre, mindezek közben és mindezek mellett a kötelező szabadsággal és tárgyilagossággal vizsgálta novelláimat éppen úgy, mint regényeimet. Magyarán mondva: igen-igen jólesett, hogy a könyvből érezhettem az ő megtisztelő szeretetét, ugyanakkor képes volt arra, hogy ez az indulat ne fossza meg őt a szükséges bírálattól. Másodsorban úgy olvastam a könyvet, mint esztétikai-kritikusi teljesítményt, és igen nagy örömömre szolgált, hogy szinte teljes bizonyossággal érezhettem, hogy egy igen tehetséges kritikus nőtt fel a szemünk előtt.

– *Egyetért-e az író a Vasy-féle pályakép pilléreivel?*

– Vasy pontosan figyelte könyveim sorát és ezeknek gondolati útját, de számomra nem az a kérdés, hogy egyetért-e vele vagy sem. Vasy rajzolhatott volna egészen más csomópontokhoz kötődő pályáivet is, amelyik – mondjuk – nem fedti a magam elképzelését sajtószellemi, írói fejlődésemről. Semmivel sem volna értéktelenebb ezáltal a mű! Ugyanarra a dologra tekintve egyáltalán nem bizonyos, hogy szemünk ugyanazt találja lényegesnek. Vasy szabad, szuverén kritikus. Úgy ítél, ahogy azt ő maga a legjobbnak tartja.”

Ezekben az években néhányszor jártam Sánta Ferencnél, s többször voltam vele író-olvasó találkozón. Egyszer, vele beszélgetve, csöngettek, s ő kisvártatva bevezetett egy középkorú férfit, s azt mondta: most bemutatom neked Igazgató Jósát. Azaz a figura modelljét. Elmondta azt is, hogy a férfit, már a könyv megírása utáni időben, leváltották vezetői állásából, s ha egyszer megírná a *Húsz óra* folytatását, akkor az arról szólna, hogy az 1960-as évek elején a falu világában zajló s a Rákosi-korhoz képest pozitív folyamatok miként torzultak el, a pártbürokrácia miként nyomta el a szakértelmet és az emberséget. Ez a mű soha nem készült el, vi-

szont Sánta pályatársa, Galgóczi Erzsébet írásaiban elsősorban ezekkel a torzulásokkal foglalkozott.

1973 szeptemberében a *Tiszatáj* kérésére terjedelmes interjút készítettem az íróval. A leírt szöveget odaadtam neki javításra, ám soha nem kaptam vissza. Azt mondta, még gondolkozik rajta, nem kell elsietni a dolgot. Aztán húsz évvel később, 1993-ban, amikor már meglehetősen kaotikus volt a könyvek kiadása és terjesztése, véletlenül fedeztem fel *A szabadság küszöbén* című Sánta-könyvet, amely cikkeket, interjúkat, vallomásokat tartalmazott, s abban a régi interjú jelentősen átalakított szövegét. A kiadó soha nem kérészt meg, tiszteletpéldányt sem küldött. Van ebben a kötetben egy másik írás is, amelyhez közöm van. *Petőfiről – fiataloknak* írta meg gondolatait az író kérésemre 1972 decemberében. Akkor a *Magyar Ifjúság* című hetilap irodalmi szerkesztője voltam, s a 150. születésnapú évforduló alkalmából kértem meg egy vallomásra, amely az 1973. évi második számban jelent meg, majd márciusban újraközölte a *Látóhatár* is. A következő levél kíséretében kaptam meg a kéziratot: „Kedves Géza! Itt küldöm a kedvedért írt kis írást. Nagy szeretettel üdvözlöl és kíván Boldog új évet Sánta Ferenc. 1972. XII. 20.”

Teltek-múltak az évek, de a válogatott novelláskötet (*Isten a szekéren*, 1970) után nem jelent meg új műve az írónak, pedig nyilatkozatai szerint több regényen is dolgozott. Néhány művészlet napvilágot látott a *Népszava* kulturális mellékletében a hetvenes évek első felében, aztán ez is abbamaradt. Egyfelvonásos drámát írt, s tudomásom szerint három regény is formálódott. Kettőből közölt néhány részletet az újság. Az egyik – s erre néhány nyilatkozat is utalt – a korabeli értelmiség világát tervezte bemutatni, de a két rövid részlet alapján nehéz ítéletet alkotni. – A másik, *Szürke kő* című munkából több részlet jelent meg, s ezek alapján 2002-ben megpróbáltam rekonstruálni a regényt. Egy isten háta mögötti, magas hegyek övezte faluban játszódik a mű, amelyben idilli béke uralkodik, boldog emberek élnek benne ősi törvényeik szerint a hatalmas szürke kőszikla alatt. Tudják, hogy messze a nagyvilágban másfajta az élet, s ezért örülnek is elzártáguknak. Azonban a

megjelent részletek alapján is érezhető valamiféle még megnevezetlen feszültség. Mintha tragédia készülődne. Miután írásom megjelent, felhívott az író. Attól tartottam, hogy neheztelni fog, mert felhívtam a figyelmet töredékben maradt, elfeledésre ítélt szövegeire. Ehelyett megkérdezte, hogy tudom-e, mi lett volna a regény befejezése. S elmesélte. Egy nap fegyveresek kísérték a falun át rabokat, nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy majd elítéljék, kivégezzék őket. A kísérők kevesen voltak, a falusiak kiszabadíthatták volna a foglyokat. De nem tették, abból a meggondolásból, hogy nincs közük a dologhoz, nincs felelősségük, nem célszerű beavatkozniuk. Ám elérte őket az isteni büntetés: hatalmas robajjal lezuhant a sziklarengeteg, s maga alá temette az egész falut, minden lakosával együtt. – A harmadik regényből nem jelent meg semmi részlet, de az író egyik alig ismert interjújában részletesebben szól a késznek nyilvánított, megjelenés előtt álló regényről, még 1974-ben. Ebben a 19. század elejére vezetve a Medúza-tutaj történetet dolgozta fel: a hajótöröttek körében a tutajon miként szerveződik meg a mikrotársadalom hatalmi rendszere, miként szembesül emberség és embertelenség, ki tud életben maradni és miért. – A drámának is megjelent két részlete 1973-ban a *Népszavában*. Petőfi Sándor a hőse, Mezőberényben, mielőtt elindulna Segesvárra. Az írótól lehet tudni, hogy Németh László *Petőfi Mezőberényben* (1954) című drámájának szemléletével vitatkozott Sánta. Németh László szerint Petőfit felesége, környezete szinte kényszerítette arra, hogy visszainduljon Bem seregébe. Sánta Ferencnek viszont az volt a véleménye, hogy a költő, a zseni pontosan tudta, hogy mit kell tennie. A belső parancsot nem külső erők diktálták. Nekem azt mondta, hogy nem szeretné megbántani a nagybeteg Németh Lászlót, azért nem publikálja a drámát. Németh László 1975 márciusában meghalt, később tehát már nem volt ilyen akadály.

Látható, hogy mindegyik eltervezett mű gondolati alapanyaga szervesen kapcsolódik Sánta Ferenc addigi életművéhez. Az értelmiségi regény mintegy a *Hűsz óra* folytatása lehetett volna, a *Szürke kő* Az ötödik pecséré, a Medúza-parabola pedig *Az árulóé*. Mint a megjelent regényekben, ezekben is történetfilozófia és etika fonód-

hatott volna együvé. A dráma pedig határozottabb kifejtése lehetett annak az elképzelésnek, amely Sánta műveiben és nyilatkozataiban az író-szerepről kiolvasható: az író pártoktól független igazságra törekvéséről, egyfajta bírói magatartásról.

Tölem sokszor, sokan kérdezték az évtizedek során, diákjaim, is, hogy miért hallgatott el Sánta Ferenc. Szépirodalmi műve legutoljára 1968-ban jelent meg. *Az áruló* drámaaváltozata: az *Éjszaka*, s lényegében ez is évekkel korábban készen volt már. Magam sokáig úgy gondoltam, hogy a hallgatásra magyarázatot majd az újabb könyvek fognak adni. Nem így történt, s még a töredékes írások sem válnak soha olvashatóvá, mert hiteles közlés szerint az író megsemmisítette azokat. Ugyanakkor mindig természetesnek tartottam, hogy az írónak is joga van a csöndhöz. Ottlik Géza példáját emlegettem. Az ő hallgatása köré pozitív mítoszt fontak tisztelői, szinte erkölcsi tartásként értelmezték. Sánta Ferencet viszont, főként a posztmodern szemléletmód térnyerésével kezdték leírni, érvénytelennek nyilvánítani.

Egyszer, 1986 novemberében maga az író is nyilatkozott hallgatásáról. De voltaképpen ennek előzménye az a szöveg is, amelyet a válogatott novelláskötet végére illesztett még 1970-ben, s amelynek egyik fontos gondolatát választotta ki kismonográfiám hátsó borítójára. Eszerint: „mert alázatot éreztem, sem könnyűséget, sem öncélú játékot soha magamnak meg nem engedtem. Miként ügyeltem arra is, hogy ne szaporítsak *a kevésből* érdemtelen sokat, de *a sokból* szigorú keveset inkább.” A későbbi vallomás azzal magyarázza a hallgatást, hogy nem tudta a remény szolamát hitelesen beleépíteni az írásaiba, de most már legyőzte magában a keserűséget, s rövidesen publikálni fog. Az interjú megjelenése utáni napokban volt az Írószövetség híres-nevezetes közgyűlése, amely nyíltan szembe fordult a politika hibáival. Itt Sánta Ferenc is nagyhatású felszólalást tartott. Okkal feltételezhető: azt gondolta, hogy az egypártrendszer torzsága helyett előbb-utóbb a népakarat fog győzni. Ezt igazolja a következő évben Lakiteleken elmondott beszéde is. 1989 őszén tartotta az Írószövetség soron következő közgyűlését. Ekkor

már bizonyosak voltak a közeli társadalmi változások. Felszólalásában Sánta többek közt a várható veszélyekre figyelmeztetett:

„Tudnunk kell: *ha más öltözetben, ha más terminológiával, más érdekek képviselésében, ugyanolyan erejű támadások érik majd alapvető értékeinket, a nemzetet elsősorban, mint amilyenek érték az elmúlt esztendőkből.* Megmondom pontosan, miről van szó. Arra kell vigyáznunk mindenekelőtt, hogy ne következzen be az, ami háromszáz esztendővel ezelőtt, hogy megszabadulván a portától, egy császárság uralma alá kerüljünk. A veszélye reális, kísértő és résen kell lennünk ahhoz, hogy elkerülhessük.

Végre el kell jutnunk ahhoz az állapothoz, hogy ebből az országból akképpen menjen ki, távozzon valamennyi idegen erő, hogy helyébe más ne jöhessen. Végre önmagunkra kell találnunk, *saját gondolkodásmódunk, észjárásunk és érdekeink szerint kell berendeznünk társadalmunk, nemzetünk, országunk életét.* Erre a politikai lehetőségünk most adott. Talán soha nem volt ekkora lehetőségünk erre, vagyis hogy végre önmagunkra leljünk ebben az országban.”

Az új évezredből visszanézve, a magyarság legújabb történelmére gondolva, könnyen belátható, hogy a reménység Sánta Ferenc világszemléletében illanó maradt. Ezért sem születettek újabb művek, s ezért került sor a kéziratok megsemmisítésére.

A publikált ezer oldal viszont megmaradt, időtállóan. A klasszikus értékminőséget megerősíteni szándékozva írtam Sánta Ferenc 75. születésnapjára a *A korszerű későmodernség* című tanulmányomat, amelyet az író számomra megható örömmel fogadott.¹ (Talán ezért is mertem utána a *Szürke kőről* is írni.) Annyira fontos lehetett a méltatlanul háttérbe szorított író számára az életművével foglalkozó, azt érvényesnek tartó írás, hogy még 2008 tavaszán is felhívott, hogy újra elolvasta, s ismételten gratulál hozzá.

Az elmúlástól való félelemnél egy művész számára csak az lehet a fájdalmasabb, hogy művének a sorsáért aggódnia kell. S bizony a posztmodern apostolai és követői nem tettek semmit Sánta művei-

¹ Lásd e kötet 183. oldalán. (A szerk.)

nek érdekében. Az 1945 utáni magyar irodalommal kapcsolatban Kulcsár Szabó Ernő kánonképző szándékú és hatású könyve (1993) éppen csak megemlítette Sánta Ferencet, legújabbban pedig a több ezer oldalas *A magyar irodalom története*i kizárólag azért foglalkozik tömören a filmművészetet bemutató tanulmányban két regényével, mert azok alapján Fábri Zoltán filmet is készített. S van egy rosszalló megjegyzés prózájának korszerűtlenségéről a Mézőly-fejezetben. Amióta nyugdíjaztak, a nagy múltú pesti bölcsészkaron aligha tart bárki is előadást Sánta Ferencről, legfeljebb egy-egy szemináriumon kerül szóba. Pedig évek óta hiába kérdezgettem róla a diákokat, legfeljebb egy-kettő akadt köztük, aki olvasott valamit tőle. A *Sokan voltunk* sem volt ismerős számukra, ezek szerint kikerült a használatos általános iskolai tankönyvekből. Történetileg és esztétikailag is mélységesen igaztalanok az elutasító irodalomtörténészi, szerkesztői és tantervkészítői álláspontok. Ha soha egyetlen sort sem írtam volna Sánta Ferencről, akkor is tiltakoznék. Kánonok jöhetnek és mehetnek, az ő művei megmaradnak. Én pedig megtisztelve érzem magam, hogy képviselője, értelmezője lehettem ennek az életműnek. Meghatott, hogy betegen is tollat fogott 2007 januárjában, hogy írjon az engem születésnapomon köszöntő könyvbe. S ma is szorongással tölt el, hogy a Magyar Írószövetség elnökeként nekem kellett búcsúznom tőle a Farkasréti temetőben. De méltó a hely ebben a parnasszusi sírkertben: többek közt Déry Tibor, Németh László, Illyés Gyula, Weöres Sándor, Nagy László, Kormos István a társai.

*

Utóirat 2015 januárjában

Nem hiúságból, hanem a szöveg nehezen hozzáférhető volta miatt másolom ide Sánta Ferenc utolsó nyilvánosan megjelent írását:

Mindig örömmel tölt el írásait, könyveit, köztük a rólam írtat is olvasva, hogy felfedezem azt az alapvető dolgot, melynek jelenléte teszi a művészetben, hogy valamit szépnek, tehát tökéletesnek nevezünk. Ez nem egyéb, mint hogy szemlélve, olvasva nem találunk *feleslegest*, és nem találunk *hiányt*. A művet értékelve a szerző nem feledkezik meg érdemben elemezni mind a dicsérendőt, mind az elmarasztalandót. Ez persze kötelesség. De a vizsgáló gondolat önmagát gerjesztheti túl a szükségesen, megragadva valamely részénél a bíráltnak. Ez nem csak a dicsérő vagy elmarasztaló elemzésekor történhet meg. Előáll akkor is, ha a módszer, a tájékozottság, a hozzáértés válik önmutogatóvá. Vasy Géza ezeket a veszélyeket természetes módon elkerüli, nem kell vigyáznia gondolatai közlésekor arra, hogy ily hibába esik. Képes tehát úgy munkálkodni bírálói pályáján, hogy műveiben nem találunk hiányt vagy felesleget.”

Sánta Ferenc halála után, 2008 őszén emlékkonferenciát szerveztem az Írószövetségben, s azon előadást is tartottam az író és az Írószövetség kapcsolatáról. Beszédet mondtam angyalfüldi emléktáblájának (Völegény utca, 2009. június 10.) és síremlékének felavatásán (Farkasrét, 2009. szeptember 4.)¹. Módom volt róla szólni a kolozsvári unitárius gimnázium diákjai, s a város érdeklődő közönsége előtt is. A gimnázium tekintélyes emlékfalán akkor már az ő neve is ott szerepelt. Opponense voltam Debrecenben Lajtos Nóra Sántáról készített doktori disszertációjának, amely az elbeszélések mellett azok filmes feldolgozásait is vizsgálta. Miskolcon Fekete Sándor készít disszertációt, s eközben újabb Sánta-szövegeket talált a régi *Népszavában*.

Sánta Ferenc sajnos nem őrzött meg kéziratokat, leveleket, egyéb írásos dokumentumokat. Töredékes munkáinak szövegeit megsemmisítette. A Digitális Irodalmi Akadémia a könyvekben megjelent írásokat – néhány korai elbeszélés kivételével – feltette honlapjára. E munkának, még a kilencvenes években én voltam a szakértője. Kér-

¹ Ld. e kötet 236. és 242. oldalán. (A szerk.)

tem az író, hogy a csak folyóiratokban, újságokban megjelent írásait, nyilatkozatait is közzétehessük, de ő határozottan elzárkózott ettől. Legidősebb fia csupán néhány, a szülőkhöz írott családi levelet talált, valamint egy ugyancsak családi vonatkozású elbeszélést, a *Mirjám* címűt. Ez kísérő elemzésemmel együtt megjelent a *Napút* 2013. 2. számában, továbbá két levéllel együtt 2014 könyvhetére a Napkút–Cédrus Kiadó Hang – kép – írás sorozatának *Sánta Ferenc* kötetében.

Végezetül azt említem meg, hogy az Írószövetség 2014. november 11-én konferenciát rendezett „A fasiszmus és a holokauszt ábrázolása a magyar irodalomban” tárgykörében. Ezen *Az ötödik pecsét* című regényről tartottam előadást. Negyven évvel monográfiám megírása után különleges szakmai élmény volt ismét részletesen foglalkozni a regénnyel. A *Magyar Napló* szerkesztője azonnal elkérte az előadást, amely a januári számban már meg is jelent. A *Lyukasóra* viszont különszámot szervezett a konferenciáról, s kértek, hogy villámgyorsan írjak valami újabbat. A sokadik újraolvasás annyi új szempontot vetett fel, hogy minden amúgy sem fért bele az előadásomba. Magam is meglepődtem, hogy minden erőltetés, felesleges ismétlődés nélkül született meg egy második dolgozat.

2008–2015

SÁNTA FERENC ÉS AZ ÍRÓSZÖVETSÉG

Ha nem is könyvnyi terjedelemben, de az egyetlen előadás adta időtartamnál jóval részletesebben kellene foglalkozni Sánta Ferenc és a Magyar Írószövetség, vagy kissé tágabban fogalmazva: az író és az irodalmi élet kapcsolattörténetével. A jelenlegi szűkítést azonban nemcsak az idő korlátja indokolja, hanem az is, hogy az Írószövetség levéltári anyaga részben hozzáférhetetlen, vagy talán már meg is semmisült, értve ezen elsősorban az 1957 előtti anyagot, részben pedig rendezetlen, feldolgozatlan. Ugyanez a helyzet

az írói hagyatékkal. Ezúttal csupán néhány fontosabb szereplést emelek ki, elsősorban a szervezet közgyűléseire figyelve.

A bolsevik diktatúra kora a pártosságot kívánta meg a kor alkotásaitól, s ezen a párt mindenkori politikájának a szolgálatát értette. Az 1960-as évek elején kezdődő enyhülés, a szellemi élet lassú konszolidálódása a hatalom számára elfogadhatóvá kezdte tenni az elkötelezettség fogalmát is, amellyel a nyugati irodalmi élet addig is rendszeresen élt, főként Sartre munkásságának köszönhetően. A marxisták egyrészt a pártossággal azonosították az elkötelezettséget, másrészt azokat nevezték így, akik közeledtek hozzájuk, de olykor vitatkoztak velük. Leegyszerűsítve: a dolgozó nép ügyének művészi képviselője akkor is elkötelezettség, ha a mű és az alkotó nem nevezhető marxistának.

Sánta Ferenc 1962 februárjában, tehát még regényeinek megjelenése előtt közölte az *Új Írásban Költőnk és kora* című tömör vallomását. S bár az íróknak, a kritikusoknak és a szerkesztőknek is az volt a józan érdeke, hogy minél jobban kitágítsák az elkötelezettség határait, hiszen ezzel tovább csökkenthető a cenzúra, Sánta Ferenc bevezette az elkötelezetlen humanizmus fogalmát. Történelmi tapasztalatai, olvasmányélményei alapján jutott el ehhez, s mint hamarosan beláthatóvá vált: regényei háttérében is ott munkálkodik a következő gondolat:

„Mint tudjuk, minden korok legszabadabban utat kapó ítéletei minden esetben a hatalommá szerveződött társadalmi erők elkötelezett, s ily módon a legtermészetesebben elfogult kifejezői. Míg az író nem ritka esetben éppen elkötelezetlen humanizmusa okán formál jogot az ítélkezésre. Megszabadulhat az író a kor katedráján ülő ítélők elmarasztalásától, ha belátása a kor javára billenti a mérleget.”

Megjelent 1963 őszén *Az ötödik pecsét*, majd hamarosan a *Hűsz óra* is. Az előbbit többen egzisztencialista jellegűnek, azaz elitélenedő szemléletűnek tartották, az utóbbit viszont lelkesen üdvözltek, s nemcsak színvonala miatt, hanem azért is, mert szocialista realista műként értelmezték. Egy publicisztika egyenesen szégyenlős marxistának nevezte a *Hűsz óra* szerzőjét. Történt ugyanis, hogy 1965 kora tavaszán az Egyetemi Színpadon bemutatták Fábri Zoltán

filmjét, majd vitát rendeztek róla. Füleki József cikke szerint néhányan a regényt és a filmet is szocialista realista alkotásnak nevezték, ám a jelenlévők nagyobb része ezen csak gúnyolódott. Megszólalt az író is, s a cikk ezt így foglalta össze: „Az író halálának tartja, ha az alkotó és a téma közé valamilyen »iskola« ékelődik, ha a spontán teremtésnek valamin »át kell szűrődnie«, mert ez az út az epigonizmushoz vezet – jelentette ki. »Kivételt« tesz a szocialista realizmussal, »mert az olyan, mint a levegő, mert nem is tudjuk, hogy mi az.«” (*Élet és Irodalom*, 1965. március 27. 13. sz.)

A Magyar Írók Szövetsége 1965 novemberének végén tartotta esedékes közgyűlését. Erre, nyilván több, de nem nevesített szerző munkájaként igen részletes referátum készült. Ez foglalkozott az elkötelezettséggel is, amelyet inkább bírálандónak tartott:

„...ezek a mérsékelt vagy fontolva haladó elkötelezettségek valamiképp mindig vitatják is, hogy a maguk által – ilyen vagy olyan fokig – vállalt értékek tényleges megvalósításának maximális lehetőségét ma csak a munkásmozgalom, a szocializmus biztosíthatja. Konkrét tartalmaikban épp ezért gyakran ott kísért a valóságossá is válható s való veszély, hogy népszemléletük egyoldalú vagy korszerűtlen parasztszemléletté, nemzetszemléletük nacionalizmussá, békevágyuk pacifizmussá, antifasizmusuk a polgári demokrácia igazolásává, etikai elkötelezettségük kényelmesen »örök emberivé« vagy vallásos színezetűvé válik.” A fejtegetés később így folytatódik: „...ki kell mondani, hogy a felemás elkötelezettség, vagy kivált az elkötelezettség tagadása a szocializmus társadalmi körülményei között határos vagy azonos az ellenzéki ars poeticával.”

A referátum foglalkozott a személyi kultusz kritikai ábrázolásával is. Illyés Gyula, Németh László és Mészöly Miklós drámái kapcsán állapította meg, hogy „a tényleges mai helyzetnek figyelmen kívül hagyása tereli az említett műveket az elvonatkoztatott történelmi példázat irányába, s vezeti őket olyan hamis történetfilozófiai általánosításokhoz, hogy hatalom és erkölcs eleve szembenálló tényezők: hogy az emberiség a maga reményeinek valóra váltását nem várhatja politikától, hatalomtól, hanem csak a belső lelkiismeret parancsának

követésétől.” Ugyanakkor legújabb irodalmunk értékei között egy hosszú felsorolásban a *Hűsz óra* is szerepelt.

Darvas József a maga ugyancsak terjedelmes, de a referátumnál engedékenyebb és megértőbb vitaindító előadásában természetesen ugyancsak a szocializmust igenlő elkötelezettség mellett állt ki. Sánta Ferencet pozitív összefüggésben említette: „Emlékezhetnek rá, hogy Sánta Ferenc írói pályájának a *Hűsz órát* megelőző szakaszát – ideértve *Az ötödik pecsétet* is – milyen fagyos levegő vette körül. Pedig ennek a szakasznak a keresései és eredményei nélkül a *Hűsz óra* sem születhetett volna meg. Nem beszélve arról, hogy *Az ötödik pecsét* is kitűnő regény, filozófiájában vitathatóbb, írói eszközeiben viszont helyenként jobb, mint a *Hűsz óra*.”

Az MSzMP KB eléggé merev szemléletű kulturális és ideológiai titkára, Szirmai István terjedelmes hozzászólásában azonosította az elkötelezettség és a pártosság fogalmát. A kortárs irodalom ideológiai sokszínűségét átmeneti jelenségnek minősítette. Sánta Ferencről, nevének említése nélkül, s a film kapcsán pozitív összefüggésben tett említést: „Itt van a *Hűsz óra*. Miért kapott ez nemzetközi díjakat, nemcsak Moszkvában, hanem Velencében is? Miért fogadják el a *Hűsz órát*? Mert a magyar életnek, a magyar valóságnak egy darabját mutatja a világ különböző tájain. És ezt megértik.”

Sánta Ferenc a második napon, a szünet után kapott szót. Visszaautalt korábbi cikkére, az elkötelezetlen humanizmus fogalmára, amely: „a humanizmus örök törvényei szerint szemléli a világot, megőrzi objektív tárgyilagosságát a humanizmus eszméihez ragaszkodva, és korántsem esik abba a vétségbe, hogy akár az egyik, akár a másik oldalon tételezze fel az abszolút és kiegészítésre nem váró igazságot vagy igazságosságot.

Nem hiszem, hogy helyes lenne az a megfogalmazás – és a magam részéről nem is vállalkoznék rá, hogy nyugodt lelkiismerettel kimondjam –, hogy a mi világunkban, amely olyan szakadék szélén áll, amelyent még nem produkált az emberi butaság, az igazság egyetlen helyre van letéve.”

Sánta kijelentette, hogy „a tárgyilagos, el nem kötelezett és minden oldalra az igazságosság igényével tekintő elme segítséget

nyújthat ott, ahol éppen az emberiség dolgában tevékenykednek, működnek. Nagyobb lehetősége van ennek az igazságosságra törekvő akaratnak arra, hogy az igazságot mondja ki, és segítséget nyújtson ott, ahol az emberségért munkálnak, mint annak, amely elfogultságával és elkötelezettségével nem látja meg a másik félnél, a perben a másik oldalon is az igazságot, aminek ötvöztetésével teremthetjük meg mindazt, amit valóban az emberség sok évezredes történelmével akar.”

Végezetül Husz Jánost idézte: „»mindig jobb egy igazságos idegen, mint egy rossz huszita.« Azt hiszem, a mi irodalmunkban is, ebben az elkötelezett széttagoltságban, amiben irodalmi életünk leledzik, a kibontakozás legnagyobb akadálya az, hogy éppen az elkötelezett elfogultság miatt nem vagyunk képesek meglátni – képességünk sincs rá, hogy meglássuk – egymásban azt, ami a másik oldalon igazságos és viszont. És ha van feladatunk, akkor ez az, hogy a különböző oldalakon lévő igazságokat irodalmi művekben is tárgyilagosan, a humanizmus eszméihez ragaszkodva tükrözzük.”

Sánta Ferenc hozzászólására először Trencsényi-Waldapfel Imre reflektált. Szerinte az elkötelezettség és a humanizmus egymást feltételezik, s nincs örök humanizmus, mert ez is történetileg változó tartalmú fogalom, az „örök” jelző polgári torzítás. Utána Dobozzy Imre, az Írószövetség főtitkára is szólt záró előadásában Sánta Ferenc nézeteiről. Szerinte hasonló ez az eset Balzacéval: más az író ars poeticája, mint amilyen nézetek megmutatkoznak műveiben. Erre közbeszólt Veres Péter: Sánta a közvetlen pártkötelezettségre értette az elkötelezetlenséget, de félreértették őt. Dobozzy szerint egyetlen ember soha nem rendelkezhet az objektivitás csálhatatlan mércéjével, s a történelem nem engedi meg, hogy az ember független lehessen. Ugyanakkor minden emberben vannak elfogultságok, de van jó elfogultság is. A tárgyilagosság mellett pedig érték lehet a szenvedélyesség, a szeretet is.

Ezen a kongresszuson, a szocialista demokratizmus akkori szellemében az elnökség által készített választmányi jelöltlistára lehetett szavazni oly módon, hogy egyénileg ki lehetett húzni, illetve

beírni más neveket. Ezeknek természetesen nem volt esélye. 201 szavazó közül azonban elég sokan beírtak új neveket. Nagy László 30, Csoóri Sándor 19, Németh László 16, Sánta Ferenc 13 szavazatot kapott. Ha a közgyűlésen lehetett volna jelölni, néhányuk bizonyára már akkor választmányi taggá válhat.

Hozzászólásában Sánta Ferenc lényegében a regényeiben, első sorban a *Hús órában* alkalmazott írói szemléletet írta le. Valójában nincs lényegi ellentmondás az ars poetica és a mű között. S feltehetően azért nem volt hajlandó később sem nyilatkozni a regény filmváltozatáról, mert a forgatókönyvben, majd a filmben alkalmazott módosításokkal nem egészen értett egyet. Az Írószövetség közgyűlésének vitáját bemutatva az *Élet és Irodalom* tömören és tárgyilagosan ismertette Sánta Ferenc nézeteit és az ahhoz kapcsolódó két reflexiót.

A következő közgyűlésen, 1970-ben Sánta Ferenc a jegyzőkönyv tanúsága szerint nem szólalt meg. Érdekesen alakult a választás. A betérjesztett javaslat 47 fősre bővítette a választmányt, s ebben szerepelt már Sánta Ferenc is. A spontán hozzászólók azonban elérték, hogy lehessen a nyílt színen újabb javaslatokat tenni, s azok kerüljenek fel a listára. Így 18 újabb név hangzott el, s közülük öt be is került a választmányba: Csoóri Sándor, Czine Mihály, Kamondy László, Keresztury Dezső és Szakonyi Károly. A legtöbb szavazatot a következők kapták: Nagy László, Juhász Ferenc, Weöres Sándor, Németh László, Sánta Ferenc, Illyés Gyula, Lengyel József, Doboz Imre, Szabó Pál, Fekete Gyula. E tíz író közül addig csak öten voltak választmányi tagok, tehát az írók elkezdték érvényesíteni saját értékrendjüket.

Az Írószövetség 1973 őszén – a megyei szervekkel együttműködve – tanácskozást tartott Kecskeméten az irodalmi szociográfiáról. Ezen Sánta Ferenc is felszólalt, s a korábbiakhoz képest gyümölcsözőbbnek látta az írók és a hatalom kapcsolatát:

„Megvan rá a lehetőségünk olyan viszonyt teremteni a hatalom és írói szándék között, amelyik nem opponál egymással, hanem kölcsönösen segíti egymást. Ez a legjobb módja annak, hogy a nemzet minden hasznos energiáját fölszabadítsuk; mert alkalmat

kaphatunk tényfeltáró működésünkben arra, hogy megkeressük, melyek azok a dolgok, amelyek a kibontakozást, a szocialista haladást fékezik, akadályozzák, nevezetesen meg is gátolják.”

Sánta a család és a munka témakörére hívta fel a figyelmet, majd a közvetlen demokráciáról beszélt a mezőgazdaságban szerzett tapasztalatai alapján. „Amikor megpróbáltam felderíteni a mezőgazdasági termelés fellendülésének az okait, s a jó közérzet okait, akkor sokkal egyszerűbb dologhoz jutottam, mint amire számítottam. Ez pedig nem volt egyéb, mint az, hogy hazánkban a közvetlen demokráciát teljes következetességgel – s bizonyos értelemben a képviselői demokráciát is – leginkább a termelőszövetkezetekben valósították meg. Ott változott meg a helyzet, ott lett 14 mázsa helyett 23 mázsa búza, ahol a közösség maga választhatta meg a szakmailag legalkalmasabb vezetőit, ahol maga válthatta le, ahol arra érdemtelenné vált; amikor a megadott, igen széles kereteken maga dönthette el a saját viszonyaira vonatkozóan, hogy mit tart helyesnek, és mit nem. Nagyon nagy tanulság, hogy minél nagyobb a közvetlen demokrácia, annál több a termelés. Horribile dictu, de így kell mondanom. Amilyen mértékben képesek leszünk az életnek bármelyik területén a demokráciát érvényesíteni, olyan mértékben várhatunk arra a területre vonatkozóan eredményeket.” (Forrás, 1974. 1.)

Erre a kecskeméti felszólalásra is visszautalt Sánta Ferenc az 1976 májusában megtartott újabb írószövetségi közgyűlésen. Itt először a szerinte létező örök és nem változó erkölcsi princípiumokról és elvekről beszélt, s példái közt utoljára az igazságosságra való törekvést említette. Az írói hivatás lényege ez: „az igazságtalansággal szemben tiltakozni vagy az igazságtalansággal szemben az igazságot mondani vagy legalábbis törekedni arra, hogy az igazságosságot megközelítsük”. Ezután a magyarságot mint nemzetet, mint népet ért igazságtalanságokról beszélt, amelyek ellen ő – és más írók – szót emeltek. Majd így folytatta:

„Bátran és őszintén vallom meg azt, amit – úgy hiszem, könyveimben meg is tettem már –, hogy felelősséget és mélységes felelősséget érzek a szocializmusért, azért a társadalmi rendszerért, azért a

társadalmi eszméért, amelynek ideológiájával lehet, hogy nem minden esetben – sőt bizonyos, hogy sok mindenben nem vagyok egy szinten –, de amelyről meggyőződése az, hogy ennek a népnek kenyeret adott, ezt a nemzetet olyan anyagi körülmények közé emelte, amilyenben történelme folyamán még nem volt, mint amely a szellem kibontakoztatására olyan lehetőségeket adott, mint amilyenek az utolsó esztendőkkben voltak.

Ennek a kérdésnek a felelőssége is belejátszott – magyarán és pontosan szólva, ha úgy tetszik – abba, hogy az írónak – mint a marxista terminológia fogalmazza – azt a funkcióját is igyekeztem betölteni, és barátaim is igyekeztek betölteni, aki előre jelzi azt a pontot, az irritáló pontot, amiből később nagyobb baj lehet. Bár lett volna úgy, hogy amint az első jelzések megtörténtek, akkor ez kellő súlyt kapott volna.”

Amikor Sánta Ferenc a maga falusi tapasztalatairól beszélt, akkor természetesen megerősítette mindazt, amit ezek kapcsán a *Húsz óra* cselekménye s világképe kifejez. Ne feledjük azt se, hogy a hetvenes évek első fele az az időszak, amelyet Illyés Gyula úgy jellemezett, hogy hazánk „szélárnyékban van” a korábbi évszázadok történelmi viharaihoz képest, s élnünk kell ezzel a lehetőséggel. Az ország eladósodásának még csak a legelső éveinél tartottunk, hatása nem volt belátható, az életszínvonal lassan, de emelkedett, s komoly értelmiségiek meditáltak azon, hogy a gazdasági fejlődésnek köszönhetően Magyarország Kelet-Európa – azaz a szocialista világrendszer – Svájcává válhat. A rendszert segítő szándékú kritikával szemlélők, mint Sánta Ferenc is, úgy gondolták, hogy a létező szocializmus bűnökkel terhelt, hibákat halmozó ugyan, de lehetséges a következetes reformokkal való jobbítása, a szép elvekhez való közelítése még akkor is, ha visszaesések történnek. Ezek hol a Moszkva-központú szocialista világrendszer béklyói, hol a hazai pártvezetés merevsége, belső harcai miatt következnek be. A szélárnyék-helyzetet Magyarország nem tudta kihasználni, s ez mind Illyés Gyula, mind Sánta Ferenc számára hamarosan egyértelművé válhatott.

Sánta Ferenc természetesen 1976-ban sem volt naiv idealista. A magyar falu helyzetét illetően sem. Valamikor a hetvenes évek

elején, nála járva, találkozhattam a *Hűsz óra* Igazgató Jóskájának modelljével. S akkor elmondták, hogy a férfi életsorsa nem úgy alakult, amiként azt a regény sugalmazta. Hamarosan leváltották, s egy járási elvtárs ült a helyébe, aki sem a falusiakat, sem a mezőgazdaságot nem ismerte. Az író elmondta, hogy ha folytatná a regényét, akkor ezt írná meg. Ezt a problémakört ő nem érintette, viszont számos írásában, például *Pókháló* című kisregényében (1972), megjelenítette Galgóczi Erzsébet. Talán ezért sem foglalkozott ezzel Sánta, talán azért sem, mert ez időben három másik, soha be nem fejezett regényen is dolgozott. Írószövetségi hozzászólásában azonban nem a rossz példát emelte ki, hanem a követendő utat. Szerette volna, ha sikerül – József Attilát idézve – „a dolgozó nép okos gyülekezetében hányni-vetni meg száz bajunk”. Nem sikerült, s azóta csak sokasodnak bajaink. Fogyatozik a nép, eltűnnek a munkahelyek, csökken az okosság s a gyülekezés, a közösségi szellem helyett az atomizálódás a jellemző.

Magyarország bajban van. Ezt most, 2008-ban írom le, de ugyanez volt a magyar író társadalom javának az álláspontja az 1986-os közgyűlés idején is. (Az 1981-es közgyűlésen Sánta Ferenc nem szerepelt, de továbbra is a választmány tagja maradt.) Hosszabb szünet után, közvetlenül az újabb közgyűlés előtt az író interjút adott, s ebben kijelentette: „A nemzet állapota igen sok keserőségre ad okot. Ez eléggé hosszú időre nyúlik vissza. Arra az időre, amikor a gazdasági felemelkedés mellett az erkölcsi színvonal süllyedése elkezdődött. Ez sok mindenben megmutatkozott, de ami engem legfőképpen érdekelt, az a nemzetemnek, a magyarságnak a sorsa.” Később hozzátette azt is, hogy „Én figyelmeztettem... és ez a figyelmeztetés mindig annak az érdekében hangzott el, hogy csak egészséges társadalomban lehet a szocializmust szolgálni.” (Györffy Miklós interjúja. *Új Tükör*, 1986. november 23.)

Feszült helyzetben ült össze a közgyűlés. A megelőző években számos konfliktus volt a hatalom és az író társadalom között. A párt politikai bizottsága többször is tárgyalta a küszöbön álló tanácskozásról, elhalasztásán töprengett, illetve a számukra kedvezőtlen események majdani megtorlásán. Szóba jött az Írószövetség anyagi

ellehetetlenítése, betiltása, egy másik szövetség létrehozása, kormánybiztos kinevezése. Kádár János harciasan támadta az Írószövetséget és a választmányt, amelyben szerinte nagy számban vannak a tudatos ellenzékiek és a rendszer ellenségei. (Idézi Pintér M. Lajos: *Ellenzékben*. 152–153.) Foglalkoztak a leendő vezetőség összetételével is. Elnökként a szóba jöttek közül Cseres Tibort vagy Sánta Ferencet tartották volna elfogadhatónak.

A közgyűlés alaposabb elemzést érdemelne meg. Most csak annyit, hogy a hol ellenzékinek, hol ellenségesnek nevezett írók körántsem egységes, de jelentékeny csoportjának valóban az volt a kiindulópontja, hogy az ország nagy bajban van, ezért most hagyjuk a sérelmeinket, próbáljunk új helyzetet teremteni, fogjunk össze a politikával. Elsőként ezt Mészöly Miklós mondta ki, érzékeltetve a feladat szinte lehetetlen voltát is, de jelképesen kezet nyújtva a jelen lévő, igen magas beosztású politikusoknak. Hamarosan Kőpeczi Béla művelődésügyi miniszter kapott szót. Ő felolvasott egy előadást, néha kiszólt belőle. Az egésznek az volt a lényege, hogy sikereink hatalmasak, bár vannak gondjaink is. Sajnos vannak írók, akik „megkérdőjelezték a szocializmus létjogosultságát és a polgári demokrácia szellemében értelmezett politikai pluralizmus mellett foglaltak állást”, sőt 1956-ot forradalomként értelmezik. Az Írószövetség nem határozta el magát az efféle nézetektől, ezért bizalmatlan a politika. A száraz felolvasás elutasította a lényegi reformgondolatokat, s hangulatilag azt fejezte ki, hogy a párt nem fog belecsapni a kinyújtott kézbe, hanem ráüt. Érthető, ha az amúgy is feszült légkörben az indulatosan vagy higgadtan, de erőteljesen ellenzéki hozzászólások domináltak. Sánta Ferenc a második napon szerepelt. Erélyes hangvételű beszédében – többekhez hasonlóan – visszautasította Berecz János KB-titkár fenyegető mondatait, majd felhívta a figyelmet az írók történelmi szerepére:

„...Magyarországon egyetlenegy olyan szervezet vagy társaság van, amelyik olyan hosszú politikai tapasztalattal rendelkezik, amely jogot ad neki arra, erőteljesen bízson önmagában. És abban, hogy igen-igen kevés esélye van a tévedésre, amikor a nemzeti dolgainkban ítélni próbál. Ez az íróknak a társasága, amely közel kétszáz év

tapasztalatait őrzi önmagában, tévedhetetlenül felhalmozva a politikai tapasztalatot és tudást. Ez a társaság ilyen figyelmet érdemel, és ilyen értelemben érdemel tiszteletet. Tiszteletteljes meghallgatást minden felvetésére a nemzet és a társadalom sorsát illetően.”

A továbbiakban kifogásolta, hogy a politika szinte provokatív intézkedéseket hoz a kulturális életről. Dezinformálnak, kontraszelekciós munkát végeznek. Visszautalt a Rákosi-korra, amikor a bajokról beszélő írókat leintették még 1955-ben is. A *Tiszatáj*, Csoóri Sándor, Csurka István ügyében hozott adminisztratív intézkedések kapcsán kijelentette, hogy „ez a politika gyengeségének a jele. Nincs akkora befolyása, hogy egyszerűen, adminisztratív intézkedések nélkül a megkívánt mederben tartsa a dolgait. Ezt az erőt kívánom a politikának, őszinte szívvel, a szocializmus és a nemzet érdekében, a reform érdekében. De azokkal az emberekkel, akikkel most operál, ez nem fog menni. Új szellem, új gondolkodás kell.”

A kongresszusról a PB számára készült beszámoló szerint erősödtek a konfrontációs törekvések. „Sánta Ferenc író részéről hangzott el olyan szélsőséges vélemény, miszerint ebben az országban kétszáz éve mindig az irodalomnak volt igaza a politikával szemben. A közgyűlésen a konfrontációs szándékú felszólalások nagy tapsot kaptak. A legellenzékibb felszólalások Sánta Ferenc, Albert Gábor, Fekete Gyula, Csoóri Sándor, Csurka István részéről hangzottak el.” (Idézi Pintér M. Lajos, 163.) Ezek után az MSzMP kilépési akciót szervezett, de még a párttagok közül is kevesen léptek ki. Köpeczi Béla pedig, mint a szövetséget felügyelő miniszter, szigorú cikket írt a *Népszabadságban*. Ha beszéde után elnökké választják Sánta Ferencet, az nyilván tovább élte volna a szembenállást. Így Cseres Tibor lett az új elnök, Sánta Ferenc pedig a 11 tagú elnökségbe került be.

Végezetül megemlítem az 1989 novemberében tartott újabb közgyűlést. Ezen a lehetséges veszélyekre is figyelmeztetett Sánta Ferenc:

„Tudnunk kell: *ha más öltözetben, ha más terminológiával, más érdekek képviseletében, ugyanolyan erejű támadások érik majd alapvető értékeinket, a nemzetet elsősorban, mint amilyenek érték az elmúlt esztendőkből.* Megmondom pontosan, miről van szó.

Arra kell vigyáznunk mindenekelőtt, hogy ne következzen be az, ami háromszáz esztendővel ezelőtt, hogy megszabadulván a portától, egy császárság uralma alá kerüljünk. A veszélye reális, kísértő és résen kell lennünk ahhoz, hogy elkerülhessük.”

Nem sokkal később kapott szót a miniszterelnök, Németh Miklós. Sánta Ferenc nevét ez ügyben nem említve, de szinte szó szerint igazolta az általa 1986-ban mondottakat:

„A magyar irodalmat ez a kormány a legrégebb óta folyamatos és legitim nemzeti intézménynek, ilyen integratív erőnek tekinti, s kéri, – tisztelettel kéri: – vegye magára ennek minden felelősségét. Az írástudók felelősségét.

A magyar irodalom története tisztán és buzdítóan mutatja: az igazán haladó, nagy magyar irodalom a nemzet történetének kritikus pillanataiban mindig felül tudott emelkedni a pártoskodásokon, kiszabadította a kezét a részérdekek kötelékeiből, és kapaszkodót vert – akár a pusztai sziklafalba is – a jövőnek.”

A későbbiekben a miniszterelnök Sánta Ferenc ott elhangzott mondanójára is hivatkozott:

„...mélységesen egyetértek Sánta Ferencel. Nagyon nehéz és nagyon sok gyötrelmet, kínt és szenvedést lezáró szakasz után vagyunk, meggyőződésem: október 23-ával zártuk ezt a szakaszt, de egy még nehezebb és még több veszélyt rejtő új szakaszba léptünk, és nagyon vigyázzunk, vigyázzon ez a nemzet és a nép arra, hogy most ne veszítse el azt a lehetőséget, ne veszítse el annak esélyét, hogy ne csak földrajzilag, hanem lélekben, műveltségben, gazdaságban, kultúrában, ahol egyébként már régóta ott vagyunk, de meg is érkezzünk Európába, és európainak tekintsenek bennünket.”

Régmúlt dolgokról írtam. Olykor úgy éreztem, mintha más történelmi időkben járnék, olykor pedig lényegi azonosságok keserítettek el. Sánta Ferencnek nemcsak szépirodalmi munkássága, hanem közéleti tevékenysége is jelentős, és számos tanulsággal szolgál a mai és a távolabbi utókor számára. A magyarság szolgálatát tekintette legfőbb feladatának, s ekképpen tudott az emberiség számára is érvényesen szólni.

SÁNTA FERENC MEGKERÜLHETETLEN ÉLETMŰVE

Minden halál kegyetlen. Ám különösen megszenvedjük közeli hozzátartozóink, barátaink elmúlását, valamint a művészekét, tudósokét, a maradandót alkotó híres embereket. Most Sánta Ferencért szól a harang, érte gyulladnak a jelképes és a valóságos gyertyák, az ő könyveit veszik le a polcra olvasói, hogy felidézzék sok évtizedes vagy újabb emlékeiket, s hogy buzdítsák az újabb nemzedékek tagjait arra, hogy váljanak ők is e művek híveivé.

Én magam 1956-ban, gimnáziumba készülődve kezdtem a kortárs irodalmat olvasgatni, s ez a foglalatosságom két-három év múlva rendszeressé vált. Előbb a költőket fedeztem fel, majd a prózaírókat is. A hatvanas években, amikor Sánta Ferenc regényei megjelentek, azokat már újdonság korukban olvastam, s a korábbi elbeszéléseihez is akkor jutottam hozzá az újabbak mellett. Egyetemi hallgatóként egy szakszemináriumra készítettem el a frissen megjelent *Az áruló* című regényről első dolgozatomat, s máig úgy gondolom, hogy ez volt az első alkalom, amikor egy új irodalmi műről tehettem olyan szakmai megállapításokat, amelyeknek lényegét máig érvényesnek tarthatom. Azért említtem ezt a bő negyven évvel ezelőtti eseményt, mert azóta vagyok Sánta Ferenc műveinek nem csupán olvasója, de elemzője is. A diák első munkáját szakdolgozat követte, majd doktori disszertáció, később monográfia¹, majd néhány újabb cikk, tanulmány, tankönyvfejezet. És számos egyetemi előadás, szemináriumi foglalkozás. Író-olvasó találkozók, ismeretterjesztő előadások. Elmondhatom tehát, hogy miként Illyés Gyula vagy Nagy László, Juhász Ferenc, Csoóri Sándor munkássága, Sánta Ferencé is végigkísérte irodalomtörténeti-kritikusi-tanári pályámat.

Ilyen esetekben okkal merülhet fel a kételkedés: képes-e az ember tárgyilagosan ítélni, ha mérlegre teszi az életművet? S különben is: lehetséges-e ez a halál közvetlen közelében? Egy élet-

¹ Ld. e kötet *Monográfia* ciklusát. 5–158. (A szerk.)

műnek az alaposabb ismerete, annak elfogadó-értékelő elemzése azonban nem zárja ki a pontosságra való törekvést, az igazságosságot. Nem véletlenül említtem ezt a fogalmat, s nem is csupán azért, mert Sánta Ferenc műveit vizsgálva az igazság kulcsfogalomnak bizonyul, hanem azért is, mert az utóbbi évtizedekben mintha nem rangjának megfelelően tartotta volna számon őt az irodalmi élet s az olvasóközönség.

Ma már irodalomtörténeti adat, hogy Sánta Ferenc első műve, a *Sokan voltunk* című elbeszélés 1954 tavaszán jelent meg, s egy csapásra ismertté tette szerzőjét. Olyasféle hatása volt ennek a ténylegesen legelső írásnak, mint a századelőn Móricz Zsigmond *Hét krajcárjának*. S miként Móricz elbeszélése, Sántaé is klasszikus értéknek bizonyult: irodalmunk legszigorúbban válogatott novellagyűjteményében is ott van kihagyhatatlanul a helye, mindkettejüknek más írásaival együtt. A folyóirat-közlemények után és mellett 1956-ban és 1961-ben megjelent két elbeszéléskötet, majd három regény: 1963-ban *Az ötödik pecsét*, a következő évben a *Húsz óra*, 1966-ban *Az áruló*, 1967-ben ennek drámaváltozataként az *Éjszaka*, 1970-ben az újabb írásokat is tartalmazó válogatott elbeszélések kötete, az *Isten a szekéren*, majd hosszú csönd következett. Ezeknek a könyveknek alapvetően elismerő volt a fogadtatása, a kritikai szempontok inkább világszemléleti kérdések kapcsán fogalmazódtak meg. Még egyértelműbb volt az olvasóközönség véleménye: egymásra következtek az újabb és újabb kiadások. Jöttek a hivatalos elismerések is: a két József Attila-díj után 1973-ban a Kossuth-díj. Fábri Zoltán egyaránt fesztivál-nagydíjas filmet készített a *Húsz óra* majd *Az ötödik pecsét* című regényekből. A regények számos idegen nyelven megjelentek. A pályanyitó elbeszélés az általános iskolai, a *Húsz óra* a középiskolai tankönyvekbe került be. A tudományegyetemek bölcsészkarán is tananyagká vált az írói pálya.

Egyetlenegy valami hiányzott a hetvenes évektől kezdve: nem jelentek meg újabb alkotások. Márpedig a magyar irodalmi élet telhetetlen szokott lenni: aki nem publikált 2-3 évente újabb könyvet, azt lassan kezdték elfeledni. Akadt persze kivétel is: Ottlik

Géza hallgatását legendásan felnagyították, szinte a rendszerrel szembeni ellenállásként értelmezték. Eközben persze az irodalom túltermelési válságáról is értekeztek, nem is indokolatlanul. De nem vették figyelembe Sánta Ferenc rendkívül szűkszavú vallomását, az *Isten a szekéren* utószavát:

„Egy nemzeti irodalom nagykorúságát a próza magasrendű művelése, minőségi és mennyiségi súlya jelzi. Nagyon fontos tudni ezt a magyar irodalom szeretőinek és művelőinek egyaránt. Ez a legjobb út, mely önismerethez egyfelől, s másképpen a világirodalomhoz vezet. Magam, lehetőség és tehetségem mértéke szerint e dologban igyekeztem szolgálni minden írással. S mert alázatot éreztem, sem könnyűséget, sem öncélú játékot soha magamnak meg nem engedtem. Miként ügyeltem arra is, hogy ne szaporítsak a kevésből érdemtelen sokat, de a sokból szigorú keveset inkább.”

Ez a szigorúan kevés mintegy ezer könyvoldal, s most, a pálya végérvényes lezárultával, s azzal a sejtéssel vagy tudással, hogy az író megsemmisítette a töredékben maradt kéziratokat, azt illik belátnunk, hogy éppen ez az ezer oldal bőven elegendő ahhoz, hogy miként Sánta Ferenc, mi magunk se szűnjünk meg gondolkozni azon, amire az ő művei buzdítanak, sőt szinte kényszerítenek bennünket. A művek végső soron az irodalom örök kérdéseivel néznek szembe: mi az emberi lét értelme? Van-e célja? Miként kell élni? Mi az erkölcsös? Mi a gátja a boldogságnak? Milyen az emberi történelem? Miért nem érheti el értelmes céljait az emberiség?

Az irodalmi életnek mindig vannak fáradhatatlan hangadói. A szocializmus korszakának első két évtizedében ezek többnyire bolsevik politikusok voltak, majd az ő helyüket egyre inkább szakemberek vették át. A nyolcvanas évekre azonban a szakemberek körében is radikális fordulat vette kezdetét. Az általános társadalmi válságban a magukat marxistának vallók egyre inkább elhallgattak, s egyre nagyobb teret engedtek azoknak az irányzatoknak, amelyeket némi leegyszerűsítéssel apolitikusnak lehetne nevezni. Ennek hatására ebben az évtizedben végre teljessé válhatott az *újholdas*, addig polgárinak bélyegzett szerzők elfogadása, s egyre szabadabban jelenhettek meg a neoavantgárd, majd a posztmodern szemléle-

tű alkotások. A magyar irodalom színpétét ez gazdagabbá tette. Viszont a posztmodern áramlat elméletének képviselői egyre erősebben hirdették azt, hogy csak az érvényes, amit ők hoznak létre, s arra törekedtek, hogy az addigi magyar irodalom történetéből, legalábbis az 1919 utániból szinte mindent kiiktassanak, ami-
ben nem láthatják közvetlen előzményüket. Divatossá tették az irodalmi kánon fogalmát, s miként korábban a bolsevikok, ők is kategorikusan közölték, hogy ki tartozik a kánonba s ki nem. Így került fokozatosan a peremre a lezárult-lezáruló pályák közül például Illyés Gyula, Németh László, Vas István, Kálnoky László, Nagy László munkássága, a folytatódó, a közelmúltban lezáruló életművek közül például Sütő Andrásé, Juhász Ferencé, Csoóri Sándoré vagy éppen Sánta Ferencé. Elvértve kaphattak menlevelet olyan nem posztmodern alkotók, mint Kányádi Sándor vagy Lázár Ervin.

Irodalmi áramlatként a posztmodern már a múlté. Ideológiai és esztétikai alapelvei azonban ma is erőteljesen hatnak, vitathatatlan igazságként próbálnak megjelenni, pedig ezt az igényt semmivel sem lehet igazolni. Ezek az elvek egyúttal megkérdőjelezzik a magyar irodalom történetének értékrendjét is, mivel a több száz éves hagyományt folytathatatlanként, ma már érvénytelenként gondolják el. Melyek a legfontosabb állítások? Kétségbe vonják az irodalom valóságtükröző funkcióját. Elutasítják az átfogó, főként a fejlődés-elvű világképeket. Korszerűtlennek gondolják azt a magatartást, amely az irodalom közösségi, nemzeti feladatvállalását vallja. Elutasítják etikum és esztétikum elszakíthatatlanságát. Elbizonytalosítják az eddigi nyelvszemléletet.

Könnyű belátni, hogy Sánta Ferenc nem tekinthető posztmodern szerzőnek, s ezért ez a szemléletmód nem is vesz munkásságáról tudomást. Pedig ez az életmű megkerülhetetlen. Az irodalmi késő-modernségnek olyan korszerű változatát teremtette meg, amely magát a posztmodern poétikát, nyelvszemléletet is előkészítette anélkül, hogy annak világképéhez nyitott volna utat. S miután ma már maga a posztmodern is irodalomtörténetté s ily módon múlttá vált, nehéz felfogni, hogy egyébként kiváló írók és érdemes, tudós

elmék miért nem képesek belátni és elfogadni azt, amit a 20. század történelmi folyamatosan bizonyítanak. Az elmúlt évszázadban soha nem létezett egyetlen, egységes korstílus. Mindig többféle törekvés élt egymás mellett, s mindegyik hozott létre maradandó értékeket. Ady Endre nem törölte el Gárdonyi Gézá, Kassák Lajos Babits Mihály, József Attila Kassákot. Sem az egy időben, sem az egymás után létező irányzatok és alkotók nem cáfolták egymást. Az évszázad egészére s irodalmára is a polifónia a jellemző. S ez a tendencia az új évezred kezdetén is folyamatosan jelen van. Az megszokott jelenség, hogy egyfajta irányzat híve számára idegen, ízlésének nem megfelelő egy másfajta irányzat. Az utókor történelmeinek azonban tárgyilagosságra kell törekedniük.

Igaz, vannak olyan értékek, amelyek idővel csupán történetinek bizonyulnak: a maguk korában fontosak, nagyhatásúak voltak, később azonban nyelvük, poétikájuk, világszemléletük vagy más ok miatt inkább csak a kutató szakemberek tartják számon őket. Ám ebben is van sok igazságtalanság, s mindig boldogság, ha egy elfeledett alkotót, művet egy későbbi utókor fel tud fedezni. Azonban aki ma lát neki annak, hogy Sánta Ferenc műveit olvassa, nem találhat semmi korlátozó tényezőt, sőt meglepő időszerűséget fedezhet fel számos művében. Sánta Ferencnek meggyőződése, hogy az ember különböző közösségekben létezik, amelyek közül a legfontosabb a család, a nemzet és az emberiség. Ezek létezési módját meghatározza történelmük: múltjuk és jelenük, a kisvilágé és a nagy egységeké. Az egyén lehetőségeit léthelyzete korlátozza, ám annyi szabadsága van, hogy a belé ivódott erkölcsi törvények alapján bármely helyzetben helyes döntéseket tudjon hozni.

Röviden most csak a regényekről szólnék. Az *áruló* középpontjában történetfilozófiai kérdésfeltevések állnak azzal összefüggésben, hogy a létezésben elérhető-e a boldogság. Szembekerül egymással a forradalmak és a reformok útja, mellettük megjelenik a cinikus kiábrándultság, a legalul lévők küzdelme a pusztá megmaradásért, s a figyelő, megértésre törekvő, ítélkező értelmező magatartás. Az emberiség történelméről a jelenkor minden nemzedékének bőségesen akad gondolkoznivalója. Sánta Ferenc regényeinek

általános jellemzője, hogy nyitott művek, amelyeknek nincsen lekerekített befejezésük, s így többszörösen szólítják meg az olvasót, akit nemcsak értelmezésre, hanem továbbgondolkodásra is készítenek, melléne szegve a kérdést: te mit tennél, hogyan foglalnál állást? S e művek érzékeltetik azt is, hogy nincs egyetlen igazság. Sokféle részigazság létezik, mindegyikben akadhat megfontolnivaló, elfogadnivaló, s természetesen van valamiféle értékrendi különbség a részigazságok között.

Az ötödik pecsét az író etikai nézeteinek összegző műve. E felfogás szerint az ember jóra teremt, de élethelyzeteinek sorában eltorzulhat, érdekeinek megfelelően rossz döntéseket hozhat, illetve felül is emelkedhet még legalapvetőbb érdekén, életének megőrzésén is, hogy önbecsülését megőrizhesse. Beláthatjuk azt is, hogy egyazon döntési kényszerben sem feltétlenül ugyanaz a helyes válasz, mert az élethelyzetek mást és mást írnak elő az erkölcsi parancsok szerint.

A *Hűz óra* a hatvanas évek sikerkönyve volt, jóakarató kritikusok a konszolidálódott rendszer apológiájaként értelmezték. Ám a konszolidáció csak csíráként, lehetőségként van jelen ebben a műben, s jelentős mértékben inkább az ötvenes évek szörnyűségeinek ellenpontja, az igazság részleges megjelenése. A regény történelmszemlélete komorságot és derűt, távlatot és távlattalanságot egyaránt kifejez, s mindenképpen a rezignációt, hiszen a múltat soha nem lehet nyomtalanul eltörölni, a jövőt pedig soha nem lehet tökéletessé változtatni.

Sánta Ferencet élményei és tapasztalatai felelősségtudatos íróvá nevelték. Korán felismerte tehetségének természetét, s mindvégig tudta, hogy az ember természetes létezési módja közösségekben valósul meg, emberi minősége sokoldalúan másokkal való kapcsolataiban mutatkozik meg. Olyan poétikai eszköztárat dolgozott ki, olyan nyelvi erővel rendelkeznek alkotásai, hogy azok megőrződnek a magyarság minden nemzedékében.

IGAZSÁG ÉS ERKÖLC

Ha az ember az életét a magyar irodalom körüli szolgálatban tölti el, például mint kritikus, irodalomtörténész, tanár, akkor már kezdetben tudnia illik, tudnia szükséges, hogy ez egyúttal a nemzet szolgálata is, hiszen a magyar irodalom és a magyar nemzet sorsa ez idáig elválaszthatatlan volt egymástól. S a magyarság távolabbi jövője csak akkor képzelhető el, ha ez a kapcsolat megmarad az idők végezetéig. Az anyanyelvnek és a benne rejlő szellemiségnek szüksége van irodalmára, és az irodalomnak szüksége van az anyanyelv géniuszára. Mindezt írók sorától tanulhattam magam is, többek között Sánta Ferenc műveitől.

Életkoromból következően csak a hatvanas évek első felében válhattam írásainak olvasójává, de a legjobbkor, hiszen ekkor jelentek meg sorra a regényei, s ezek irányították az olvasók szélesebb rétegeinek figyelmét elbeszéléseire is. Én magam elfeledhetetlen köszönettel tartozom ezekért a művekért az írónak, mert velük foglalkozva, megérteni próbálva őket válhattam kritikussá és irodalomtörténésszé. Lelkes amatőr olvasóból szakemberré.

Sánta Ferenc és felesége síremlékének a felavatásakor helye van ez ügyben is köszönetmondásnak, de a személyességet kitágítva még inkább köszönetet kell mondanom ezer és százezer olvasó nevében azért a szellemiségért, azért a magatartásért, amely sugárzott Sánta Ferenc alkotásaiból, s amely szellemi, legközvetlenebbül etikai, valamint poétikai teljesítményével nemcsak gondolkodásra készítetett, szinte kényszerített bennünket, hanem ezáltal formált is rajtunk.

Mondok egy példát. A pályanyitó s mindjárt nagy hatást kiváltó elbeszélést, a *Sokan voltunk* címűt 1954-ben én még nem olvashattam, de akkor a nyomor félmúltba helyezett rajzát az olvasók jelentős része nyilvánvalóan ráértette a Rákosi-kor jelenidejének kietlenségére is. Egy-két évtizeddel később egy konszolidáltabb élet-színvonalú társadalom számára már az ötvenes évek is félmúlttá váltak. Úgy lehetett gondolni, hogy ez a zseniális elbeszélés meg

nem ismétlődő történelmi korokról való tanúságtétel lesz a késő utódok számára. 2009 szeptemberében azonban mit mondhat az, aki nyitott szemmel él ebben az országban? Egyre kevesebb a kenyér és egyre több az éhes száj. S ez még nem minden. Lélekszámban fogyatkozva vagyunk túl sokan ahhoz, amit meg tudunk termelni. Egyre többen vannak a szegények és egyre kevesebben a magyarok.

Van azonban Sánta Ferenc korai elbeszéléseiben egy olyan elem, ami elfojthatatlan ellenerőt képes kifejezni az elemi létgondokkal szemben, s ez a szegény emberek világának sajátossága: az ösztönös népi humanizmus, az egymás iránti szolidaritás eszméje és annak gyakorlása. Vajon mennyit láthatunk ma ebből? A legelemibb létszükségletekben is nélkülözésre kényszerítő szegénység egyre terjed. Ismét a három vagy még több millió koldus országa leszünk? S van-e elegendő lelki erő a túléléshez, a szembeszálláshoz, a feltámadáshoz? Sánta Ferenc életműve arra tanít, hogy volt, van és lehetséges ilyen ellenerő. Beteg társadalomban is létezhetnek egészséget sugárzó kisebb-nagyobb közösségek, létezhetnek olyan személyiségek, akik becsületos, tisztességes egész-emberek. S ezek erősíthetik mindannyiunkban a reményt, hogy a gonoszság nem elháríthatatlan hatalom, az elsivárosodás pedig elkerülhető.

A szolidaritás eszméje felelősségtudatos magatartást igényel. Sánta Ferenc azt tanította, hogy ezt legközvetlenebbül, mindenki által megtapasztalhatóan és gyakorolhatóan a család kisközösségében élhetjük meg, kisgyerekkorunktól kezdve egészen halálunkig. Ezt az egész életen át tartó tanulási és tanítási folyamatot is szemlélteti a pályanyitó elbeszélés három nemzedéke. S azzal is szembeülhetünk, hogy miféle lehet egy kisközösség és egy benne létező család kapcsolatrendszere. Fejem mélyen lehajtva vallom meg, hogy az ugyanebben a temetőben nyugvó szüleim és nagyszüleim mellett a családról én a legtöbbet Sánta Ferenc műveiből tanultam meg. S bizakodom abban, hogy ebben sokan jártak velem egy úton. Az író egyik vallomásában Rousseau-ra hivatkozva írta le, hogy nincsen egyéb mód a nevelésnél. S bizony nélkülözhetetlen lenne,

hogy ma meg a távolabbi jövőben mások is okuljanak alkotásaiból, azok embert nevelő varázsában részesülve.

A negyven-ötven évvel ezelőtti állapotokhoz képest hazánkat nemcsak a szegénység szégyene szorítja, hanem a családi közösségek fokozatos szétbomlása, az együttérzés, a felelősségtudat, a türelem és a megértés szétfoslása. Az évezredek során kikristályosodott társadalmi normák fellazulása a nevelést és a nevelődést is szétzilálta. Bizony nincsen egyéb mód a nevelésnél, ám az embereket lehet tudatosan félreneveleni, s az a legdöbbenetesebb, hogy ezek az emberek nem fogják fel, hogy rossz, silány normákat követnek, s ezért csonka marad az életük.

A félrenevelt ember továbbadja hibáit az utódoknak, s nemzedékről nemzedékre mélyülhet a válság. Minden igazság eltorzulhat, minden erkölcsi parancs, norma elsikkadhat. A bölcs rendet a kuszaság váltja fel. A globalizáció nem az emberiség testvériesülését hozza el, nem Schiller *Örömdájának* Beethoven-féle himnuszát, hanem a negatív utópiák rémképeit vetíti elénk. Hiányos erkölcsi érzékkel, korcs felelősségtudattal élő sokadalmat.

Sánta Ferenc műveiben becsületesen megmutatta, milyen sokfélék vagyunk, s egymagunkban is milyen sokféleképpen vagyunk képesek cselekedni. Láttatta a rosszat és a jót, a tévedést és a bűnt, a félreértést és a megértést. Esendőnek gondolta az embereket, de élt benne a reménység, hogy van jobbulásra mód, hogy van igazság, hogy az ember képes az értéktudatos életvitelre. Amikor ennek az ellenkezője hatotta át inkább gondolatait, akkor ezt kifejező írásait félbehagyta, megsemmisítette. Ezt is az író erkölcsi parancsának tartotta. Egyszer régen József Attilát idézte az ötvenes-hatvanas évek kapcsán: „finomul a kín”. Később meg kellett érnie és élnie, hogy ez is csak vágy. Ebben az új évszázadban még inkább sejthetjük, hogy mindketten optimisták voltak.

Hol van a boldogság madara? – kérdezte Sánta Ferenc egyik regényhőse. Hiába keresi, egy percre sem látja. Az életműben ott vannak a boldogság pillanatai is. Színével és fonákjával így teljes a világ. Sánta Ferenc teljes életet élt. Magánélete kárpótolhatta meditációnak kegyetlen látomásaiért. Feleségével, Harmati Ilonával 61

évet töltött házasságban, s néhány hónap múltán követte őt ide Farkasrétre is, hogy együtt maradhassanak az emberi emlékezetben is túl, az idők végezetéig.

Sokat szenvedve Sánta Ferenc is halálnak halálával halt, de nemcsak megírta, meg is tapasztalhatta a halálnak halálát, vagyis azt, hogy az egyén biológiai létének befejeződése nem járhat együtt az ember, az emberiség által létrehozott szellemi, erkölcsi értékek pusztulásával. Egyik legvarázslatosabb elbeszélése az *Isten a szekerén*. Egy parasztember, Sánta Ferenc a neve, szekerén váratlan utasként jelenik meg az Isten, akit aztán éjszakára a házába fogad a gazda, feleségének beleegyezésével. S valahol ott repdes körülöttük a boldogság madara.

Nem tudhatjuk, miként beszélget most az elbeszélés három szereplője egymással, s miként, milyen gondolatokkal tekintenek le reánk. De bizonyos vagyok abban, hogy segíteni próbálnak nekünk. Szükségünk van a segítségükre, a halhatatlanokéra. A szekér halad a hullámvölgy útján, a földön, a csillagok között, s mi lessük a szavakat, faggatjuk a csendet.

2009

MIRJAM

Sánta Ferenc a 20. század egyik legtitokzatosabb magyar írója. Vajon miért? – kérdezhetnék manapság sokan, hiszen számos kiadásban váltak olvashatóvá művei, életmű-gyűjteménye is megjelent, életében elismerések koszorúzták, sok írásának film- és tévéjáték-változata is elkészült, s ezek ugyancsak sikert arattak. Igaz, hogy mindez a múlt század hatvanas-hetvenes éveiben történt, de az irodalmi érték nem mulandó. Az a mintegy ezer oldal, amit ismerünk tőle, az író negyvenéves koráig keletkezett, s a rákövetkező újabb negyven esztendőből mindössze néhány rövid műrészlet, cikk, interjú jelent meg. S ő maga beszélte el, hogy idős korában

egyik fiával kéziratait levitte a Duna-partra, s ott a vízbe eresztette. Soha nem őrzött meg tárgyakat, hozzá írott leveleket sem, mintha a család 1944-es Erdélyből való menekülésének szorongása ivódott volna belé, megerősítve az akármikori házkutatásoktól való félelemmel. S talán nem akart munkát adni az utókor filológusainak sem.

Miért hallgatott? Miért pusztította el azt, amit megírt? Egyértelmű magyarázat aligha adható erre. Ám biztos vagyok abban, hogy a hallgatás is egyfajta válasz a korra, amelyben élnie adatott. S ha valami mégis előkerül a családi fiókokból vagy máshonnan, annak örülnünk kell. Valami újat, valamivel többet tudhatunk meg az emberről s az íróról is. Íme, itt van egy ismeretlen írás, amelyet Sánta Ferenc elsőszülött fia, aki Mózsi Ferenc néven ugyancsak prózaíró, talált meg. A történetnek ő adta a *Mirjam* címet. Az ajánlás Sánta Ferenc kézírása: *Micókának szeretettel Fecóka 1989 szeptember 4-én. A szöveg végén a dátumot a feleség pontosította: Írta 16 óra 5 perctől 17 óráig.* Ennyi idő alatt négy oldalt megalkotni és legépelni igen gyors tempót jelent. Miután a történet a reggeli ébredés utáni rövid jelenetet ír le, okkal feltételezhető, hogy a vallomást tevő ember elbeszélőként a csobánkai nyaralóban átélt reggeli élményét tárgyiasította, formálgatta a nap során, majd villámgyorsan leírta. Sánta Ferencnek éppen ilyen volt a munkarendje: igen hosszas, olykor évekig tartó érlelődés után maga a megírás igen sebesen történt, talán csak az írógép technikája szabott határt a tempónak.

Szeptember negyedike az író születésnapja, abban az évben a hatvankettedik. Ez adja, adhatja különös indoklását annak, hogy az asszony hagyja aludni a férfit, hogy előkészíti számára a reggelit, s hogy kimegy a kertbe virágot szedni a számára. Ámbár ebben a kapcsolatban nincs is szükség különös indoklásra. Miként a férfi gondolataiból kiderül: igen tartós, szokásrendjében is rendezett kapcsolatról van szó. Nem kellett rendkívüli képzelőerő ahhoz, hogy lelki szemei előtt lássa, hogy mit tett az asszony, amíg ő maga aludt. S az asszony is tud valamit arról, ami a férfit foglalkoztatja.

A történet két szereplőjének a megnevezése lehetne csupán anyyi, hogy a férfi, az asszony. Itt viszont igen beszédes nevet kaptak: Jézus és Mirjam. Bár a mediterrán vidéken ezek manapság is elő-

forduló keresztnévek, nyilván ott is, nálunk pedig egyértelműen biblikus a jelentéskörük. S az európai kereszténység tartózkodik a szakrálissá vált Jézus név használatától. Így az elbeszélésben köz-napi és a szimbolikus rétegződik egymásra. A helyszín a kert, s ez a nyár végi, kora őszi reggel a maga bukolikusságával az Édenkertre emlékeztet. Béke van, hatalmas nagy békesség, és boldogság. A *Mirjam* a szeretet, méghozzá a kölcsönös, az egyenrangú szeretet himnusza. Művön kívüli ugyan az információ, de még meghittebbé teszi a jelenetet az, hogy itt nem feltétlenül két fiatal együttlétéről van szó: aki leírta, és aki kapta, egyaránt nagyszülő-korú. Ez bizonyos mértékig eltávolít a biblikus rájátszástól, hiszen akkor ez a Jézus nem azonos, nem egészen azonos a bibliaival. Vagy mégis?

Ebben a rövid történetben ugyanis nem csupán a névadás növeszti a polifóniát. Az asszonyi szerelem tiszta egyértelműségéhez képest a férfi világa ugyanis feszültséggel telített. Ébredése után, kilépve a kertbe nem tudja eldönteni, hogy örüljön-e a gyönyörűséges kerti látványnak, vagy pedig, hiszen esti szorongása nem múlt még el, szomorkodjon, hogy „elmúlt az öntudatlanság mély álma, amikor semmiről nem tudott, csak annyit észlelt az egész létezésből, hogy ajkai szélén kedvesen és szelíden lefolyt ébredéskor az édes, kicsiny patakja az álom nagy, nyugtató és néma csöndtengerének”. Jézus ott van a kertben, de még sincs egészen ott. Átveszi a virágot, de tekintete máshol jár, s gondolatai visszavezetnek „az álomig, amikor nem létezett semmi. A semmi, a végtelen és határtalan semmi, a semmi, amelyben semmi nem volt, csak valóban maga a semmi, a semmitlen semmi, a semminek nem nevezhető semmi: a semmi, amelyben oly nyugalom van, amely talán maga a boldogság ezen a földön”. Ennek a semmi-fogalomnak az alapos értelmezésére, különösen annak tükrében, hogy alvás közben, az álomban nyilvánul meg, most nem mernék vállalkozni. A buddhizmus, a kereszténység, a pszichológia, a filozófia, sőt a fizika nézeteiből most csak annyit említek, s voltaképpen egyik sem a kereszténységhez kapcsolódik, hogy Buddha szerint az életszomj megszüntetése révén juthatunk el a megváltáshoz, érhetjük el a célt, juthatunk el semmivé válva a Nirvánába, s ez a legnagyobb boldog-

ság. Vagy két és félezer évet átugorva Sartre említendő, akinek egzisztencialista filozófiájában „A lét és a semmi” fogalmai kulcsszerepűek. Sartre megkülönbözteti a dolgoknak a magában való és a tudatnak a magáért való létét. A tudatban születik meg a semmizés képessége, s ez nemcsak a dolgokra vonatkozik, hanem magára az emberre is. Ő az a létező, aki saját magának a semmije is. A magáért valóan létezőt a semmi felé a szorongás vezeti, a másik ember felé legintenzívebben a szerelem, s végül feltételez egy külső, egy abszolút erőt, az Isten-képzetet.

Sánta Ferenc történetében Jézus szomorúsága a szorongás megnyilvánulása, az öntudatlan állapotként értelmezett álom eszerint mentes lenne a szorongástól, ami az ébrenlétnek, a tudatosságnak a kísérője. Igen ám, de ott van a szorongástól mentes természet, amely fenntartás nélkül csodálható, s ott van a másik ember, az asszony, Mirjam, s a két ember kapcsolatában a szeretet–szerelem elválaszthatatlanul mutatkozik meg. Igaz, nem konfliktustól mentesen. Miért szorongott Jézus az előző estén? Miért van, hogy először szinte észre sem veszi az asszonyt? Miért kell Mirjamnak fájdalomtól gyötörtén kérlelnie a férfit, hogy maradjon vele, ne menjen el. Ha a Biblia Jézusára gondolunk, akkor egyértelműen a küldetés-tudat és a magánélet feloldhatatlan konfliktusa az ok. De ha mai lenne, s lehetne is ez a történet, a befejezésből mindenképpen az derül ki, hogy ez a férfi nem hűtlenségből távozna, hanem elhivatottságból. Hatalmas feladat vár rá. S amikor letérdelve egész bokornyai virágot tesz le Mirjam lábai elé, az Atya szavaira hivatkozik, a szeretet parancsára. Sánta Ferenc elbeszélésében megjelenik ez a Sartre-féle hármasság: a semmivel szembesülő én, a másik ember, s a harmadik: az Atya.

Nem előzmények nélküli ez az elbeszélés Sánta Ferenc pályáivén. Válogatott elbeszéléskötetének címadó írása, az *Isten a székéren* már szétválaszthatatlanul egymásra rétegezte a hétköznapiasan természeteset és a metafizikait. A népmeséket is megidézően jelent meg ott egy szegény ember meg a felesége, akik egy éjszakára szeretettel otthonukba fogadták a vándort, aki magát Istennek nevezte. A vándor csodatévő erejét, isteni voltát csak a férfi tapasztal-

ta meg, az asszony csupán a férje által hozott vendéget üdvözölte barátságosan. Rokon ezzel a szereppel Mirjamé, hiszen ő sem tudhatja pontosan, mi az a különös erő, különös feladat, amely Jézust foglalkoztatja, ami reá vár. Ő az embert szereti, s bár megtapasztalja a férfi kettősségét, nem értheti egészen azt, hogy „a férfi ott van mellette és nincs ott, hogy ránézett az imént és nem látta őt, hogy a kezét rátette a fejére, de ujjai mégsem érintették”. Jézust a megtapasztalt valóság és a semmi ellentétessége foglalkoztatja, s a feladat, amely miatt el kell távoznia. Mirjamot a látvány és a lényeg különbözősége tölti el szomorúsággal: „Van és nincs egyszerre és együtt minden. Van és nincs, együtt minden, és ő *nem tudja, mi van és mi nincs* – és ettől kétségbe esik a szív, mely minden porcikájával: szeret!” Mirjam a másik emberre tekintve nemcsak a szerelemmel szembesül, hanem szorongása révén a semmivel is.

Mirjam alakjának modellje Jézus mellett nyilván a bibliai Mária-Magdolna, aki több változatban, több alakban megjelenik az Újszövetségben, ahol nem egyetlen személy, de kitüntetett alak. Sánta Ferenc elbeszélésében azonban igencsak elmosódott Mirjam bibliai jellege. Elsősorban az „örök nő” sajátosságai tűnnek fel benne, a *Faust*, a *Peer Gynt* s annyi más mű eszményképe.

Az *Isten a szekéren* Sánta Ferenc egyik legsodálatosabb elbeszélése. A *Mirjam* nyelvi építkezése, beszédmódja, szemlélete kapcsán azonban még egy, sajnos csupán töredékesen fennmaradt, s így is szinte ismeretlennek számító regényt is indokolt említeni. A *Szürke kő* néhány részlete a *Népszavában* jelent meg 1970–1976 között. A hegyek közé zárt, szinte önálló köztársaságként létező, feltehetően ázsiai faluban édeni, patriarchális viszonyok uralkodnak, békében, boldogságban, szeretetben élnek az emberek, elzárva az idegen, ellenséges nagyvilágtól. Szeretet, szerelem hatja át a kisgyerekes házaspár kapcsolatát, s a férfi szüleiét is. A megjelent részletekben nincsen még szó a drámai végkifejletről, az egész falut halálra sújtó földrengésről, bár érezni lehet, hogy valami baj lesz majd. Jézus és Mirjam története kapcsán a bibliai áthallás miatt sejthetjük egészen pontosan, hogy miért fél az asszony, s alighanem a távozás kötelezettsége miatt is volt az előző este szomorú a férfi.

Mindazonáltal úgy is értelmezhetjük ezt a konfliktust, hogy a férfinak más feladata is van, mint a társ, a család ideája és gyakorlata, például íróként, művészként, tudósként kell szolgálnia nagyobb közösségeket, az emberiséget. S akkor bizony a társ is szolgálatra vállalkozik, lemondásra kényszerül.

Elgondolkoztató Jézus utolsó közlése. Lehajtott fejjel mondja, s még az előtte álló asszony sem hallhatta: „Te mondtad, Atyám: szeressetek! És én szeretek...” A felszólító „szeressetek” igealak ebben a csonka formában ugyanis összetett értelmű. Utalhat arra is, hogy az Ószövetségben Isten felszólítja a hívőket, hogy szeressék őt. De arra, is hogy szeressék felebarátaikat, s arra is, hogy „mindenki egyenként úgy szeresse a feleségét, mint önmagát”. Az elbeszélésben a közlés nyitottan fejeződik be: „És én szeretek...” Az asszony elé helyezett virágok kapcsán őrá gondolhatunk először. Ám az ezt megelőző megszólítás, a térdelés, a lehajtott fej, a halk beszéd ima-pozíció: az Isten-szeretet megvallása. S ha jól meggondoljuk, korábban Mirjam is mintha imádkozott volna, amikor az elgondolt kiáltás helyett suttogva mondta ki: „Nem szabad elmened! Uram! Nem szabad! Nem szabad, nem... nem szabad...” Itt is megszakad a közlés. Az „Uram” forma nem csupán megszólítás, hiszen ugyanúgy utalhat Istenre, mint az Atyám, utalhat Jézusra, az ő fiára, s szólíthatja minden asszony így a párját vagy ismerősét is. Jézus imája nem teszi egyértelművé, hogy mit fog tenni. Az írást lezáró mondat viszont a világ-törvényre utal, Jézus sorsát is eldöntve: „minden teszi Isten rendelése szerint a dolgát”.

Az elbeszélés Jézus-képének értelmezésében segíthet bennünket egy életrajzi tény is. Az 1927-ben született Sánta Ferenc Kolozsvárott előbb katolikus, majd onnan lázadó viselkedése miatt eltanácsolva az unitárius gimnáziumban tanult 1944-ig, végül a debreceni református kollégiumba került. Az unitárius nevelési-oktatási szemlélettel s a vallással ismerkedve elhatározta, hogy áttér, de azt a tanácsot kapta, hogy várjon harmincéves koráig. Feltételezem, hogy 1956 forradalmának s az azt követő megtorlásnak is szerepe volt abban, hogy megtartotta szavát, s felvette az unitárius hitet. Mi ennek itt a jelentősége? Természetesen az, hogy az unitáriusok

elutasítják a szentháromságot, Jézus ember voltát állítják, kitüntetését elismerve. Az elbeszélés Jézus-képére az Isten akaratából emberré vált Jézus is rámintázható, de még inkább Jézus, az ember, akinek isteni parancsot kell követnie. Ezáltal semmivel sem válik kevesebbé, hiszen a Biblia tanítása szerint halála után Isten mellé fog emelkedni.

S ha Sánta Ferenc Isten-képéről van szó, akkor talán ide illeszthető egy vallomása, amely megjelent, de kevesen emlékezhetnek rá. A *Vigilia* 1977. karácsonyi számában egy körkérdésre válaszoltak számosan, köztük Sánta Ferenc:

„A végső ítékezésre marad minden

Kedves Barátom!

Öt vagy hat esztendeje hiszek Istenben. Soha nem gondoltam volna, hogy ekkora terhet jelent. Nagyon sokszor kívánom, bár ne jutottam volna el hozzá. Hitemnek semmi köze egyetlen valláshoz is. Nem hiszem, hogy egyik üdvözítőbb lenne, mint a másik. Azt viszont mély meggyőződéssel vallom, hogy bárki nem-hívó, ki becsülettel él és tisztességesen munkálkodik mások javára, halála után az érdemesek közé kerül. Tehát hiszem, hogy Isten mérlegre teszi majd cselekedeteinket és ítél.

Az egyházi szervezetekkel nem tudok mit kezdeni, akár a papokkal. Az utóbbiak közül – azt hiszem – pápától püspököstől – kevesen léphetnek majd nyugodt lelkiismerettel a Bíró-i szék elé. Mit tartottak meg többségükben például Jézus tanításaiból? Gondolom, egy nyomorult szegény ember, botladozó kis életével többet.

Befejezésül: nem hiszem, hogy Isten beleszólna földi életünkbe. Talán azért támad fel bennem oly sokszor roppant harag iránta, látva az emberi nyomorúságot, társadalmi igazságtalanságot, nemesek bukását, gazemberek tobzódását, szegények kínlódását, gazdagok becsstelenségét. Úgy tetszik, valóban a végső ítékezésre marad minden. Ezt hiszem. Miként azt is, hogy az Önök kérdésén – s talán a mi válaszainkon is – szép-nagy derűvel elmosolyogja magát.”

AZ ÖTÖDIK PECSÉT

Sánta Ferenc regényéről és a fasizmusról

A második világháború története elválaszthatatlan a fasizmustól és a holokausztól. Áttekintve ezek ábrázolását az 1945 utáni évtizedek magyar irodalmában, célszerű megkülönböztetnünk három szakaszt. A határok történelmi eseményekhez, fordulópontokhoz kapcsolódnak. Az első szakasz 1945-től a fordulat évéig, azaz 1948/49-ig tart. A közvetlen történelmi előzmény az ország megszállása, hadszínterré válása, a zsidóság jelentős részének kitelepítése, megsemmisítése, a nyilas puccs. Az irodalom elsősorban és szükségszerűen a dokumentum-műfajokban ragadta meg ezt a tragédia-sorozatot, de a lírában is jelentős alkotások születtek.

A második szakasz 1956-ig egybeesik a Rákosi-féle bolsevik diktatúrával. Ennek viszonyai között a közelmúltról hiteles történelemképet formálni a tudományban és az irodalomban is lehetetlen né vált. Uralkodott a „Horthy-fasizmus”, az „utolsó csatlós” fogalma. A szovjet–magyar barátság jegyében feleslegesnek mutatkozott világháborús szembenállásunk hangoztatása. A holokausztról pedig szinte szó sem esett. Ezt nem kis mértékben magyarázhatja az a tény, hogy a bolsevik vezetők jelentős része zsidó származású volt, és a suttogó közvélemény hajlamos volt arra, hogy azonosítsa a kommunistákat és a zsidókat. Az irodalomban ez a témakör az építőmunka optimista bemutatása mellett háttérbe szorult, s amikor mégis megjelent, szívesen nagyította fel az ellenállás hazai akcióit.

A harmadik szakasz 1957-tel, még inkább a hatvanas évekkel veszi kezdetét, s a nyolcvanas években, végső soron a rendszerváltozással fejeződik be. Bár továbbéltek a korábbi tematikus és szemléleti formák is, lényeges változás, hogy a konkrét történelmi események irodalmi változatainak ábrázolása mellett egyre nyomatékosabb lesz a történet- és a létfilozófiai, az etikai nézőpont. Általánosabb, szimbolikusabb érvényűvé válnak a történetek a diktatúrák

természetrájáról, a társadalmak szerkezetéről, az emberről, cselekvési lehetőségeiről, az igazságról szólva.

Meg kell említeni azt is, hogy a fasizmus kritikai ábrázolása ezekben az években szinte menlevelet is jelentett azoknak, akiket 1956 előtt kizártak az irodalmi életből, ekkor viszont „polgári humanistának” minősültek, mint például Pilinszky János, akinek 1959-ben csak azután jelenhetett meg a verseskötete, hogy a kiadó kívánságára írt bele még egy antifasiszta verset és semlegesebbé változtatta a kötet címét. (*Senkiföldjén* helyett *Harmadnapon*.)

Más szempontból is fontossá vált a fasizmus témája. A bolsevik diktatúráról, a sztálinizmus bűneiről, a lágerekről sokáig nem lehetett írni. A fasizmusról szólva lehetőség nyílt arra, hogy mindenfajta diktatúra társadalomképe és természetrajza megmutatkozhasson. Erre persze nagyon hamar rájött a hivatalos irodalompolitika, s szorgalmazta a művekben a határozott megkülönböztetést. Örkény Istvántól például elvárták, hogy a *Tóték* kisregény-változatához képest a drámában tegye még egyértelműbbé azt, hogy a fasizmust ítéli el. Sánta Ferencnek *Az áruló* című alkotása drámaként és kisregényként is éveket várt a megjelenésre, mert nem volt hajlandó átírni az öncélú forradalmi erőszakot elítélő befejezést. Illyés Gyula *Malom a Sédén* című, 1944 végén játszódó drámájával pedig az volt a baj, hogy nincsen benne kommunista hős.

Az 1927-ben Erdélyben született Sánta Ferenc legfontosabb életrajzi és létélményei közül témánk szempontjából hármat érdemes kiemelni. Mindegyik a társadalomban élő személyiség létét korlátozza. Az elemi, szinte már csak biológiai létfeltételekről, a nemzeti-kisebbségi helyzetről, végül általában a szabadságjogokról van szó. Mindegyik összefügg a hatalom és a néptömeg kapcsolatrendszérével. Az író gyerekként megismerte a szegénységet, s ifjan családot alapítva ugyancsak a nélkülözéssel kellett napról napra szembesülnie. A szegények és a gazdagok ellentétét olvasmányaival is gazdagodva az emberiség tragikus igazságtalanságának tartotta. Erről szóltak korai elbeszélései, s jelen van ez a motívum mindhárom regényében is. *Az ötödik pecsét* lapjain Gyurica így fogalmazott:

„...manapság vannak emberek, akiknek még betevő falatra sem telik, és vannak autótulajdonosok! Elérkezik majd az idő, amikor azt fogják mondani az utódaink: hogyan volt képük autón járni, amikor másoknak nincs tisztességes cipőjük meg ruhájuk?!” (89.)

Egy másik alapélménye az írónak, hogy Erdélyben kisebbségi magyarnak született. Az elnyomottságnak ezt a formáját megtapasztalva szilárdult meg benne a következő:

„...elháríthatatlanul munkál bennem éppen ennek a tapasztalásnak a nyomán a teljes és azonnali készség a közösségvállalásra minden ilyenféleképpen bántott és alázott emberrel és néppel szemben. Engem igen sokat megverték serdülő-, s még korábban gyermekkoromban pusztán csak azért, mert magyar voltam.” (A szabadság küszöbén, 54–55.)

A harmadik alapélményt a diktatúrák jelentik. Diktatórikus jellegű országnak kellett tekintenie Romániát is. 1944 végén családjával együtt Magyarországra került, kamaszként, menekültként átélhette a háború borzalmait. Néhány ígéretesebb év után a totális bolsevik diktatúra következett, s ezt folytatta az 1956 utáni megtorlás is. Csak fokozatosan enyhült a régi-új rendszer.

A nyomor, a jogkorlátozás, végül a teljessé váló jogfosztás, az életveszély, a halálra ítéles fokozataival kellett az eszmélő ifjúnak szembesülnie. Az életélményekkel párhuzamosan Sánta Ferenc egyre tudatosabb olvasóvá formálódott. A népköltészet után a magyar költészet, a világirodalom, majd a filozófia foglalkoztatta leginkább. Ez utóbbiban 1956 után ismételten elmélyedt. Olvasmányairól téve vallomást 1974-ben, sorrendben a következő írókat emelte ki: Dosztojevszkij, Tolsztoj, Platón, Epiktétosz, Epikurosz, Montaigne, Pascal, Voltaire, Rousseau, Kant, Nietzsche, végül pedig a nagy francia forradalom vezető politikusait, élükön Robespierre-rel.

Tapasztalatai alapján Sánta Ferenc a következő kérdéseket tette fel, keresve, hogy az egyes művekben miként lehet ezeket szemléletesen és érzékeltesen bemutatni: Milyen a társadalom? Milyen az ember? Mit tehet az ember? Mi a legfőbb érték? Mi az igazság? Mi a jó és mi a rossz, a gonosz? Van-e fejlődés? Van-e remény?

A világháború–fasizmus–holokauszt tárgykörét Sánta Ferenc először egy korai elbeszélésében állította a középpontba. Az *Ezerkilencszáznegyvennégy* csak a legelső kötetben jelent meg, tehát ma már elfeledettnek tekinthető. Nem sikeres, de nem is érdektelen írás, amelyben a kisfiú nagybátyja megöl két, a gyerekekkel kegyetlenül bánó német katonát, majd a fiúval tér vissza az erdőbe, a partizánokhoz. Ebből a szempontból illeszkedik hát a korszak szemléletmódjához. Eredeti viszont az édesanya atavisztikus félelmének rajza a háborútól, a várható még nagyobb pusztítástól, az életveszelemtől, világok pusztulásától.

Az *ötödik pecsét* előtt keletkezett elbeszélések közül *A Müller család halála*, a későbbiekből pedig a *Nácik*, *A veder* és a *Halálnak halála* tartozik e tárgykörbe. A fasizmus világa mindegyikben meghatározó, maga a holokauszt azonban csak a regényben válik döntővé. A következő vázlatos elemzés éppen ezt állítja a középpontba.

Az 1963-ban megjelent regény cselekménye 1944 legvégén játszódik a szovjet csapatok által már szinte körülvárt Budapesten. Egy kisvendéglőben minden este négy kisember beszélget: Gyurica, az órásmeister, Kovács, az asztalos, Király úr, azaz Svung, a könyvügynök és Béla kolléga, a vendéglős. Egy alkalmi vendég, Keszei, egy hadirokkant fényképész csatlakozik hozzájuk. A beszélgetés lényege, hogy mit tehet, tehet-e valamit a kisember a hatalommal, az erőszakkal szemben, s arra jutnak, hogy nem, mióta világ a világ, ez az alullévők sorsa. Keszei nem ért ezzel egyet, hiszen lehetnek emberek, akik az életüket is feláldoznák az emberiség javáért küzdve. Gyurica egy példázatot tár eléjük. Mit tennének, ha most meghalnának, de utána rögtön fel is támadnának, viszont most kell eldönteniük, hogy mi legyen belőlük: teljhatalmú zsarnok vagy a végletekig meggyötört rabszolga. A zsarnok meg van győződve önnön tökéletességéről, bűnös tettei helyességéről, a rabszolga pedig arról, hogy gyötrelmei, szenvedése közben mentes maradt a büntől. A társaságból egyedül Keszei válaszol: vállalja a rabszolga sorsát. Gyurica hazugnak nevezte őt, s a többiek is kételkedtek állításában. Ezért Keszei másnap, bosszúból feljelentette

őket a nyilasházban, arra hivatkozva, hogy dögöknek nevezték a hatalom urait. Jön a letartóztatás, a megkínzás. Akkor szabadulhatnak, ha azzal fejezik ki a hatalommal való egyetértésüket, hogy a már élőhalott, kikötött, ellenálló vasmunkást kétszer pofon ütik.

Mi minden hangzik el a politikai helyzetről a beszélgetésen? Már az első oldalakon a vásárlásával büszkélkedő ügynöktől azt kérdezi Gyurica:

„Honnan tudja maga azt, hogy borjúszege és nem emberszege, teszem azt?”

Erre ez a reflexió:

„Annyi szent – mondta a vendéglős –, hogy ebben a világban már minden megtörténhet. Ha azok odakint szappant főzhetnek emberekből, akkor velünk is azt zabáltathatnak, amit éppenséggel akarnak...” (9–10.)

Király úr elhatárolta magát ettől a nyílt beszédétől, később azonban ő még ennél is élesebben fogalmazott:

„Mondja meg igaz lelkére, Kovács úr! Főztek valamikor is szappant emberek húsából meg csontjából meg zsírából? Pedig ma már igazán mindenki ismeri Krisztus tanítását? Mondja meg igaz lelkére! Nem illik beszélni róla, ugyebár, de mindannyian tudjuk, hogy mi történik körülöttünk. Remélem, hogy uraságod sem érti félre – nézett a fényképészre –, mert csak leszögezzük a tényeket, ennyi az egész! Látott még ilyet a világ? Soha kérem! És mindez miért? Mert akadt egy ilyen gögös, beképzelt figura, aki azt meri állítani, hogy ő egyedül okosabb mindenkinél és ő meg tudja mondani az egész emberiségnek, egész Európának, hogyan kell élni ezután!” (53.)

A beszélgetést egy nyilasnak és pribékjének a betérése szakítja meg. A szomszéd házba mentek, s a vendéglős sejti, hogy egy kommunistagyanús munkásért. Távozásuk után Gyurica is mond egyetlen minősítő szót: „Dögök!”

Tíz óra előtt, a kijárási tilalom miatt sietősen hazatérnek a vendégek. A kocsmáros a feleségével beszél meg az üzletmenetet. Megtudjuk, hogy mindenkit le kell fizetnie, azt is, aki szállítja az árut, azt is, aki ellenőrzi a kocsmát, korábban a rendőrt, s persze a nyilas körzetvezetőt is. Most új rovatot nyit: ezentúl támogatni

fogja nagy titokban a háromgyerekes, letartóztatott szomszéd munkás máris özvegynek gondolt feleségét. A vendéglős higgadtan, a felesége indulatosan nevezi gazembereknek a nyilasokat. A férfi azt gondolja, hogy nem választaná a rabszolga sorsát. Hasonló következtetésre jut, bár eltérő vívódások után a mélyen vallásos asztalos, és az otthona helyett a szeretőjéhez siető ügynök is, aki a társaságból a legolvasottabbnak mutatkozik.

A szófukar és barátai által megszokottan, ám az olvasó számára kissé furcsán viselkedő Gyurica helyzete egészen más. Néhány éve özvegyen és tisztességgel neveli három gyermekét. Hazatérése után nem pihenés, hanem munka vár rá. Otthona ugyanis titkos gyermekmenhely, ahová azon az éjjelen hozzák a helyhiány miatt utolsónak gondolt, kilencedik vendéget a három saját gyerek mellé. Így Gyuricának tizenkét gyermekről, „tizenkét tanítványról” kell gondoskodnia szigorú fegyelemben és folytonos életveszélyben. Egyértelmű, hogy a vendégek zsidó gyerekek, akiknek elvitték a szüleit. A új jövevény egy öt-hat év körüli kislány, aki megkérdi:

„– Te vagy az apukája azoknak a gyerekeknek?”

– Nem! Csak háromnak vagyok én az apukája... A többire én vigyázok, amíg az apukájuk és az anyukájuk visszajön és hazaviszi őket...

A kislány levette a sapkáját:

– Az én apukám és anyukám nem jön vissza többet!” (186.)

Később a gyermek megkérdezte:

„Mekkorára kell nőni az embernek ahhoz, hogy megöljék?” (189.)

A regényben a diktatúrának több szintje jelenik meg. Háború van, s ez eleve jogkorlátozást jelent mindenki számára. A német megszállás a zsidóság addigi jogkorlátozását kiterjeszti, százezreket hurcolnak munka- és megsemmisítő táborokba. Az ország fokoatosan hadszínterré válik. Az adott időszak már a nyilas terroré, ellene semmilyen nyilvános módon nem lehet fellépni. Ezt a helyzetet jelképezi, hogy a hideg téli estében hatalmas köd is van. A vendéglőbe a cselekmény második estéjén belépő Király úr a köd-ről a következőket állapította meg:

„Uralkodik, mélyen tisztelt barátaim! Kijelentette, egyesek szerint, hogy: a hatalmat átveszem... A hatalmat átveszem! A hatalmat átveszem! És nem hajlandó távozni...

A vendéglős elmosolyogta magát:

– Majd elmegy, barátom, higgye meg, hogy elmegy, és nyoma sem marad majd egyszer...!

Gyurica megforgatta a a poharát:

– Gondolja?

...Mert én nem vagyok biztos benne!” (201.)

Mit tehet az átlagember, a „kisember” a diktatúra időszakában? A beszélgetők szerint ilyenkor még fokozottabban kell alkalmazkodni, összehúzni magunkat és minden parancsot szótlánul teljesíteni. Így átvészélhetik a terrort is, ugyanakkor mentesek maradhatnak a nagyobb bűnöktől. Amikor a nyilasházban a civilruhás főnök oktatgatja új beosztottját, éppen ebből a kisemberi életszemléletből indul ki. Ezt kell megerősíteni a veréssel azokban, akiket letartóztatnak, majd el kell érni azt, hogy veszítsék el önbecsülésük szikráját is:

„Abból kell kiindulni, hogy az ember rettenetesen szereti a nyomorult életét! Ha mit meg nem tenne a vagyonért – akkor mire képes, hogy megmentse az életét?! Az ember nagyon gyenge és tulajdonképpen rettenetesen utálatos valami! Nyomorult fajzat! Maga szereti az embereket? Minden részvétem a magáé... Hitler nem is tudja talán, hogy milyen nagy dolgot mondott, amikor azt tanácsolta a fiataloknak, hogy legyenek olyanok, mint a vadállatok! Ez nem alkalmi szólam. Ez filozófia! Tisztelet érte és le a kalappal előtte!!

Rápillantott az órájára:

– Meg kell utáltatni önmagukat önmaguk előtt! Amíg ezt nem tette meg, addig semmit nem végzett!” (265.)

A regény fejezetről fejezetre haladva bemutatja, hogy Gyurica példázata elméleti szinten mit válaszol a vendéglős, az asztalos és a könyvügynök. Majd bemutatja azt is, hogy az órásmester, a példázat kiötlője már korábban eldöntötte, hogy mit választ. Szétfeszítette a példázat kereteit, embereket ment, s ezzel az igazak közé sorolhatta magát. A második napon mindazonáltal azt mondja asztaltársainak, hogy fogalma sincsen arról, ő miként választana.

Mindegyik szereplőnek más a nézőpontja, mások a kis igazságaik, indokaik, de az élet és a halál kérdéséről egyaránt helyesen döntenek majd később a nyilasházban. Előbb az érdekeikre hallgatnak, az életükre, később pedig az erkölcsi törvényre.

És mit tesz Keszei? Hosszú monológban háborog az őt ért sérelem miatt:

„Nem az egész emberiséget vágta pofon és szennyezte be azzal, hogy kételkedett az emelkedettségben, az emberségben, a jóban? Így rontják önmagukat! Nap mint nap meggyőzik önmagukat az aljasságukról és a korcsosultságukról... S az én feladatom? Hagyhatom-e magamon – és végeredményben mindannyiunkon száradni ezt a foltot? Micsoda tragédia, mekkora tragédia... hát mi lesz veled emberiség?!” (234.)

A fronton fél lábát elvesztő Keszei az emberszeretet és a jóság nevében, a rossztól és a bűntől megszabadulva készül a szenvedésre: „Ne tartóztasd meg magad a szenvedéstől, hogy jó lehess, és ott légy majd azok között, akikről János jelenéseinek angyala feltöri az ötödik pecsétet!” (238.)

Ez az ember gyermekkorá óta készült a hősi életre. Szegényes szobácskájában a példázat hatására ezúttal látomása támadt: ott küszött, szenvedett a zsarnok lábai előtt, majd felállt és ledöntötte annak trónusát. Hőssé vált, és őt ünnepelte a sokadalom. Kijózanodva még bizonyosabb a maga igazában, az asztaltársaságot pedig mélyen elítéli: „Maguk rontják meg a földet a közömbösségükkel! ...Milyen büntetés lenne méltó a bűnükhöz? ...Az emberiség elsöpri magukat az útból...” (248.) S kieszei a büntetést: kijelentéseikért feljeleníti Gyuricáékat.

Keszei tehát elméletileg igen gyorsan válaszolt a példázatra, a gyakorlatban azonban döntésével éppen ellentétesen cselekedett, s ezzel nem hőssé, hanem árulóvá, Júdássá változott. Látomásában ő hivatkozott a Bibliára, az ötödik pecsét feltörésére. Azonban *János Apostol Mennyei Jelenésekről Való Könyvében*, ahol a Bárány felnyitja a hétpecsétetes könyvet, nyilvánvalóan nem a hozzá hasonló emberekről van szó:

„9. És mikor felnyitotta az ötödik pecsétet, látám az oltár alatt azoknak lelkeit, akik megölettek az Istennek beszédéért és a bizonyágtételért, amelyet kaptak.

10. És kiáltának nagy szóval, mondván: Uram, te szent és igaz, meddig nem ítélsz még, és nem állasz bosszút a mi vérünkért azonkon, akik a földön laknak?

11. Akkor adatának azoknak egyenként fehér ruhák; és mondaték nékik, hogy még egy kevés ideig nyugodjanak, amíg beteljesedik mind az ő szolgatársaiknak, mind az ő atyjaifiaknak száma, akiknek meg kellett öletniök, amint ők is megölettek.”

Keszei Isten beszédével ellentétesen filozofált és cselekedett. Nem a Biblia, sokkal inkább Nietzsche eltorzított és leegyszerűsített s így hamissá tett gondolatai hathattak rá. Übermenschnek próbálta elképzelni önmagát, olyannak, aki felülemelkedik a tömegen, amelyet lenéz, silánynak tart, ő maga pedig hőssé válik. A filozófus azonban mindezt nem egészen így gondolta el. A tömeget, a csöcseléket, lényegében az egész emberiséget persze elkorcsosultnak tartotta, s megkülönböztette az úr-erkölcsöt és a rabszolga-erkölcsöt. Isten halálának tételezésétől pedig eljutott oda, hogy a régi erkölcs helyett újra, a felsőbbrendű emberére van szükség. Bármennyire ellentmondásos is e fogalom, eredetileg egy másképpen morális lényt jelent „az emberfölötti ember” fogalma. Igaz, a filozófus szerint az ember igazi lényege „a hatalom akarása”, s ez azt is jelenti, hogy korlátlan szabadsággal, akarata szerint formálhatja az életét. Nietzsche átértelmezte a jó és a rossz fogalmát is, kijelentve, hogy ezek feltételezik egymást. Ebben elméletileg van igazság, azonban az kérdéses, hogy a jó célt szabad-e a rosszal, a gonosszal, az erőszakkal közelíteni.

Társát oktatva a civilruhás nyilas Nietzscht nem említi, csak Huizingát, Ortégát, Tönniest, megsértve ezzel mindhárom antiszista tudóst. (Ortega emigrált Spanyolországból, a holland Huisin-gát letartóztatták a nácik, akiket Tönnies is elutasított.) A Civilruhás szerint a tömeg undorító, nekik pedig a megszerzett hatalom jogán bármit szabad megtenniük: „féljen mindenki kint a világban, bűnös és ártatlan egyaránt!” (266.) Nyilvánvaló, hogy nem csupán

a fasiszták gondolkodtak és cselekedtek eszerint, hanem minden diktatúra, a Sánta Ferenc által sokkal alaposabban megtapasztalt bolsevik is.

A vendéglős, az asztalos és a könyvügynök meglapulva várták, hogy vége szakadjon a világégésnek. Keszei bosszút állt a rajta esett sérelmen. Gyurica tagja lett egy titkos, embereket mentő közösségnek, hatalmas áldozatot vállalva. Voltak azonban olyanok is, akik fegyveresen harcoltak a terror ellen. Ilyen az a haldokló vasmunkás, akit pofon kellene ütni a nyilasházban, s ilyen a vendéglős egyik szomszédja, a Szabó nevű vasesztergályos, akit letartóztatnak, s akire ugyancsak a halál vár. De mit tesz a négy kisember, amikor elméleti jellegű etikai állásfoglalásuk után a nyilasházban a gyakorlatban kell életükről vagy halálukról döntenüik?

A nagy próbatételen az asztalos elindult, hogy életét menthesse, de cselekvés helyett félájultan összeesett. Az indulni készülő ügynököt a vendéglős lefogta, majd a Civilruhást próbálta megtámadni. Kivégzés vár rájuk. Az utolsó pillanatban megszólalt Gyurica, hogy várjanak még. Őt az ügynök próbálná visszatartani, akit leütnek. Az óras megtette azt, amit vártak tőle. Társai megöletnek az Istennek beszédéért, ám képzetesen Gyuricával is ez történik. Az ő lelkiismeretében kétféle érték szembesült egymással: az önbecsülés és a gyermekéletek mentésének a kötelessége. Ha nem lett volna özvegy, és ha nemcsak a saját gyermekeiről lett volna szó, talán ő sem cselekszik. Ám a tizenkét gyermek élete kötelezte őt arra, hogy függessze fel saját személyiségének számos vonását, s a nagyobb kötelességet teljesítse. Nem a hatalmat akarta, életének a hatalmát, hanem a szolgálatetikát követte, a kötelességét teljesítette. Amit Immanuel Kant *A gyakorlati ész kritikájának* zárszavában így fogalmazott meg: „a csillagos ég fölöttem és az erkölcsi törvény bennem”. Ezt az erkölcsi törvényt fejezi ki Kant kategorikus imperatívusz fogalma, amelynek egyik meghatározása így hangzik: „Cselekedj úgy, hogy akaratod maximája egyúttal mindenkor egyetemes törvényhozás elvéül szolgálhasson.” (47. A maximák olyan szubjektív alapelvek, amelyek mindenki számára érvényesek lehetnek. Például: Ne lopj! Ne ölj!) Sánta Ferenc gondolkodásmódjára

Kant mellett jelentős mértékben hatott a Biblia is, amit ennek a regénynek a címe mellett több motívum kulcsszerepe tanúsít: a 12 tanítvány, a gyermek, a Getsemáné-kert éjszakája, a sötétség, a harmadik nap, a keresztre feszítés, a bűn. Lényeges a mottó is a szent könyvből, Pál apostolnak az athéniekhez intézett tanításából:

„Amint ugyanis körbejárva megtekintettem szentélyeiteket, olyan oltárra akadtam, amelyen ez a felírás állott: Az Ismeretlen Istennek. Noshát én ezt hirdetem nektek, akit ti ismeretlenül is tiszteltek.

Apostolok cselekedetei. 17. Az areopáguszi beszéd. 23.”

A regény világa megengedi, sőt megkívánja azt az értelmezést, hogy az Ismeretlen Isten és a kategorikus imperatívusz egymásra utaló fogalmak. Gyurica ugyan nem volt bizonyos abban, hogy ő megérheti a terror világának elmúlását, de jövőképe bizakodó volt. Az Éva nevű kamasz lányt érthetően megrázta az első menzesse, Gyurica azonban azzal vigasztalhatta, hogy egyszer majd édesanya lesz:

„És mindenki számára parancs lesz, hogy a te mindennél hatalmasabb és követelőbb törvényed szerint éljen, és a te törvényed szerint rendezze be az életét. A te törvényed szerint, mely azt követeli, hogy az élet az életért van, hogy minden cselekedetnek az életért kell történnie, hogy minden mozdulatunk az élet megőrzését kell szolgálja!” (177.)

„Hinned kell! És tudnod kell, hogy ami ma van a világban, az az ember ellenére van! Az ember jó! Ezért múlik el tőle minden gonosz! A rossz idegen az embertől, olyan idegen, mint a betegség, amelyből felgyógyulunk, s amely csak akkor keríthet a hatalmába, ha nem vigyázunk magunkra...” (179.)

Éva feltehetően ugyancsak menekült, mert Gyurica szavaira így válaszol:

„Én nem akarok hinni semmiben... – mondta a lány, és felcsuklott most már szabadon a zokogása. – Én meg akarok halni! Az emberek rosszak és kegyetlenek... Én nem akarok élni!” (179.)

A következő éjszakán a nyilasházban az első verések után az ügynök dőbbsen rá arra, hogy „Ebben a világban nem lehet élni!”

„Ebben a társadalomban nem lehet élni!” (270.) Gyurica pedig így felel a kérdésre, hogy létezik-e büntetés:

„– Nincs sem büntetés, sem jutalom. Semmi nincs!

– Biztos benne?

– Biztos vagyok benne! Semmi nincs!

– Rosszul tudja! – mondta Király. – Minden van! Jutalom is van, és büntetés is van!

– Lehet... – mondta Gyurica.

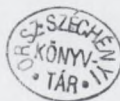
– Én tudom, hogy van! – mondta Király.” (271–272.)

Egybecsúszik itt, érthetően, a földi és az égi igazságszolgáltatás. Mindannyian sejtik, hogy a halál vár rájuk, de arról az utolsó megpróbáltatásról még nem tudhatnak, amelyhez hasonló még Gyurica példázatának szörnyűségeiben sem jelent meg. Igen, az önbecsülésről van szó. Nem Keszei, hanem az önfeladást nem vállaló férfiak váltak hőssé. S az volt és az marad Gyurica is, aki szimbolikusan ugyancsak feláldozta magát, hogy megőrizhesse, „megválthassa” a tizenkét gyermeket, akikből majd édesanyák és édesapák lehetnek. S ugyanezt a hitet vallja meg a García Lorca emlékének ajánlott *Halálnak halála* című elbeszélés, amelyben a két halálraítélt rab útközben arról beszélget Cézanne *Arckép* című festménye kapcsán, hogy „kimondja a kép az örök és eltusolhatatlan, az elpusztíthatatlan és isteni erőt adó legnagyobb érvet: a bizonyosságot a jövőendő felől!” Majd kimentik az őket kísérő, folyóba zuhant katonát, visszaadják a fegyverét, s nem szöknek meg, vállalják, hogy megölesse az Istennek beszédéért.

AZ ÍRÁSOK ELSŐ ÉS ELŐZŐ MEGJELENÉSI HELYE ÉS IDEJE

- Sánta Ferenc-monográfia – Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975.; Budapest, Digitális Akadémia, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2012.
- Interjú Sánta Ferencsel – Sánta Ferenc: *A szabadság küszöbén*. Budapest, FSP Literátor DTP Nyomda Kft., 1993. 48–62.; *Későmodern prózairók*. Budapest, Széphalom, 2006. 102–120.
- Tizedik kiadás – *Népszava*, 1987. január 17.; *Későmodern prózairók*. Budapest, Széphalom, 2006. 121–124.
- Sánta Ferenc évtizedei – *Népszava*, 1987. szeptember 5.; *Későmodern prózairók*. Budapest, Széphalom, 2006. 125–129.
- A korszerű későmodernség – *Hitel*, 2002. 9. sz. 56–68.; *Későmodern prózairók*. Budapest, Széphalom, 2006. 130–151.
- Pillantás egy ismeretlen regényre – *Napút*, 2002.; *Későmodern prózairók*. Budapest, Széphalom, 2006. 152–159.
- Sánta Ferenc ravatalánál – Elhangzott Farkasréten, 2008. június 20.; *Partium*, 2008. nyár.; *Bajza utca*. Budapest, Orpheusz Kiadó, 2013. 290–292.
- Sánta Ferencről – személyesen – *Somogy*, 2008. aug.–szept.
- Sánta Ferenc és az Írószövetség – Elhangzott a Magyar Írószövetségben, 2008. 10. 29-én.; *Kortárs*, 2009. 2.; *Bajza utca*. Budapest, Orpheusz Kiadó, 2013. 126–137.
- Sánta Ferenc megkerülhetetlen életműve – *Magyar Nemzet*, 2008. június 14.; Elhangzott Budapesten, a XIII. kerületi Vőlegény utcai emléktábla-avatáson, 2009. június 10-én.; *Bajza utca*. Budapest, Orpheusz Kiadó, 2013. 208–213.
- Igazság és erkölcs. Sánta Ferenc síremléke – Elhangzott Budapesten a Farkasréti temetőben, a szerző síremlékének avatásán, 2009. szeptember 4-én.; *Bajza utca*. Budapest, Orpheusz Kiadó, 2013. 204–207.
- Mirjam. Novella Sánta Ferenc hagyatékából – *Napút*, 2013. 2.; *Világképek és válaszutak*. Budapest, Orpheusz Kiadó, 2017. 42–48.
- Az ötödik pecsét. A regényről és a fasizmusról – *Lyukasóra*, 2014. 6. (Tömörített változat); *Magyar Napló*, 2015. 1. sz.; *Világképek és válaszutak*. Budapest, Orpheusz Kiadó, 2017. 31–41.

TARTALOM

MONOGRÁFIA

Az indulás: Sokan voltunk	7
Az első pályaszakasz: novellák	25
Válság és válaszkérés a novellákban	37
Az ötödik pecsét	66
Az áruló	95
Húsz óra	119
Ars poetica	145

KÉSŐ MODERN PRÓZAÍRÓK

Interjú Sánta Ferencel	161
Tizedik kiadás	176
Sánta Ferenc évtizedei	179
A korszerű későmodernség	183
Pillantás egy ismeretlen regényre	200

SÁNTA FERENC RAVATALÁNÁL

Sánta Ferenc ravatalánál	209
Sánta Ferencről – személyesen	211
Sánta Ferenc és az Írószövetség	224
Sánta Ferenc megkerülhetetlen életműve	236
Igazság és erkölcs	242
Mirjam	245
Az ötödik pecsét	252
Az írások első és előző megjelenési helye és ideje	265

A MAGYAR ESSZÉK SOROZAT KAPHATÓ KÖTETEI

<i>A Nagyboldogasszony úttól a Ménesi útig</i> (Összeállította Simon Zsuzsanna) (2012)	3500 Ft
Ady Endre: <i>A világosság lobogója alatt</i> . Válogatott publicisztikai írások (Vál.: Ferencz Győző) (2012)	3300 Ft
Ágh István: <i>Fénylő Parnasszus</i> . Balassi, Csokonai, Ady Endre (2008)	2500 Ft
Ágh István: <i>Szavak honvágya</i> (2013)	3300 Ft
Cseke Péter: <i>Borongós ég alatt</i> . Sajtótörténeti tanulmányok, 1980–2014 (2015)	3500 Ft
Csikits János: <i>Egy tükör cserepei</i> (2006)	2900 Ft
Csoóri Sándor: <i>A szétilált nemzet</i> (2010)	2900 Ft
Csoóri Sándor: <i>Az elhalasztott igazság</i> . Beszélgetések, 1971–2010 (2011)	2900 Ft
Csoóri Sándor: <i>Elveszett utak</i> . 2003 Év Könyve-díjas (2003, 2004) ...	2600 Ft
Csoóri Sándor: <i>Tizenhét kő a parton</i> (2007)	2900 Ft
Csoóri Sándor: <i>Védőoltás. A magyar irodalomról</i> (Szerk.: Pálffy István) (2011)	3500 Ft
Csuday Csaba: <i>Fantasztikum, mágia, valóság</i> (2014)	3500 Ft
Dávid Gyula: <i>1956 Erdélyben és ami utána következett</i> (2016)	3500 Ft
Domokos Mátyás: „A legnagyobb bátorság a remény”. Írások Illyés Gyuláról (2016)	3465 Ft
Domokos Mátyás: <i>A porlepte énekes</i> . Weöres Sándorról (2002)	2000 Ft
Domokos Mátyás: <i>Az olvasó fényűzése I–III</i> . 2007 Budai Könyv-díjas (2007)	6300 Ft
Domokos Mátyás: <i>Írórsors</i> . Németh Lászlóról (2000)	2000 Ft
Domokos Mátyás: <i>Nem-múló múlt</i> (2006)	2436 Ft
Domokos Mátyás: <i>Szembesülés</i> . Írókkal, művekkel (2003)	2200 Ft
Falusi Márton: <i>Műtücsök opál mezőkön</i> . Esszék (2016)	3500 Ft
Görömbei András: <i>Azonosságtudat, nemzet, irodalom</i> (2008)	2500 Ft
Görömbei András: <i>Irodalom és nemzeti önismeret</i> (2003)	2350 Ft
Görömbei András: <i>Irodalom, nemzet, harmadik út</i> (2012)	3300 Ft
Gróh Gáspár: <i>A kultúra irányítóje</i> (2015)	3300 Ft
Gróh Gáspár: <i>A magyarság rendeltetéséről</i> . Művelődéstörténeti tanulmányok (2013)	3300 Ft
Gróh Gáspár: <i>Szemben a felejtéssel</i> . Esszék, kritikák (2017)	3500 Ft
Illyés Gyula: <i>A törzs szavai</i> . Írások az anyanyelvről (Szerk.: Domokos Mátyás) (2002)	1950 Ft
Imre László: <i>Az irodalomtudomány távlatai</i> (2014)	2900 Ft
Imre László: <i>Irodalomalapítás és műfajfejlődés</i> (2015)	3500 Ft
Kiss Gy. Csaba: <i>A haza mint kert</i> (2005)	2440 Ft

Kiss Gy. Csaba: <i>Budapest–Zágráb: oda–vissza</i> (2015)	2900 Ft
Kiss Gy. Csaba: <i>Harminc év után. 1987</i> (2017)	3500 Ft
Kiss Gy. Csaba: <i>Hogy állunk a számvetéssel?</i> (2015)	3150 Ft
Kiss Gy. Csaba: <i>Hol vagy, hazám?</i>	
Kelet-Közép-Európa himnuszai (2011)	2900 Ft
Kiss Gy. Csaba: <i>Nemzetek és előítéletek</i> (2013)	2900 Ft
Kiss Gy. Csaba: <i>Understanding Central Europe: Nations</i> <i>and Stereotypes</i> (Angol nyelven) (2013)	5400 Ft
Kodolányi Gyula: <i>A fény rétegei</i> (2010)	2900 Ft
Kodolányi Gyula: <i>A hullám taraja</i> (2006)	2900 Ft
Kodolányi Gyula: <i>Szóló hangra</i> (2012)	3300 Ft
Komlós Aladár: <i>Kritika és kritikusok</i> (2004)	687 Ft
Kosztolányi Dezső: <i>Innen-onnan</i> (Szerk.: Lengyel András) (2010) ...	2500 Ft
Lengyel András: <i>A mindennapok szemüvegkészítői</i> (2013)	3300 Ft
Lengyel András: <i>A törvény és az üdv metszéspontjában.</i>	
Németh Andorról (2007)	2500 Ft
Lengyel András: <i>Az „esthajnali csillag”. Vázlatok és adatok</i> Cholnoky Viktorról (2015)	3300 Ft
Márkus Béla: <i>Külön sors – külön irodalom</i> (2002)	2200 Ft
Márkus Béla: <i>Mennyei elismervény</i> (2010)	2500 Ft
Mohay Tamás: <i>Töredékek az ünnepről</i> (2008)	2900 Ft
Monostori Imre: <i>Helykeresések. 2005 Év Könyve-díjas.</i> (2005)	2350 Ft
Monostori Imre: <i>Németh László. Válogatott tanulmányok</i> (2016)	3885 Ft
N. Horváth Béla: <i>Egyéniség és valóság. József Attiláról</i> (2006)	2520 Ft
N. Horváth Béla: <i>József Attila és kortársai</i> (2015)	3300 Ft
Németh Judit: <i>Németh László és a természettudományok.</i> Előadások (2013)	2500 Ft
Németh László: <i>A magyar forradalomról</i> (2011)	2500 Ft
Németh László: <i>Die Revolution der Qualität.</i> Világirodalmi tanulmányok német nyelven (1999)	2500 Ft
Németh László: <i>Írások a hipertóniáról</i> (Összeállította: Németh Magda) (2001, 2005)	1848 Ft
Németh László: <i>Két kultúra között. Művelődéspolitikai írások.</i> 1. kötet. Összeállította Monostori Imre (2015)	2415 Ft
Németh László: <i>Két kultúra között. Művelődéspolitikai írások.</i> 2. kötet. Összeállította Monostori Imre (2016)	2415 Ft
<i>Októberi stációk. Nagy Gáspár és 1956.</i> Szerk.: Pécsi Györgyi (2016)	3500 Ft
Olasz Sándor: <i>A nyugati igény. Németh Lászlóról</i> (2011)	2500 Ft
Olasz Sándor: <i>Kalliopé útkeresései</i> (2014)	2900 Ft
Páskándi Géza: <i>A megvallás</i> (1999)	2000 Ft
Pomogáts Béla: <i>A magyar irodalom köztársasága</i> (2014)	3500 Ft

Rónay László: <i>Az írás erkölce és erkölcstelensége</i> (2012)	3300 Ft
Sárközy Péter: <i>Andata e ritorno. Római jegyzetek</i> (2015)	3150 Ft
Sárközy Péter: <i>Itália vonzásában</i> (2014, 2015)	3885 Ft
Somlyó György: <i>Írjak? Ne írjak?</i> (2005)	2540 Ft
Szokolczay Lajos: <i>Valóságlátomás</i> (2014)	3500 Ft
Szőrényi László: <i>A' bohóság láncsora</i> (2016)	3300 Ft
Szőrényi László: <i>Arany János évében</i> (2017)	3500 Ft
Szőrényi László: <i>Az Isonzó a Dunába ömlik</i> (2013)	3300 Ft
Szőrényi László: <i>Latin és röhej</i> (2015)	3150 Ft
Szőrényi László: <i>„Már eleget éltünk?”</i> (2014)	3000 Ft
Szőrényi László: <i>Nem olvastam hiába. Beszélgetések</i> (2015)	3570 Ft
Szőrényi László: <i>Petrarca Budapesten</i> (2011, 2015).....	2500 Ft
Tóth Erzsébet: <i>Hidegbéke</i> (2013)	2900 Ft
Vasy Géza: <i>„Haza a magasban”</i> . Illyés Gyuláról (2010)	2900 Ft
Vasy Géza: <i>Az irodalom: nélkülözhetetlen</i> . Esszék, tanulmányok (2016)	3500 Ft
Vasy Géza: <i>Sánta Ferenc</i> (2017)	3500 Ft
<i>Vállamon bárányos éggel</i> . Írások Nagy Lászlóról. Szerk.: Jánosi Zoltán (2015)	3500 Ft

ELŐKÉSZÜLETBEN

Bodnár György tanulmányai a hagyatékból
Cseke Péter: A teljesség sóvárgása. Irodalomtörténeti tanulmányok
Illyés Gyula hagyatékából válogat Illyés Mária
Illyés Gyula: Az idő kérdései. Pomogáts Béla válogatásában
Kiss Gy. Csaba: Arcélek, portrék
Kodolányi Gyula esszéi
Lőkös István tanulmányai Krležáról
Sárközy Péter: „Miért ne legyenek tisztességes, kiterítenek úgyis!”.
József Attiláról
Sárosi Bálint a cigányzenéről. Angol nyelven
Szauder József: Kövek és könyvek
Szőrényi László: Hunok és jezsuiták. Életműsorozat 1.
Tellér Gyula tanulmányai
Tóth Erzsébet esszéi

10210/17

Alapítva: 1993

NAP KIADÓ Kft., Budapest, 2017

E-mail: napkiado@napkiado.hu

www.napkiado.hu

ISBN / 978 963 332 122 5

ISSN / 1589–6102 Magyar esszék

A kötet Vasy Géza minden Sánta Ferencről megjelent írását tartalmazza. Jórészt minden írás javított második kiadás.

Felelős kiadó a NAP KIADÓ igazgatója

Felelős szerkesztő SEBESTYÉN ILONA

A fedélen Sánta Ferenc. Forrás: Internet

A hátsó borítón Vasy Géza

Fotó Vahl Ottó

Készült a Séd Nyomda Kft.-ben

Felelős vezető Katona Szilvia

Sokat szenvedve Sánta Ferenc is halálnak halálával halt, de nemcsak megírta, meg is tapasztalhatta a halálnak halálát, vagyis azt, hogy az egyén biológiai létének befejeződése nem járhat együtt az ember, az emberiség által létreho-

zott szellemi, erkölcsi értékek pusztulásával. Egyik legvarázslatosabb elbeszélése az *Isten a szekéren*. Egy parasztember, Sánta Ferenc a neve, szekerén váratlan utasként jelenik meg az Isten, akit aztán éjszakára a házába fogad a gazda, feleségének beleegyezésével. S valahol ott repdes körülöttük a boldogság madara.

Nem tudhatjuk, miként beszélget most az elbeszélés három szereplője egymással, s miként, milyen gondolatokkal tekintenek le reánk. De bizonyos vagyok abban, hogy segíteni próbálnak nekünk. Szükségünk van a segítségükre, a halhatatlannokéra. A szekér halad a hullámozó úton, a földön, a csillagok között, s mi lessük a szavakat, faggatjuk a csendet.

(*Részlet a kötetből*)

3500 Ft

ISBN 978 963 332 122 5

9 789633 321225

VASY GÉZA: Sánta Ferenc

nk
NAP KIADÓ